

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΑΙ

Χ. Μπακιρτζή, Ἡ θαλάσσια ὄχρωση τῆς Θεσσαλονίκης. (Παρατηρήσεις καὶ προβλήματα). «Βυζαντινὰ» (ἐπιστημονικὸν ὄργανον Κέντρου Βυζαντινῶν Ἑρευνῶν Φιλοσοφικῆς Σχολῆς Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου), τόμ. 7ος, Θεσσαλονίκη 1975, σ. 291-334: Κείμενον, σ. 335-341: Ἀγγλικὴ περίληψις. Σχέδια 15, Πίνακες 29 ἐκτὸς κειμένου.

Ἡ ἀρχαιολογικὴ σκαπάνη ἀνατρέπει πολλακίς ὄχι μόνον πέτρες καὶ χρώματα, ἀλλὰ καὶ διαπιστώσεις καὶ ἀπόψεις ἐρευνητῶν, οἱ ὁποῖες στηρίζονται κατὰ κανόνα σὲ μαρτυρίες πηγῶν καὶ σὲ τυχὸν ὑπὲρ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους ὄρατὰ λείψανα. Δὲν ἤμποροῦσε νὰ γίνῃ διαφορετικὰ καὶ μὲ τὴν τοπογραφία τῆς παλαιᾶς Θεσσαλονίκης. Ὅλοι οἱ ἐρευνηταὶ τῆς τοπογραφίας τῆς «περιφανοῦς» πόλεως, ἰδίως ὅσοι ἐξ αὐτῶν ἐμελέτησαν τὴν παλαιὰ ὄχρωσι τῆς ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς θαλάσσης, μετὰ τὸν Th. L. Tafel (*De Thessalonica ejusque agro*, Berolini 1839) καὶ μέχρι τελευταίως τοῦ M. Vickers (*The Byzantine Sea Walls of Thessaloniki*, *Balkan Studies* 11, 1970, σ. 261-278), ἐστηρίχθησαν κυρίως εἰς τὸν O. Tafrafi (*Topographie de Thessalonique*, Paris 1913, σ. 14-20, 42, 93, 110-112) καὶ εἰς τὸ ἐκτὸς κειμένου σχεδιάγραμμα αὐτοῦ τῆς βυζαντινῆς Θεσσαλονίκης, δεδομένου ὅτι οὗτος ἐχρησιμοποίησε πάσας τὰς μαρτυρίας τῶν πηγῶν, τὰς ὁποίας εἶχε συλλέξει ἐξαντλητικῶς ὁ Tafel. Ὁ Tafrafi εἶχε τοποθετήσει τὴν διαδρομὴν τοῦ θαλασίου τείχους τῆς πόλεως εἰς τὴν σειράν τῶν σημερινῶν οἰκοδομῶν τῆς παραλιακῆς λεωφόρου καὶ εἰς ἀπόστασιν 25 μέτρων ἀπὸ τῆς σημερινῆς προκουμαίας. Μόνον ὁ A. Struck (*Die Eroberung Thessalonikes durch die Sarazenen im J. 904*, *BZ* 14, 1905, σ. 545) ἐτοποθέτησε εἰς τὸ σχεδιάγραμμά του τῆς Θεσσαλονίκης πρὸ τῆς πυρκαϊᾶς τοῦ 1917, ἄγνωστον ἂν ἀπὸ μαρτυρίας ἐπιζώντων, οἱ ὁποῖοι ἐνεθυμοῦντο τὸ θαλάσιον τεῖχος πρὸ τῆς κατεδαφίσεώς του ἀπὸ τοῦ 1866 κ.έ., ἢ ἀπὸ παλαιὸν ἀπολεσθὲν σήμερον σχεδιάγραμμα τῆς πόλεως, τὴν διαδρομὴν τοῦ θαλασίου τείχους κατὰ μῆκος τῆς πρώτης τότε παραλλήλου πρὸς τὴν παραλιακὴν λεωφόρον ὁδοῦ Βασιλείου Βουλγαροκτόνου, ἡ ὁποία εἶναι ἡ σημερινὴ ὁδὸς Προξένου Κορομηλά.

Ἐρχονται τώρα τὰ δικαιώνοντα καὶ τὸν Struck ἀρχαιολογικὰ δεδομένα, ἀνασκαφικὰ δηλαδὴ εὐρήματα, ἀποκαλυφθέντα κατὰ καιροῦς τυχαίως εἰς ἐκσκαφικὰς διανοίξεις οἰκοπέδων διὰ νέας οἰκοδομὰς καὶ εἰς ἄλλα σκάμματα, τὰ ὁποῖα χρησιμοποιεῖ ἰκανώτατα ὁ συγγραφεὺς διὰ τὴν λύσιν τῶν προβλημάτων τῆς θαλασσίας ὄχρωσεως τῆς Θεσσαλονίκης, καὶ πραγματεύεται: 1) Τὸ Τεῖχος, 2) Τοὺς Πύργους, 3) Τὸν Λιμένα, 4) Τὶς Πύλες αὐτῆς, ἀκολουθεῖ 5) Χρονολόγησι καὶ 6) Ἐπίμετρον καὶ ἀγγλικὴ περίληψις.

1) Τὸ Τεῖχος (σ. 293-300). Καθορίζων τὰς θέσεις τῶν κατὰ καιροῦς ἀποκαλυφθέντων τμημάτων τείχους εἰς τὸ παραλιακὸν μέρος τῆς πόλεως καὶ περιγράφων αὐτὰ εἰς τὸ κείμενον του (μὲ σχεδιάσματα καὶ φωτογραφίας αὐτῶν εἰς τὰ ἐκτὸς κειμένου Σχέδια καὶ Πίνακες) ὁ συγγραφεὺς συνενώνει ταῦτα διὰ νοητῆς γραμμῆς εἰς «Τοπογραφικὸν σχεδιάγραμμα τῆς Θεσσαλονίκης πρὸς τὸ μέρος τῆς θάλασσης» (Σχ. 1). Ἐμφανίζονται κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον ἐπὶ τοῦ τοπογραφικοῦ σχεδιαγράμματος δύο διαδρομαὶ θαλασσιῶν τειχῶν τῆς πόλεως. Ἡ μία, ἡ νοτιωτέρα, ἀκολουθεῖ κατὰ τὸ πλεῖστον αὐτῆς μέρος τὴν κατεῦθυνσιν τῆς σημερινῆς ὁδοῦ Προξένου Κορομηλά, ἡ ὁποία εὑρίσκεται ὀπισθεν τῆς σειράς τῶν οἰκο-

δομῶν τῆς σημερινῆς παραλιακῆς λεωφόρου. Ἡ διαδρομὴ αὐτοῦ τοῦ τείχους συνήντα πρὸς Δ τὸ ἀνατολικὸν τεῖχος τῆς ὀχυρώσεως τοῦ τετραγώνου τεχνητοῦ λιμένος τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου εἰς τὸν ἀνατολικὸν πύργον τοῦ στομίου αὐτοῦ (Σχ. 1/11). Πρὸς Α ἡ διαδρομὴ τοῦ τείχους αὐτοῦ ἐκάμπτετο βαθμιαίως πρὸς ΝΑ, διὰ τὴν συναντήσιν τὸν προχωρημένον ἐντὸς τῆς θαλάσσης ἀνατολικὸν πύργον του, τὸν εὐρισκόμενον εἰς τὴν θέσιν τοῦ σημερινοῦ Λευκοῦ Πύργου. Αὐτὴ ὁμῶς εἶναι ἡ διαδρομὴ τοῦ θαλασσίου τείχους, ὅπως τὴν ἐσημείωσε ὁ Struck. Δικαιοῦται λοιπὸν μὲ αὐτὰ ὁ παλαιότερος Struck, ἐνῶ ὁ νεώτερος Tafrafi καὶ οἱ ἀκολουθήσαντες αὐτὸν ἔκτοτε εἶχον τοποθετήσει τὸ θαλάσσιον τεῖχος τῆς πόλεως πολλὰ μέτρα νοτιώτερον πρὸς τὴν θάλασσαν.

Ἡ ἄλλη διαδρομὴ θαλασσίου τείχους, ἡ βορειότερα, ὅπως χαράσσεται εἰς τὸ Σχεδιάγραμμα τοῦ συγγραφέως, ἀκολουθεῖ πιστῶς τὴν κατεύθυνσιν τῆς σημερινῆς ὁδοῦ Μητροπόλεως (Φραγκλίνου Ρουσβελτ), τῆς δευτέρας παραλλήλου πρὸς τὴν σημερινὴν παραλιακὴν λεωφόρον, καὶ τὰ ἴχνη αὐτῆς οὐδεὶς εἶχεν ὑποπτευθῆ προηγουμένως. Τὸ πρὸς Δ ἐν τρίτον τῆς διαδρομῆς αὐτῆς τεῖχος δὲν ἐνεφάνισεν ἴχνη τῆς συνεχείας τῆς πρὸς τὸν λιμένα τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου πέραν ἐνὸς σημείου (Σχ. 1/15). Πρὸς ἀνατολὰς ἡ διαδρομὴ τοῦ τείχους τούτου ἐκάμπτετο καὶ αὐτῆ, ὡς εἰκάζει ὁ συγγραφεὺς, πρὸς ΝΑ, διὰ τὴν συναντήσιν τὸν προχωρημένον (αὐτὴν τὴν φορὰν πολὺ περισσότερον) ἐντὸς τῆς θαλάσσης ἀνατολικὸν πύργον του (ἐὰν οὗτος αὐτὴν τὴν φορὰν ἦτο εἰς τὴν θέσιν, λέγομεν ἡμεῖς, τοῦ σημερινοῦ Λευκοῦ Πύργου). Τὰ πράγματα ὁμῶς ἐξηγεῖ ὁ συγγραφεὺς, σ. 297: *Τὰ εὐρήματα αὐτά... μόνον ὡς παλαιότερες διαδοχικῆς πρὸς τὴν μεριὰ τῆς θάλασσης ὀχυρώσεις, ρωμαϊκῆς ἢ πρώτης (ἢ βορειότερα) καὶ παλαιοχριστιανικῆς ἢ δευτέρας (ἢ νοτιώτερα), μοροῦν νὰ ἐρμηνευθοῦν.*

Σ' αὐτὰ ἡμποροῦμε νὰ παρατηρήσουμε τὰ ἐξῆς: 1) Ἡ μὲν νοτιώτερα παλαιοχριστιανικῆ ὀχύρωσις ἔχει ἓνα στερεὸν σημεῖον, τὸ ὁποῖον καθορίζει ἀναμφισβητήτως τὴν θέσιν τῆς: Τὴν βάσιν τοῦ πύργου, τὴν ἀποκαλυφθεῖσαν εἰς τὴν ὁδὸν Προξένου Κορομηλᾶ 34 (Σχ. 1/19) καὶ περιγραφομένην ὑπὸ τοῦ σ. εἰς τὰς σελ. 293-295. Τὰ φηγομένα ἀπὸ νερὸ μαρμάρου μέλη τῆς δὲν ἀφήνουν καμμιά ἀμφιβολία, ὅτι ὁ πύργος εὐρίσκετο ἐντὸς τῆς θαλάσσης καὶ ἀνήκεν εἰς τὸ θαλάσσιον τεῖχος τῆς πόλεως. 2) Ἡ βορειότερα ὁμῶς, ἡ χαρακτηριζομένη ὑπὸ τοῦ σ. ὡς ρωμαϊκῆ, ὀχύρωσις οὐδὲν στερεὸν σημεῖον ἔχει. Τὸ κατὰ μῆκος τῆς ὁδοῦ Μητροπόλεως νοητὸν εὐθύγραμμον τμήμα τῆς στηρίζεται εἰς δύο ἀμφιβολὰ σημεία, ἐν πρὸς τὸ ἀνατολικὸν καὶ ἐν πρὸς τὸ δυτικὸν ἄκρον αὐτῆς. Τὸ πρὸς τὸ ἀνατολικὸν ἄκρον τῆς σημείου (Σχ. 1/20) ἔχει πλάτος μόνον 0,90 μ. (σ. 297), πλάτος πολὺ μικρὸν διὰ τεῖχος ὀχυρώσεως πόλεως. Τὸ πρὸς τὸ δυτικὸν ἄκρον τῆς σημείου (Σχ. 1/15) οὔτε κἀν ὑπάρχει ὡς ἀνασκαφικὸν εὐρημα. Στηρίζει τὴν ὑπαρξίν του εἰς πληροφορίαν τοῦ ὀδοντιᾶτρου Ν. Εὐθυβουλίδη (σ. 297, σημ. 20) καὶ δὲν γνωρίζομεν οὔτε τὸ πλάτος του, οὔτε τὴν δομὴν του, οὔτε τὴν κατεύθυνσίν του. Τί ἀποκλείει νὰ εἶναι ἡ εὐθυγράμμισις τῶν δύο τούτων σημείων, εἰς τόσον μεγάλην ἀπόστασιν μεταξύ των, τυχαία καὶ νὰ ἀνήκον ταῦτα εἰς ἄλλα οἰκοδομήματα καὶ ὄχι εἰς τεῖχος τῆς πόλεως;

Ἀπομένον τὰ δύο τμήματα τείχους (Σχ. 1/21 καὶ Σχ. 1/25) τῆς χαρακτηρισθείσης ὡς ρωμαϊκῆς ὀχυρώσεως, τὰ εὐρισκόμενα εἰς τὴν κατεύθυνσιν αὐτῆς πρὸς ΝΑ γωνιαῖον πύργον, ὁ ὁποῖος ὑποτίθεται ὅτι εὐρίσκετο εἰς τὴν θέσιν τοῦ σημερινοῦ Λευκοῦ Πύργου. Λέγει ὁ σ. περὶ τοῦ πρώτου ἐξ αὐτῶν, σ. 297: *Στὴν ὁδὸ Μητροπόλεως 92 (Σχ. 1/21 καὶ 11, πίν. 14) βρέθηκε τμήμα τείχους πλ. 3 μ. σὴν βάσιν, μὲ σαφὴ κατεύθυνση πρὸς τὸν Λευκὸ Πύργον... Τὸ τμήμα αὐτὸ τοῦ τείχους ἀποτελεῖ συνέχεια τοῦ νοτιώτερον ἀπὸ τὰ δύο προηγουμένα τείχη τῆς ὁδοῦ Μητροπόλεως 80.* Συνέχεια δηλαδὴ τοῦ πλεον ἀνατολικοῦ ἀπὸ τὰ δύο τῆς εὐθυγράμμου διαδρομῆς, τῆς ὀνομασθείσης ρωμαϊκῆς ὀχυρώσεως (Σχ. 1/20), τὸ ὁποῖον, ὡς εἶδομεν ἀνωτέρω, ἔχει πλάτος μόνον 0,90 μ. καὶ ἡμεῖς δὲν ἡμποροῦμε νὰ εἰμεθα βέβαιοι ὅτι τοῦτο ἀνήκεν εἰς τεῖχος ὀχυρώσεως. Περὶ τοῦ δευτέρου τμήματος τείχους λέγει ὁ συγ-

γραφεὺς, σ. 295: *Τὸ τμήμα τοῦ τείχους ποὺ ἀποκαλύφθηκε στὴν ὁδὸ Παύλου Μελά 1 (Σχ. 1/25 καὶ 3, πίν. 7) καὶ Δημητρίου Γούναρη 4 (Σχ. 4) παρουσίαζε ἐλαφρὰ κλίση πρὸς νότο καὶ διευθύνονταν πρὸς τὸν ΝΑ γωνιαῖο πύργου, τὸν γνωστὸ ὡς «Λευκὸς Πύργος». Ἡ ὑποδομὴ τοῦ τείχους, πλ. 3 μ., παρουσίαζε ὀρισμένες ἰδιομορφίες στὴν κατασκευὴ (Σχ. 5). Θεμελιωνόταν σὲ ξύλινοὺς πασσάλους... Χαρακτηριστικὸ γιὰ τὴ σύνθεση τοῦ ἐδάφους στὸ σημεῖο αὐτὸ τῆς πόλης εἶναι τὸ γεγονός ὅτι θεμελιώσεις σὲ πασσάλους ἦταν ἐνδεδειγμένες γιὰ ὑποβρύχια φράγματα, θέατρα ἢ ναοὺς σὲ ἐδάφη σαθρὰ ἢ βαλτώδη. Εὐρίσκτο λοιπὸν τὸ τμήμα αὐτὸ τοῦ τείχους ἀναμφιβόλως, ἐὰν ὄχι ἐντὸς, πάντως πολὺ πλησίον τῆς θαλάσσης. Ἀλλ' ἡ ἀπόστασις τότε ἀπ' αὐτοῦ πρὸς τὸν ΝΑ γωνιαῖον πύργον (Σχ. 1/26), τὸν ὁποῖον ὑποτίθειται ὅτι τοῦτο ἐπήγαινε νὰ συναντήσῃ, εἶναι τόσο μεγάλη καὶ ὀδηγεῖ τόσον πολὺ ἐντὸς τῆς θαλάσσης, ὥστε ἀμφιβάλλομεν, ἐὰν τοῦτο συνήντα πύργον, τόσον προχωρημένον ἐντὸς τῆς θαλάσσης, ὅσον ἡ θέσις τοῦ σημερινοῦ Λευκοῦ Πύργου. Ὁ σ. ὁμῶς θεωρεῖ καὶ τοῦτο ὡς συνέχειαν τοῦ τείχους τῆς ὁδοῦ Μητροπόλεως, τοῦ χαρακτηρισθέντος ὡς ρωμαϊκοῦ, καὶ λέγει, σ. 297: *Στὸ ἴδιο τείχος ἀνήκει πιθανότατα καὶ τὸ τείχος τῶν ὁδῶν Παύλου Μελά 1 καὶ Δημητρίου Γούναρη 4, δηλαδὴ τὸ τμήμα τείχους (Σχ. 1/25), περὶ τοῦ ὁποῖου ὀμιλοῦμεν, καὶ τὸ τείχος τοῦτο συνήντα πύργον εἰς τὴν θέσιν τοῦ σημερινοῦ Λευκοῦ Πύργου, ὡς λέγει ὁ συγγραφεὺς, σ. 304: *Πρὶν ἀπὸ τὸν Λευκὸ Πύργου ὑπῆρχε στὴ θέση αὐτῆ ἄλλος πύργος, βυζαντινός, ποὺ ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν Εὐστάθιο. Στὴν ἴδια θέση ὑπῆρχε πιθανότατα στὴ ρωμαϊκὴ περίοδο μεμονωμένος πύργος, ὁ ὁποῖος προστάτενε τὴν εἰσοδὸ τοῦ ρωμαϊκοῦ λιμένα τῆς Θεσσαλονίκης, ποὺ ὑπῆρχε στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τῆς πόλης πρὶν κατασκευασθῆ στὸ δυτικὸ ὁ λιμένας τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου. Τὸ ἐρώτημα ὁμῶς εἶναι, τί μᾶς πείθει ὅτι τρεῖς πύργοι διεδέχθησαν ὁ εἰς τὸν ἄλλον εἰς τὴν αὐτὴν θέσιν; Περὶ τούτου δὲν εἶναι βέβαιος οὔτε ὁ ἴδιος ὁ συγγραφεὺς, ὁ ὁποῖος συνεχίζει, σ. 304: *Στὸ βασικὸ αὐτὸ πρόβλημα μόνον ἢ σκαφικὴ ἔρευνα θὰ ἀπαντήσῃ, ποὺ θὰ ἐρευνήσῃ τὴν ἔδραση τοῦ τεράστιου αὐτοῦ οἰκοδομήματος (δηλαδὴ τοῦ Λευκοῦ Πύργου) καὶ θὰ ἐρμηνεύσῃ τὴν προβεβλημένη θέση του... Τὰ περὶ ρωμαϊκῆς ὀχυρώσεως λοιπὸν κατὰ μῆκος τῆς σημερινῆς ὁδοῦ Μητροπόλεως μὲ ἀπόκλισιν μάλιστα πρὸς ΝΑ γωνιαῖον πύργον πολὺ προχωρημένον ἐντὸς τῆς θαλάσσης δὲν εἶναι, νομιζομεν, ἀσφαλῆ, ἐὰν δὲν ἐπιβεβαιωθοῦν διὰ νεωτέρων σαφῶν ἀρχαιολογικῶν εὐρημάτων.****

Ἐπὶ τούτων ὁμῶς διαπιστώσεις ἐκ τοῦ ὑλικοῦ, τὸ ὁποῖον ἠρεύνησε ὁ συγγραφεὺς, οἱ ὁποῖοι ἐπιτρέπουν τὸ συμπέρασμα, ὅτι ὑπῆρξε πράγματι ρωμαϊκὴ θαλασσία ὀχύρωσις τῆς πόλεως. Αἱ ἐξῆς: 1) Τὰ ἀναφερθέντα δύο τμήματα τείχους (Σχ. 1/21 καὶ Σχ. 1/25) εὐρίσκονται ἑκατέρωθεν τῆς σημερινῆς ὁδοῦ Δημητρίου Γούναρη, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ τὸν κάθετον πρὸς τὴν θάλασσαν ἄξονα τοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ συγκροτήματος τοῦ Γαλερίου. 2) Τὰ δύο ταῦτα τμήματα τείχους εὐρίσκονται ἐντὸς σημερινοῦ οἰκοδομικοῦ τετραγώνου, τὸ ὁποῖον, ὡς τεκμηριώνει περαιτέρω ἀναμφισβητήτως ὁ συγγραφεὺς, σ. 320: *ἦταν κάποτε θάλασσα καὶ ἐπιχώθηκε μὲ φερτὰ ὑλικά.* 3) Ὑπῆρχε στὴ Θεσσαλονικὴ πρὸ τοῦ 322 μ.Χ. (πρὸ τοῦ τεχνητοῦ λιμένος τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου) ἑλληνιστικὸς καὶ ἔπειτα ρωμαϊκὸς λιμὴν, τοῦ ὁποῖου τὰ νεώρια διέταξε ὁ Περσεὺς (179-168 π.Χ.) νὰ πυρποληθοῦν (Linius, XLIV,X) καί, ὡς παρατηρεῖ ὁ συγγραφεὺς, σ. 321: *Ὁ ρωμαϊκὸς αὐτὸς λιμένας εἶχε ἀναμφισβήτητα σχέση μὲ τὸ γαλεριανὸ συγκροτήμα... Τμήμα τοῦ μόλου του ἦταν ὄρατὸ στὶς ἀρχὲς τοῦ 19ου αἰῶνα μέσα στὴ θάλασσα καὶ κοντὰ στὸ Λευκὸ Πύργου.* Τὰ ἀναφερθέντα λοιπὸν δύο τμήματα τείχους (Σχ. 1/21 καὶ Σχ. 1/25) ἀνῆκον καθ' ὅλα τὰ φαινόμενα εἰς τὴν ὀχύρωσιν τοῦ ἐκεῖ ρωμαϊκοῦ λιμένος. Ἀλλὰ ὀχύρωσις τοῦ λιμένος μόνον, ἄνευ ὀχυρώσεως καὶ τῆς ὑπολοίπου πόλεως, δὲν ἔχει νόημα. Ὑπῆρξε λοιπὸν ρωμαϊκὴ ὀχύρωσις τῆς πόλεως καὶ θαλάσσιον ρωμαϊκὸν τείχος αὐτῆς, ἀλλὰ δὲν εἴμεθα βέβαιοι, ὅσον ὁ συγγραφεὺς, περὶ τῆς διαδρομῆς τοῦ τελευταίου τούτου. Τὸ μικροῦ πλάτους καὶ τὸ μόνον ἐκ μαρτυρίας ὑπαρκτὸν τμήμα τείχους τῆς ὁδοῦ Μητροπόλεως (Σχ. 1/20 καὶ Σχ. 1/15) δὲν πιστεύομεν ὅτι ἔχουν σχέσιν μὲ θαλασσί-

αν ρωμαϊκὴν ὀχύρωσιν τῆς πόλεως. Τὸ πιθανώτερον εἶναι, ὅτι δὲν διεσώθησαν ἴχνη ταύτης, διότι ἴσως τὸ ὑλικὸν τῆς ἐχρησιμοποιήθη ὡς πλέον πρόχειρον διὰ τὴν κατασκευὴν τοῦ παλαιохριστιανικοῦ θαλασσοῦ τείχους, ἐνῶ ὁ ρωμαϊκὸς λιμὴν (καὶ ἡ ὀχύρωσις του), ὡς λέγει ὁ συγγραφεὺς, σ. 321: *διατηρήθηκε σὲ λειτουργία, εἴτε ὀλόκληρος εἴτε μὲ μορφὴ μικρῆς σκάλας ὡς τὴ νέα διαμόρφωση τῆς θαλάσσιας ὀχύρωσης τῆς Θεσσαλονίκης, ἀμέσως μετὰ τὸ 620-630.* Ἄλλως ὁ Πετρωνᾶς, κατὰ τὴν πολιορκία τῆς Θεσσαλονίκης ὑπὸ τῶν Σαρακηνῶν τὸ 904, δὲν θὰ ἦτο ἀναγκασμένος νὰ μεταφέρῃ σαρκοφάγους καὶ ἄλλα βαρέα ὑλικά ἐκ τῶν ἀπομεμακρυσμένων νεκροταφείων δυτικῶς καὶ ἀνατολικῶς τῆς Θεσσαλονίκης διὰ τὴν κατασκευὴν τοῦ ὑποβρυχίου φράγματός του (τῆς λεγομένης porrorella), ἐὰν εἶχε πλησίον του πρόχειρον ὑλικὸν ἐκ τῶν ἐρειπίων ρωμαϊκῆς θαλασσοῦ ὀχύρωσεως εἰς μικρὰν ἀπόστασιν ἐντὸς τῆς πόλεως.

Ἄκόμη μία παρατήρησις: Λέγει ὁ συγγραφεὺς, σ. 298/9: *...ὅταν τὸν Αὐγουστο τοῦ 1185 οἱ Νορμανδοὶ πολιορκήσαν μὲ πεζικὸ καὶ ναυτικὸ τὴ Θεσσαλονίκη, δὲν κατόρθωσαν νὰ πλησιάσουν τὴν πόλιν ἀπὸ τὸ μέρος τῆς θάλασσας, ὅχι γιὰ τὸ τεῖχος εἶχε ἐνισχυθῆ μετὰ τὸ 904 (Tafrafi, Topographie, σ. 44), ἀλλὰ γιὰ τὸ προσχώσεις τῶν ποταμῶν, ποὺ ἐκβάλλον στὸ Θερμαϊκὸ, εἶχαν δημιουργήσει κοντὰ του «ξέρες», ποὺ δὲν ἐπέτρεπαν στὰ ἐχθρικὰ καράβια νὰ πλεύσουν (Εὐστάθιος Θεσσαλονίκης, *La espugnazione di Thessalonica*, ἔκδ. Στρίλλη, Κυριακίδης, Palermo 1961, σ. 74, 10-19).* Ὁ Εὐστάθιος ὁμοίως δὲν ὁμιλεῖ περὶ προσχώσεων ποταμῶν, οἱ ὅποιοι πράγματι εὐρίσκονται τόσον μακρὰν τῆς Θεσσαλονίκης, ὥστε αἱ προσχώσεις τῶν δὲν φθάνουν μέχρι τῆς παραλίας τῆς πόλεως, ἀλλὰ περὶ ἀμπώτιδος πρὸ τοῦ θαλασσοῦ τείχους τῆς πόλεως λόγῳ τῆς θερμῆς ἐποχῆς. Λέγει ὁ Εὐστάθιος, ἐνθ' ἀνωτ.: *«Ἦν δὲ μάχης ἐλεύθερον τὸ παράλιον ὄλον, τὸ μὲν ὅτι φιλὰ θαλασσοῦ ὕδατος ἦν τὰ πρὸς τῷ τείχῳ διὰ τὸν καιρὸν θερμὸν ὄντα καὶ μὴ πληθύνοντα τὴν θάλασσαν μέχρι καὶ εἰς αὐτὸν τειχισμόν...»* Οἱ Νορμανδοὶ ἐπλησίασαν τὴν Θεσσαλονικὴν καὶ ἀπὸ θαλάσσης, ἀλλὰ ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸν ἄκρον τῆς παραλίας τῆς καὶ ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸν τῆς τεῖχος. Αὐτὸ θί: *«Ἐκεῖθεν γὰρ διέγνωον δύνασθαι ἂν βλάψαι ἡμᾶς, ὡς καὶ προσεδρεύειν εὖ μάλα δυνάμενοι διὰ τὸ τοῦ αἰγιαλοῦ ἀγχιβαθὲς καὶ οὕτως εὐλίμενον, καὶ ὅτι καὶ τὸ τεῖχος οὐκ ἀπονήρως εἶχεν ἐκεῖσε...»*

2) Οἱ Πύργοι (σ. 301-315). α) Ὁ Λευκὸς Πύργος. Τὰ μέχρι τοῦδε δεδομένα περὶ τοῦ χαρακτηριστικοῦ διὰ τὴν πόλιν τῆς Θεσσαλονίκης Λευκοῦ Πύργου ἦσαν: α) Ὡς δεικνύουν παλαιαὶ φωτογραφίαι (Tafrafi, Topographie, σ. 51) καὶ παλαιαὶ περιγραφαὶ (E. Celebi εἰς ΕΕΒΣ 16, 1940, σ. 333 κ.έ.), ὁ κολοσσιαῖος στρογγυλὸς Πύργος δὲν ἴστατο ἀνέκαθεν μεμονωμένος, ὡς σήμερον, ἀλλ' εὐρίσκετο ἐντὸς τετραγώνου περιβόλου μὲ ὀκταγωνικοὺς πύργους πυροβολείων εἰς τὰς γωνίας, ὁ ὁποῖος κατεστράφη κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ παρόντος αἰῶνος. β) Ὡς θέλει ἡ παράδοσις, τὴν ὁποίαν ἐδέχθη καὶ ὁ Tafrafi, Topographie, σ. 50/1, ὁ Πύργος ἐκτίσθη εὐθὺς μετὰ τὴν κατάληψιν τῆς πόλεως ὑπὸ τῶν Τούρκων τὸ 1430 διὰ Βενετῶν τεχνιτῶν (ὡς καὶ ὁ βραχύτερος στρογγυλὸς πύργος εἰς τὴν ΒΑ γωνίαν τῶν τειχῶν τῆς πόλεως, ὁ λεγόμενος Τζιντζιρλή-Κουλέ). γ) Ὡς μαρτυροῦν αἱ πηγαί, ὑπῆρχε εἰς τὴν θέσιν τοῦ Λευκοῦ Πύργου βυζαντινὸς πύργος ἀγνώστου ὀνομασίας καὶ σχήματος (Εὐστάθιος Θεσσαλονίκης, ἔκδ. Στ. Κυριακίδου, σ. 8: *«τοῦ κατὰ θάλασσαν ἐῶον πύργου»*).

Εἰς ταῦτα ἄς προσθέσωμεν τὰς νεωτέρας θεωρίας καὶ διαπιστώσεις τῶν ἐρευνητῶν: Ὁ Γερμανὸς εἰδικὸς στρατιωτικῶν ὀχυρώσεων Bodo Ehardt εὗρε τὸ 1940 εἰς Θεσσαλονικὴν ὁμοιότητος τοῦ Λευκοῦ Πύργου τῆς καὶ ἄλλων παρομοίων πύργων πρὸς τὸν κεντρικὸν πύργον (donjon) τοῦ ὀχυροῦ τῶν Σταυροφόρων, τοῦ κτισθέντος τὸ 1246 εἰς τὸν λιμένα αὐτῶν Aigues Mortes τῆς νοτίου Γαλλίας, καὶ ἐποθετήσε εἰς μεταγενέστερον δημοσίευσμά του τὴν ἴδρυσιν τοῦ Λευκοῦ Πύργου εἰς τὴν βραχεῖαν περίοδον 1204-1224 τῆς

Φραγκοκρατίας εις τὴν Θεσσαλονίκην (Der Wehrbau Europas im Mittelalter, III, Oldenburg 1958, σ. 696-697. Βλ. περαιτέρω M. K i e l, σ. 352/3).

Κατόπιν ὁ F r a n z B a b i n g e r εἰς τὴν μελέτην τοῦ περὶ τῆς Ἀλβανίας τοῦ 17ου αἰῶνος (Ewlijâ Tschelbi's Reisewege in Albanien) ὑπέδειξε εἰς ὑποσημείωσιν τὴν μεταγραφὴν τουρκικῆς ἐπιγραφῆς τοῦ Λευκοῦ Πύργου Θεσσαλονίκης, τὴν ὁποίαν ἔκαμεν ὁ Τοῦρκος γεωγράφος-περιηγητῆς τοῦ 17ου αἰῶνος Ἐβλιγιὰ Τσελεμπή (Ewlijâ Çelebi, Seyâhatnâmesi, vol. VIII, Istanbul 1928, σ. 150) καὶ ἡ ὁποία ἀναφέρει ὡς ἰδρυτὴν τοῦ Λευκοῦ Πύργου τὸν σουλτάνον Σουλεϊμάν καὶ ὡς ἔτος ἰδρύσεως τοῦ Πύργου τὸ ἔτος 1535/6. (Βλ. περαιτέρω M. K i e l, σ. 353).

Μετ' αὐτὸν ὁ Ὁλλανδὸς τουρκολόγος M i c h a e l K i e l, εὐτυχῆσας νὰ εὑρῆ φωτογραφίαν τῆς τουρκικῆς μαρμαρίνης ἐπιγραφῆς, τῆς ἐντειχισμένης εἰς τὸ ὑπέρθυρον τῆς εἰσοδου τοῦ Λευκοῦ Πύργου καὶ ἀπωλεσθείσης μετὰ τὸ 1912, συνέκρινε τὸ κείμενον τῆς μετὴν μεταγραφὴν αὐτῆς ὑπὸ τοῦ Ἐβλιγιὰ Τσελεμπή, διεπίστωσε τὴν ταυτότητα τῶν δύο κειμένων καὶ ὑπεστήριξε ὅτι ὁ Λευκὸς Πύργος ἐκτίσθη τὸ 1535/6 ἐπὶ Σουλεϊμάν Α' τοῦ Μεγαλοπρεποῦς διὰ τοῦ περιφήμου ἀρχιτέκτονος αὐτοῦ Σινάν-Πασᾶ πρὸς οχύρωσιν τῆς Θεσσαλονίκης κατὰ τὸν κατὰ θάλασσαν ἀγῶνα τῶν Ὀθωμανῶν πρὸς τὰς δυτικὰς Δυνάμεις, ὁ ὁποῖος ἀπέληξε εἰς τὴν νίκην τοῦ Χαϊρρεντίν Βαρβαρόσσα κατὰ τῶν ναυτικῶν δυτικῶν δυνάμεων τοῦ Ντόρια εἰς τὴν ναυμαχίαν τῆς Πρεβέζης τὸ 1538. (M i c h a e l K i e l, A Note on the Exact Date of Construction of the White Tower of Thessaloniki. Balkan Studies 14, 2, 1973, σ. 352-357). Ταῦτα φαίνονται τόσον ἀναντίρρητα, ὥστε λέγει ὁ K i e l περὶ τοῦ Λευκοῦ Πύργου καὶ περὶ τοῦ ἔτους τῆς ἰδρύσεώς του, σ. 357: «...A remarkable piece of ottoman military architecture of the first half of the 16th century about whose date of construction there is no longer need for doubt».

Παρὰ ταῦτα ὁ Χ. Μπακιρτζής κάμνει πρῶτον τὴν καλὴν παρατήρησιν, σ. 303, ὅτι Ὁ περίβολος δὲν ἦταν σύγχρονος μετὰ τὸν Πύργο, ἀλλὰ μεταγενέστερος, διότι τὰ ὑπερμεγέθη κεραμοπλαστικά κοσμήματα τῆς βάσεώς του ἐγένοντο διὰ νὰ εἶναι ὁρατὰ ἐκ τοῦ μακρόθεν καὶ ἐπομένως ὁ Πύργος ἐκτίσθη διὰ νὰ εἶναι ἀρχικῶς περίοπτος. Ἐκφέρει κατόπιν τὴν ὄχι ἀστήρικτον γνώμην, σ. 303, ὅτι ἡ μαρμαρίνη τουρκικὴ ἐπιγραφή... δὲν ἀναφέρεται στὴν κατασκευὴ τοῦ στρογγυλοῦ πύργου, ἀλλὰ στὴν κατασκευὴ τοῦ οἰκωματικοῦ περιβόλου, διότι τὸ ἀρχικὸν τῆς θέσεως τῆς ἐπιγραφῆς, εἰς τὴν ὁποίαν τονίζεται ἡ ὑπαρξίς τῶν πυροβολείων καὶ τῶν πυροβόλων των, κλονίζουσι: α) ἡ μαρτυρία τοῦ αὐτόπτου Ἐβλιγιὰ Τσελεμπή, ὅτι αὕτη εὕρισκετο εἰς τὴν νοτίαν εἰσοδον τοῦ Πύργου, ἐνῶ ἡ μόνη εἰσοδος τοῦ Λευκοῦ Πύργου εἶναι βορεία, καὶ β) ἡ ὑπαρξίς καὶ ἄλλης τουρκικῆς ἐπιγραφῆς, παρατιθεμένης ὑπὸ τοῦ Ἐβλιγιὰ, ἀσαφοῦς ὁμως καὶ ἀχρονολογήτου, ἀλλὰ ἐντειχισμένης αὐτὴν τὴν φορὰν εἰς τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν τοῦ περιβόλου. Λέγει ὁ συγγραφεὺς, σ. 304: Ἐκ τῆς ἐρημνείας αὐτῆ (τῆς ἀνωτέρω ἐπιγραφῆς) βγαίνει ἔμμεσα τὸ συμπέρασμα, ὅτι ὁ Πύργος ἦταν ἀρχαιότερος. Πόσο ἀρχαιότερος; Εἰς τὸ ἐρώτημα τοῦτο οὔτε ὁ ἴδιος δίδει οὔτε ἔμπορεῖ πρὸς τὸ παρὸν νὰ δοθῇ ἀσφαλῆς ἀπάντησις. Προήγαγον ὁμως σημαντικῶς τὴν ἔρευναν αἱ παρατηρήσεις του. Αἱ διαπιστώσεις τοῦ K i e l ἰσχύουν, ἀλλὰ μόνον διὰ τὸν τουρκικὸν οἰκωματικὸν περίβολον. Παραμένει τὸ πρόβλημα τοῦ στρογγυλοῦ Πύργου.

Ἐὰν πάντως λάβωμεν ὑπ' ὄψιν α) ὅτι οἱ δύο μοναδικοὶ στρογγυλοὶ πύργοι τῶν τειχῶν τῆς Θεσσαλονίκης, Τζιντζιρλή-Κουλέ καὶ (Κανλή-Κουλέ - Μπεγιάζ-Κουλέ) Λευκὸς Πύργος, δὲν εἶναι βυζαντινοί, καὶ β) ὅτι ἡ πάντοτε κάποιαν παρηλλαγμένην ἱστορικὴν ἀνάμνησιν ὑποκρύπτουσα παράδοσις θέλει ἀμφοτέρους τοὺς πύργους ἔργον Βενετῶν τεχνιτῶν, οὔτε βυζαντινῶν λοιπὸν οὔτε Τούρκων, ἀλλὰ Δυτικῶν, τότε ἴσως ἡ γνώμη τοῦ Γερμανοῦ εἰδικοῦ στρατιωτικῶν οἰκωμάτων Bodo Ebhardt, ἡ τοποθετοῦσα τὴν ἰδρυσιν τοῦ Λευκοῦ Πύργου εἰς τὴν βραχεῖαν περίοδον τῆς Φραγκοκρατίας (1204-1224) ἐν Θεσσαλονίκῃ, νὰ μὴ εἶναι καὶ τόσον μακρὰν τῆς ἀληθείας, ἐὰν μάλιστα ἐνθυμηθῶμεν ὅτι οἱ ἐν μέσῳ ἐ-

χθρικού πληθυσμοῦ ἐγκατασταθέντες ὀλιγάριθμοι Φράγκοι τῆς Δ' Σταυροφορίας ὠχυροῦν-
το ταχέως καὶ πανταχοῦ, ὅπου ἐγκατεστάθησαν.

Ἐκὸς μίᾳ παρατήρησις: Λέγει ὁ συγγραφεύς, σ. 304: *Τὸ πεδινὸν τμήμα τῆς Θεσσαλονίκης, πὸν οἱ παλαιοὶ Θεσσαλονικεῖς ὀνόμαζαν «Κάμπο»* (Μ. Χ α τ ζ ἦ - Ἰ ω ἄ ν ν ο υ, *Θεσμαῖς ἦτοι περὶ Θεσσαλονίκης*, Ἀθήναι 1879, σ. 14), εἶναι *δημιούργημα τῶν προσχώσεων τῶν ποταμῶν, πὸν ἐκβάλλον στὸ Θεσμαϊκὸν κόλπο*. Οἱ παλαιοὶ Θεσσαλονικεῖς ὅμως ὀνόμαζον «Κάμπο» τὴν συνοικίαν περὶ τῆς λεγομένης Ροτόντας τοῦ Ἁγίου Γεωργίου, ὅπως ὀνόμαζον «Καμπιῶτες» καὶ τοὺς κατοικοὺς τῆς συνοικίας αὐτῆς. Ἄλλα πεδινὰ μέρη τῆς Θεσσαλονίκης δὲν ὀνομάζοντο «Κάμπος», ἀλλὰ εἶχον ἄλλα ὀνόματα, ὅπως Μπάρα, Ποδρόμι, Πύργοι, Καραγάτσια ἀπὸ τὰ δυτικὰ πρὸς τὰ ἀνατολικά τῆς πόλεως. Ὁ Χατζή-Ἰωάννου δὲν ἐγνώριζε τίποτε ἀπὸ τὴν ἱστορίαν τῆς Ροτόντας καὶ δὲν ὑποπτεύετο ὅτι τὸ «Κάμπος» ὑπέκρυπτε τὴν ἀνάμνησιν ἑνὸς *campus martius*, ἑνὸς *extra muros* ἄλλοτε εὑρισκομένου «πεδίου στρατιωτικῶν ἀσκήσεων», τὸ ὅποιον ἐχρησιμοποιήθη κατόπιν ὡς ρωμαϊκὸν νεκροταφεῖον καὶ εἰς τὸ ὅποιον ἐκτίσθη τὸ ἀρχιτεκτονικὸν συγκρότημα τοῦ Γαλερίου, προκαλέσαν τὴν μετακίνησιν τοῦ ἀνατολικοῦ τείχους τῆς πόλεως ἀκόμη ἀνατολικότερον, διὰ νὰ περιληφθῶν ἐντὸς αὐτῆς τὰ κτίσματα τοῦ Γαλερίου. Ἡ μετακίνησις αὐτῆ τοῦ τείχους φαίνεται καὶ σήμερον εἰς τὴν γωνίαν, τὴν ὁποίαν σχηματίζει πλησίον τῆς Ροτόντας τὸ σωζόμενον τμήμα τοῦ κατερχομένου πρὸς τὴν θάλασσαν ἀνατολικοῦ τείχους. Τὴν πρὸς ἀνατολὰς ἐπέκτασιν τῆς πόλεως μαρτυρεῖ τέλος ἀδιαψεύστως ἡ ἀποκάλυψις ρωμαϊκοῦ νεκροταφείου, κειμένου ὡς συνήθως *extra muros*, ἀρχομένου ἀμέσως μετὰ τὴν Ἀψίδα τοῦ Γαλερίου. Ἡ πρὸς ἀνατολὰς ἐπεκταθεῖσα πόλις ἔκοψε τοῦτο διὰ τοῦ νέου τείχους εἰς δύο. Περὶ τοῦ ἐντὸς τοῦ νέου τείχους περιληφθέντος τμήματος τοῦ νεκροταφείου τούτου, ἐκτεινομένου ἀπὸ τῆς Ἀψίδος τοῦ Γαλερίου μέχρι τῆς Κασσανδρεωτικῆς Πύλης (Πύλης Καλαμαριάς), ὀμιλεῖ ὁ τὴν Θεσσαλονικὴν μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1837-1838 ἐπισκεφθεὶς Γερμανὸς K. E. Z a c h a r i ä, *Reise in den Orient in den Jahren 1837 und 1838*, Heidelberg 1840. (Παρά T h. L. T a f e l, *De via Egnatia*, Tübingen 1842, Prolegomena, σ. LXXXVI). Τὸ ἐκτὸς τοῦ τείχους τμήμα, τὸ ἔξωθι τῆς ἄλλοτε Πύλης Καλαμαριάς, ἀνέσκαψε ἀπὸ τοῦ 1949 ὁ ἔφορος ἀρχαιοτήτων Χ. Ι. Μακαρόνας. (Βλ. Χ. Ι. Μ α κ α ρ ὀ ν α, Ἀνασκαφὴ νεκροπόλεως ἐν Θεσσαλονίκη. ΠΑΕ 1951, Ἀθήναι 1952, σ. 164-172, καὶ Χρονικὰ Ἀρχαιολογικά, Μακεδονικά 2, 1953, σ. 599. Βλ. ἐπίσης BCH 74, 1950, σ. 305 καὶ BCH 76, 1952, σ. 227). Τὸ ὅτι ἡ περὶ τὸν Ἀϊ-Γιώργη συνοικίαν ὀνομάζετο «Κάμπος» καὶ οἱ κάτοικοί τῆς «Καμπιῶτες», τὸ γνωρίζουν ἐκ τῶν παιδικῶν ἀναμνήσεών των ὅλοι οἱ παλαιοὶ Θεσσαλονικεῖς, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ ὁ ὑπογράφων.

β) Ὁ πύργος τῆς Ἀποβάθρας. Εἰς τὸ δυτικὸν ἄκρον τοῦ θαλασσίου τείχους καὶ παρὰ τὴν εἴσοδον τοῦ βυζαντινοῦ λιμένος ὑπῆρχε πύργος, ὁ ὅποιος κατεστράφη μετὰ τὸ 1866 κατὰ τὴν γενομένην κατεδάφισιν τοῦ θαλασσίου τείχους τῆς πόλεως. Ὑπάρχει περιγραφή τοῦ πύργου τούτου ὑπὸ παλαιοῦ περιηγητοῦ (Souciet, 1755). Ὑπάρχει καὶ ἀπεικόνισις τοῦ πύργου τούτου ὑπὸ παλαιοῦ ζωγράφου (Salacca, 1865). Περιγραφή καὶ ἀπεικόνισις παρουσιάζουν τοῦτον ἐξάγωνον, με ἰσόγειον, με ὄροφον, με δῶμα καὶ με τρεῖς κανονιοθυρίδας εἰς τὴν βλέπουσαν πρὸς τὸν ἄλλοτε λιμένα πλευρὰν του. Παρὰ ταῦτα, περὶ τῆς ἀρχικῆς μορφῆς του δὲν εἶναι βέβαιος, πολὺ ὀρθῶς, ὁ συγγραφεύς, σ. 305: *Ὀὔτε ἡ θέσις, οὔτε ἡ μορφή τοῦ πύργου... εἶναι γνωστά*. Ἡ ἀκριβὴς θέσις του βεβαίως δὲν ἔμπορεῖ νὰ ἐντοπισθῇ ἐντὸς τῶν σημερινῶν οἰκοδομημάτων τῆς πόλεως, ἀνεῦ ἀνασκαφικῶν εὐρημάτων, καὶ ἡ μαρτυρημένη, ὡς ἀνωτέρω, μορφή του ἔμπορεῖ νὰ εἶναι, χωρὶς νὰ λέγη τοῦτο ρητῶς ὁ συγγραφεύς, ὄχι ἡ βυζαντινὴ, ἀλλὰ κάποια τουρκικὴ διασκευὴ τοῦ ἀρχικοῦ πύργου. Καὶ εἶναι, ὡς φαίνεται, διότι ὁ βυζαντινὸς πύργος οὐδέποτε θὰ εἶχε κανονιοθυρίδας. Ἡ ὑπαρξίς πάντως βυζαντινοῦ πύργου εἰς τὸ δυτικὸν ἄκρον τοῦ θαλασσίου τείχους ἔμπορεῖ, νομίζομεν, νὰ ἐξαχθῇ ἐμμέσως καὶ ἀπὸ τὴν φράσιν τοῦ Εὐσταθίου *«τοῦ κατὰ θάλασσαν*

έῳον πύργου», ἡ ὁποία προϋποθέτει τὴν ὑπαρξίν καὶ «δυσμικοῦ πύργου», ἄλλως θὰ ἔλεγε «τοῦ κατὰ θάλασσαν πύργου».

Κατὰ τὸν συγγραφέα, σ. 306: *Πύργος δίπλα στὴν εἴσοδο τοῦ λιμένα δὲν ὑπῆρχε κατὰ τὴν τρίτη πολιορκία τῆς Θεσσαλονίκης ἀπὸ τοὺς Σλάβους στὶς ἀρχές τοῦ 7ου αἰῶνα. Γι' αὐτὸ ὁ πρῶτος πύργος, ποὺ κατασκευάστηκε στὸ σημεῖο αὐτό, εἶναι σύγχρονος μὲ τὴν κατασκευὴ τοῦ θαλασσίου τείχους ἀμέσως μετὰ τὸ 620-630.* Ἀπὸ ὅσα ὁμως λέγει ὁ συγγραφεὺς εἰς τὴν σ. 332/3 περὶ τῆς τρίτης πολιορκίας τῆς Θεσσαλονίκης (616/7) εἶναι πιθανώτερο ὅτι εἰς τὴν παλαιότεραν, τὴν πρὸ τοῦ 620-630, θαλασσίαν οχύρωσιν τῆς Θεσσαλονίκης ὑπῆρχον δύο πύργοι. Διὰ τοὺς ἐξῆς λόγους: Τὸ ἓνα σκέλος τῆς δυνάμεως τῶν Σλάβων ἐπιτίθεται κατὰ τοῦ δυτικοῦ πύργου «τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Σκάλας» (M i g n e, P. Gr. 116, 1329: *ἔνθα ὁ πρὸς τὴν δύσιν τῆς ἐκκλησιαστικῆς σκάλας πύργος*). Ἐὰν ἡ Ἐκκλησιαστικὴ Σκάλα εἶναι ὁ ρωμαϊκὸς λιμὴν εἰς τὸ ἀνατολικὸν ἄκρον τῆς παραλίας τῆς πόλεως, ὡς ὑποστηρίζει ὁ συγγραφεὺς, σ. 312 καὶ σ. 333, τότε ὁ δυτικὸς αὐτοῦ πύργος εὐρίσκετο εἰς τὸ ἀνατολικὸν ἄκρον τοῦ θαλασσίου τείχους τῆς πόλεως. Τί ἀποκλείει ὁμως νὰ ὑπῆρχεν ἀντίστοιχος πύργος καὶ εἰς τὸ δυτικὸν ἄκρον τοῦ αὐτοῦ θαλασσίου τείχους τῆς παλαιότερας τοῦ 620-630 οχύρωσεως, σωζόμενος ἀπὸ τῆς ἐποχῆς, κατὰ τὴν ὁποίαν τὸ ἀνατολικὸν τμήμα τῆς λεκάνης τοῦ λιμένος τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου δὲν ἦτο ἀκόμη *κατεχωσμένο ἀπὸ τὶς προσχώσεις καὶ ἀτείχιστο* (σ. 331). Ἄλλως, ποῦ ὑπέληγε εἰς τὸ δυτικὸν ἄκρον τοῦ τῶν θαλάσσιον τείχους τῆς πρὸ τοῦ 620-630 παλαιᾶς οχύρωσεως καὶ πῶς ἐπροστατεύετο τὸ στόμιον τοῦ λιμένος τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου, ὅταν ἀπέναντι τοῦ ἐλευθέρου ἄκρου τοῦ προβόλου του (τοῦ ὀνομασθέντος ἀργότερον Τζερέμπουλον) δὲν ὑπῆρχε τίποτε, ἀφοῦ μάλιστα ὁ λιμὴν τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου ἦτο ἐσωτερικῶς ἀνοχύρωτος; (Σ. 320). Τὸ Σχ. 15 τοῦ συγγραφέως, παρὰ τὴν εὐφυᾶ κατασκευὴ του καὶ τὰς πολλὰς πιθανότητας μερικῆς ὀρθότητός του, δὲν καθίσταται ὑποχρεωτικὸν οὔτε ὑπὸ ἀνασκαφικῶν εὐρημάτων οὔτε ὑπὸ σαφῶν μαρτυριῶν πηγῶν. Ἀφοῦ ὑπῆρχε παλαιότερα τοῦ 620-630 θαλασσία οχύρωσις τῆς πόλεως, τί νόημα θὰ εἶχεν αὕτη, ἐὰν ὁ ἐσωτερικῶς ἀνοχύρωτος λιμὴν τῆς ἦτο ἐντελῶς ἀνοικτός καὶ τὸ στόμιόν του ἀπροστάτευτον; Ὁ συγγραφεὺς δέχεται (σ. 330, 332 καὶ Σχ. 15) τὴν ὑπαρξίν παλαιότερου προβόλου (λιμενοβραχίονος) πρὸ τοῦ λιμένος, ἀλλ' ὑποστηρίζει, σ. 306, ὅτι: *Πύργος δίπλα στὴν εἴσοδο τοῦ λιμένα δὲν ὑπῆρχε κατὰ τὴν τρίτη πολιορκία τῆς Θεσσαλονίκης ἀπὸ τοὺς Σλάβους στὶς ἀρχές τοῦ 7ου αἰῶνα.* Χωρὶς ὁμως πύργον πῶς ἐπροστατεύετο τὸ στόμιόν του πρὸ τῆς προσχώσεως τοῦ ἀνατολικοῦ τμήματος αὐτοῦ, ἡ ὁποία βεβαίως ἀπεμάκρυνε τὸν πύργον τοῦτον ἀπὸ τῆς θαλάσσης, καὶ διὰ τὸν λόγον τοῦτον ἴσως δὲν ἀναφέρεται κατὰ τὴν λήψιν τῶν προχείρων ἀμυντικῶν μέτρων πρὸ τῆς πολιορκίας; Δὲν ἠμποροῦμε λοιπὸν νὰ ἡμεθα βέβαιοι ὅτι ὁ πύργος τῆς Ἀποβάθρας, ὅπως ὠνόμασε τοῦτον ὁ συγγραφεὺς, δὲν ὑπῆρχε πρὸ τῆς τρίτης πολιορκίας τῆς Θεσσαλονίκης ὑπὸ τῶν Σλάβων καὶ ἐκτίσθη τὸ πρῶτον κατὰ τὴν κατασκευὴν τοῦ νέου θαλασσίου τείχους εὐθὺς μετὰ τὸ 620-630. Οἱ λόγοι, οἱ ὁποῖοι ὑπηγόρευσαν τῶρα τὴν κατασκευὴν του δὲν ἴσχυον καὶ προηγουμένως;

Ἡ παλαιότερα γνωστὴ ὀνομασία τοῦ πύργου τοῦτου εἶναι Τόπ-Χανέ=πυροβολοστάσιον (τουρκικὸν ἔγγραφο τοῦ 1733), παρ' ὅλον ποὺ οἱ μελετητὲς τῆς τοπογραφίας τῆς Θεσσαλονίκης χαρακτηρίζουν ὡς *Τοπχανέ τὸν δυτικὸν ὀχυρωματικὸν περίβολο.* Ἡ σύγχυση ἀνάμεσα στοὺς δύο γειτονικοὺς πύργους δημιουργήθηκε μετὰ τὴν κατεδάφιση τοῦ ἐνός, μετὰ τὸ 1866. Γι' αὐτὸ τὸν λόγο ἐνῶ τὰ περιηγητικὰ κείμενα, ποὺ ἔχουν γραφῆ πρὶν ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 19ου αἰ., δὲν συγχέουν τοὺς δύο πύργους, ἡ σύγχυση εἶναι γενικὴ στοὺς κατοπινοὺς μελετητὲς. Ὁ Χατζῆ-Ἰωάννου λ.χ. τὸν ὀνομάζει *Πύργο τῆς Σκάλας ἢ Πύργο τοῦ Γαλοῦ καὶ τὸν ταυτίζει μὲ τὸν Μπαροῦτ Χανέ, ποὺ ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν Cousinéry καὶ τὸν Felix Beaujour. Εἶναι σαφές ὡστόσο ὅτι οἱ δύο Γάλλοι ὀνόμασαν Μπαροῦτ-Χανέ (Φρούριον τῆς Πυρίτιδος) τὸν δυτικὸν ὀχυρωματικὸν περίβολο* (σ. 305).

Γεγονὸς πάντως εἶναι, ὅτι ἀμφότεροι οἱ πύργοι εἰς τὴν τουρκικὴν τῶν μορφῶν εἰχον θυρίδας πυροβόλων καὶ ἐχρησίμευον ὡς πυροβολοστάσια πρὸς προστασίαν τοῦ λιμένος. Ἄμφότεροι λοιπὸν ἤμποροῦσαν νὰ ὀνομασθοῦν Τὸπ-Χανέ (πυροβολοστάσιον). Εἰς προχωρημένην ὁμῶς ἐποχὴν, ὅταν εἶχον παύσει πρὸ πολλοῦ οἱ πόλεμοι τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας πρὸς τὰς ναυτικὰς δυνάμεις τῆς Δύσεως καὶ εἶχε μειωθῆ ἡ στρατιωτικὴ σημασία τῶν δύο πύργων, ὅταν ὁ λιμὴν τῆς πόλεως εἶχε καταχωσθῆ ἓν μῆρι καὶ ὁ εἰς ἐκ τῶν πύργων εἶχεν ἀφανισθῆ, ἦτο φυσικὸν νὰ ἀποδοθοῦν εἰς τὸν ἐναπομείναντα πύργον ἐξ ἀναμνήσεων ἢ ἐκ παρατηρήσεων διάφορα ὀνόματα (Τὸπ-Χανέ, Ταμπάκ-Χανέ, Μπαρούτ-Χανέ κ.τ.τ.). Δὲν πρόκειται λοιπὸν περὶ πραγματικῆς οὐδὲ σημαντικῆς συγχύσεως μεταξὺ τῶν δύο πύργων. Τὸ σημαντικὸν θὰ ἦτο νὰ ἐξακριβωθῆ ἢ τουλάχιστον μετὰ τινος πιθανότητος νὰ διοραθῆ, ποίους βυζαντινοὺς πύργους ἀντικατέστησαν οὗτοι.

γ) Τὸ φρούριον τοῦ Βαρδαρίου. Ὁ ὀχυρωματικὸς περίβολος, ὁ εὐρισκόμενος εἰς τὴν ΝΔ γωνίαν τῆς πόλεως καὶ εἰς τὴν δυτικὴν πλευρὰν τοῦ λιμένος ὀνομάζεται τὸσον εἰς τὴν περιηγητικὴν περιγραφὴν τοῦ Ἑβλιγιᾶ Τσελεμπῆ (1668) ὅσον καὶ εἰς τὸ ἀναφερθὲν τουρκικὸν ἔγγραφο (1733) «φρούριον τοῦ Βαρδαρίου». Οἱ περιηγηταὶ Félix de Beaujour (1800) καὶ Cousinéry (1831) εἶναι ἐκεῖνοι, οἱ ὅποιοι ὠνόμασαν τὸ φρούριον τοῦ Βαρδαρίου «πύργον τῆς Πυρίτιδος» (Μπαρούτ-Χανέ), ἐπειδὴ ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 18ου αἰῶνος τοῦτο ἐχρησιμοποιοῦτο ὡς ἀποθήκη πυρομαχικῶν. Μετὰ τὴν κατεδάφισιν τοῦ πύργου τῆς Ἀποβάθρας ὁ μὲν Χατζῆ-Ἰωάννου (1881) ὀνομάζει τὸ φρούριον Ταμπάκ-Χανέ (πύργος τῶν Βυρσοδεψείων), ὁ δὲ Μωραϊτόπουλος (1883) Τὸπ-Χανέ (πύργος τοῦ Πυροβολοστασίου), ἐπειδὴ μόνον αὐτὸς πλέον ὁ δυτικὸς ὀχυρωματικὸς περίβολος εἶχε πυροβόλα διὰ τὴν υπεράσπισιν τοῦ λιμένος. Ἡ ὑπὸ τοῦ Χατζῆ-Ἰωάννου ὀνομασία Ταμπάκ-Χανέ ὀφείλεται εἰς τὰ ἔξω τοῦ πρὸς τὸν λιμένα τείχους τοῦ φρουρίου βυρσοδεψεῖα, τὰ ὅποια ἀναφέρει τὸ 1780 ὁ Andrew Elton (βλ. M. Vickers, *The Byzantine Sea Walls of Thessaloniki*, *Balkan Studies*, 11, 2, Θεσσαλονίκη 1970, σ. 265), ἡ δὲ ὑπὸ τοῦ Μωραϊτοπούλου ὀνομασία Τὸπ-Χανέ ὑποστηρίζεται ὑπὸ τῆς φράσεως τοῦ Ἑβλιγιᾶ Τσελεμπῆ ὁ *Τοπχανὰς τοῦ φρουρίου τοῦ Βαρδαρίου* (ΕΕΒΣ, 16, 1940, σ. 201).

Τοῦ ὀχυρωματικοῦ τούτου περιβόλου εἰς τὸ ΝΔ ἄκρον τῆς πόλεως διεσώθησαν μέχρι σήμερον ἠρειπωμένα τμήματα, μετὰ τὴν περιγραφὴν τῶν ὁποίων ἀσχολεῖται ὁ συγγραφεὺς εἰς τὰς σελ. 306-310. (Σχ. 12 καὶ 13 καὶ πίν. 20, 21, 22, 23 καὶ 25). Ἐκ τῆς περιγραφῆς αὐτῆς παραθέτομεν μερικὰ σημαντικὰ διὰ τὸν σχηματισμὸν εἰκόνας τῶν πραγμάτων τμήματα: Σελ. 307/8: Ὁ δυτικὸς πύργος τῆς πλευρᾶς αὐτῆς (τῆς πρὸς τὸν λιμένα πλευρᾶς, ἡ ὁποία εἰς Σχ. 12=Δ-Ε, βλ. καὶ πίν. 21) εἶναι ὀκτάπλευρος... Ὁ πύργος αὐτὸς μοιάζει με τοὺς ὀκταγωνικοὺς πύργους τοῦ περιβόλου τοῦ Λευκοῦ Πύργου. Ὁ ἀνατολικὸς πύργος (τῆς αὐτῆς πλευρᾶς) εἶναι τετράγωνος καὶ δὲν σώζεται σ' ὀλόκληρον τὸ ὕψος (πίν. 22) ... Στὴν ἀνατολικὴν πλευρᾶ (του) εἶναι ἐντειχισμένον μαρμάρινον ἑλληριστικὸν ἀνάγλυφο δεξιόσεως (Tafrali, *Topographie*, πίν. XV, I καὶ ἐνταῦθα πίν. 23) καὶ φαίνεται πὸς ἡ πλευρὰ αὐτῆς ἦταν ἡ κόρυς ἐξωτερικῆς ὄψης του... Ὁ πύργος εἶναι προγενέστερος τοῦ περιβόλου Β-Γ-Δ-Ε καὶ σύγχρονος μετὰ τὰ δυτικὰ τείχη τῆς πόλεως. Σελ. 308: Μικρὴ σκαφικὴ ἔρευνα ἀπέδειξε ὅτι τὸ δυτικὸν τείχος τῆς πόλης μετὰ τοὺς τριγωνικοὺς προβόλους δὲν σταματᾷ στὸ σημεῖον Β, ἀλλὰ συνεχίζεται μετὰ κατεύθυνση πρὸς τὸν πύργον τοῦ Ἀναγλύφου, ὅπου καὶ ἀπέληγε, σύμφωνα μετὰ τὸ τοπογραφικὸν σχεδιάγραμμα τῆς Θεσσαλονίκης, πὸν χρησιμοποίησε ὁ Struck. Καὶ περαιτέρω, αὐτὸ ἔθι: Τὸν τρίτον πύργον τοῦ φρουρίου ἀποτελοῦσε πιθανῶς ὁ πρόβολος Δουργούτη, πὸν καταστράφηκε λίγα χρόνια πρὶν ἀπὸ τὸ 1915. Σήμερα σώζεται ἓνα τμήμα του μέσα σὲ μικρὸ σιδηρογρεῖο, λίγα μέτρα ΝΔ τοῦ πύργου τοῦ Ἀναγλύφου. Ὁ Tafrali, *Topographie* σ. 16, εἶχε ὑποθέσει ὅτι ἀπὸ τὸ σημεῖον αὐτὸ ἄρχιζε ὁ μὸλος τοῦ λιμένα τῆς Θεσσαλονίκης, πὸν στὸ 15 αἰ. ὀνομαζόταν τζερέμπουλον.

Ἐχομεν λοιπὸν μέχρι τοῦδε ἀναμφισβητήτους τουρκικὰς κατασκευὰς εἰς αὐτὴν τὴν

θέσιν (δυτικός πύργος κ.ά.) και λείψανα βυζαντινῶν κατασκευῶν (πύργος Ἀναγλύφου, πρόβολος Δουργούτη).

Λέγει ὁ συγγραφεὺς περαιτέρω, σ. 309: *Τὸ κείμενο τῆς μόνης γνωστῆς ἐπιγραφῆς, ποὺ βρίσκεται ἐπάνω ἀπὸ μιὰ πύλη τοῦ φρουρίου, πιθανῶς τῆ βόρεια, καὶ μνημονεύεται ἀπὸ τὸν Ἐβλιγιὰ Τσελεμπί, ἀναφέρει ὅτι ὁ σουλτάνος Σουλεϊμάν ὁ Μεγαλοπρεπῆς (1520-1566) ἔκτισε τὸ φρούριο αὐτὸ (ΕΕΒΣ 16, 1940, σ. 333). Μὲ τὴν ἐπιγραφή συμφωνεῖ ἡ ἀτεκμηρίωτη βέβαια πληροφορία τοῦ Canazza (1590, Μέρτζι ος, Μνημεῖα, σ. 135) ὅτι τὸ φρούριο αὐτὸ «ἀνήγειρεν ὁ Σουλτάν Σουλεϊμάν». Τὸ φρούριο αὐτὸ καὶ ὁ περίβολος τοῦ Λευκοῦ Πύργου εἶναι πιθανώτατα σύγχρονα ἔργα.*

Τῶν τουρκικῶν λοιπὸν κτισμάτων καὶ τὴν μορφήν καὶ τὴν χρονολογίαν μᾶς ἐγνωρίσεν οὕτως ὁ συγγραφεὺς. Προκειμένου ὁμοίως περὶ τῶν βυζαντινῶν κτισμάτων μᾶς ἐγκαταλείπει, λέγων, σ. 309: *Ἡ διαμόρφωση τῶν βυζαντινῶν τειχῶν σ' αὐτὸ τὸ ἀκρογωνιαῖο σημεῖο πρὶν ἀπὸ τὶς τουρκικὲς κατασκευὲς καὶ ἀνακαινίσεις δὲν εἶναι ἀκόμη γνωστὴ. Ἄν ὁ πύργος τοῦ Ἀναγλύφου ἦταν τὸ νοτιώτερο ἄκρο τοῦ δυτικοῦ τείχους ἢ ἂν σχηματιζόταν στὸ σημεῖο αὐτὸ κάποιος ἄλλος ὀχυρωματικὸς περίβολος, μόνο ἢ σκαφικὴ ἔρευνα μπορεῖ νὰ διευκρινίση.*

Ὁ ὀχυρωματικὸς λοιπὸν περίβολος τοῦ φρουρίου τοῦ Βαρδαρίου μὲ τοὺς κανονιοφόρους πύργους του καὶ ὁ σύγχρονός του ὀχυρωματικὸς περίβολος τοῦ Λευκοῦ Πύργου μὲ τοὺς γωνιαίους κανονιοφόρους πυργίσκους του ἐγένοντο ἐπὶ Σουλεϊμάν Α' τοῦ Μεγαλοπρεποῦς (1520-1566) ὡς ἀμυντικὰ ἔργα κατὰ τὸν πόλεμον τῆς Ὄθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας πρὸς τὰς ναυτικὰς δυνάμεις τῆς Δύσεως καὶ ἰσχύει ἢ ὑπὸ τοῦ συγγραφέως, σ. 310, προβαλλομένη παρατήρησις τοῦ Leak, Travels, III, σ. 239, ὅστις ὡς στρατιωτικὸς *διέκρινε στὴν οχύρωση τοῦ φρουρίου τοῦ Βαρδαρίου χαρακτηριστικὰ ἀμυντικῶν ἔργων γιὰ πόλεμο πυρρίτιδος.*

Χρησιμοποιοῦν ὁμοίως ἀναδρομικῶς τὴν παρατήρησιν τοῦ Leak ὁ συγγραφεὺς ὁμιλεῖ εἰς χωριστὴν ὑποδιαίρεσιν τῆς ὕλης του, σ. 310-311, περὶ *ἐκσυγχρονισμοῦ τῆς οχύρωσεως τῆς Θεσσαλονίκης στὸν 15ο-16ο αἰῶνα* καὶ λέγει, σ. 310: *Ἐκσυγχρονισμὸς τῆς οχύρωσεως τῆς Θεσσαλονίκης, σύμφωνα μὲ τὶς ἀπαιτήσεις ἐνὸς νέας μορφῆς πολέμου, φαίνεται πὸς ἀνέλαβαν οἱ Τοῦρκοι μετὰ τὴν κατάληψιν τῆς πόλης (1430). Ἡ προσοχὴ τοὺς στράφηκε στὰ νευραλγικὰ σημεῖα, τοὺς γωνιαίους πύργους καὶ τὴν Ἀκρόπολη, τὰ ὁποῖα μετέτρεψαν σὲ ἰσχυρὰ ἀμυντικὰ φρούρια. Ἰσχυρὰ ἀμυντικὰ φρούρια ὁμοίως διὰ πόλεμον πυρρίτιδος ἤμπορουν νὰ χαρακτηρισθοῦν οἱ ὀχυρωματικοὶ περίβολοι μὲ τοὺς κανονιοφόρους πύργους τοῦ φρουρίου τοῦ Βαρδαρίου καὶ αὐτοῦ τοῦ Λευκοῦ Πύργου ἐπὶ Σουλεϊμάν καὶ ὄχι αὐτὸς οὗτος ὁ Λευκὸς Πύργος καὶ ὁ πύργος τοῦ Τριγωνίου, οἱ ὁποῖοι δὲν εἶναι κτισμένοι ὡς πυροβολοστάσια, ὅπως δὲν εἶναι κτισμένοι ὡς πυροβολοστάσιον καὶ ὁ πύργος τῆς Ἀκροπόλεως, ἄλλως θὰ ἦσαν περιττοὶ οἱ ὀχυρωματικοὶ περίβολοι τοῦ Σουλεϊμάν.*

Παρακολουθοῦντες τοὺς συλλογισμοὺς τοῦ συγγραφέως παραθέτομεν αὐτουσίαις τὰς διαπιστώσεις καὶ τὰ συμπεράσματά του: Διαπιστώνει ὁ συγγραφεὺς, σ. 310: *Ἐπισκευὴ τοῦ Ἑπταπύργου τῆς Ἀκρόπολης τὸ 1431, ἕνα μόνο χρόνον μετὰ τὴν κατάληψιν τῆς Θεσσαλονίκης, εἶναι μαρτυρημένη ἀπὸ ἐπιγραφή ἐντειχισμένη ἐπάνω ἀπὸ τὴν κεντρικὴ εἴσοδον τοῦ φρουρίου (περὶ αὐτῆς τελευταίως Γ. Α. Σ τ ο γ ι ὄ γ λ ο υ, Ἡ ἐν Θεσσαλονίκῃ πατριαρχικὴ μονὴ τῶν Βλαττάδων. Ἀνάλεκτα Βλαττάδων 12, Θεσσαλονίκη 1971, σ. 74 κ.έ.).* Εἰς τὸ ἀμελέτητον ὁμοίως ἀκόμη Ἑπταπύργιον ὁμολογεῖ ὁ συγγραφεὺς, σ. 311, ὅτι *μόνον γενικὰ μπορεῖ νὰ ὑποδείξη κανεὶς τμήματα ποὺ κατασκευάσθησαν τὴν ἐποχὴ αὐτῇ (ἐννοεῖ τὸ 1431), ὅπως π.χ. τὸ τμήμα τοῦ πύργου τῆς κεντρικῆς πύλης μὲ τὸ ὑψηλὸ τόξον. Ἡ τοιχοδομία στὸ δεξιὸ μέρος εἶναι παρόμοια μὲ τὴν τοιχοδομίαν τοῦ Λευκοῦ Πύργου.* Δὲν μᾶς ἀπέδειξεν ὁμοίως ὁ συγγραφεὺς ὅτι τὸ ἐν λόγῳ τμήμα τοῦ πύργου προέρχεται ἐκ τῆς ἐπισκευῆς τοῦ 1431 καὶ ἡ ὁμοιότης τῆς τοιχοδομίας δὲν ἤμπορεῖ νὰ ὀδηγήσῃ εἰς χρονολόγησιν τοῦ Λευκοῦ

Πύργου. Τούναντιον, ὁ συγγραφεὺς φαίνεται ὅτι θεωρεῖ τὸ *τμήμα τοῦ πύργου* ὡς ἐπισκευὴν τοῦ 1431 λόγῳ τῆς ὁμοιότητός του μετὰ τὴν τοιχοδομίαν τοῦ Λευκοῦ Πύργου, κατὰ σχῆμα «λήψεως τοῦ ζητουμένου» δηλαδή.

Τὸν αὐτὸν συλλογισμόν ἐφαρμόζει ὁ συγγραφεὺς, σ. 311, καὶ εἰς τὸν πύργον τοῦ Τριγωνίου, τὸν εὕρισκόμενον εἰς τὸ βόρειον ἄκρον τοῦ ἀνατολικοῦ τείχους (πίν. 24), τὸν λεγόμενον Τζιντζιρλή-Κουλέ, τοῦ ὁποῦ ἡ *τοιχοδομία εἶναι σχεδὸν παρόμοια μετὰ τὴν τοιχοδομίαν τοῦ πύργου τῆς Ἀκροπόλεως καὶ τοῦ Λευκοῦ Πύργου*, καὶ ὀδηγεῖται εἰς τὴν ἄποψιν, ὅτι ὁ πύργος τοῦ Τριγωνίου ὅπως καὶ ὁ Λευκὸς Πύργος *κτίστηκε ἀπὸ Ἰταλοῦς μαστόρους στὸν 15ο αἰῶνα*.

Ἡ ὁμοιότης ὁμοῦ τῆς τοιχοδομίας εἰς τὸν πύργον τῆς Ἀκροπόλεως, τὸν πύργον τοῦ Τριγωνίου καὶ τὸν Λευκὸν Πύργον ἔν μόνον ὑποδεικνύει, ὅτι τὰ κτίσματα αὐτὰ ἐγένοντο ὅλα κατὰ τὴν αὐτὴν ἐποχὴν. Ἀφοῦ δὲν γνωρίζομεν εἰς τί ἀκριβῶς συνίστατο ἡ ἐπισκευὴ τοῦ πύργου τῆς Ἀκροπόλεως τὸ 1431, ἡ ὁμοιότης τμήματος τῆς τοιχοδομίας του μετὰ τὴν τοιχοδομίαν τῶν ἄλλων δύο ἀναφερθέντων κτισμάτων δὲν δικαιολογεῖ χρονολόγησιν αὐτῶν τὸ 1431. Ἄλλωστε, ὡς διαπιστώνει ὁ ἴδιος ὁ συγγραφεὺς, σ. 311: *Ἡ τοιχοδομία τῶν ὀριζοντίων στρώσεων λίθων καὶ πλίνθων καὶ ἡ παρεμβολὴ ἀνάμεσα στοὺς λίθους κομματιῶν πλίνθων, τοποθετημένων πάντοτε ἐπάλληλα, συναντᾶται στὴ Μακεδονία καὶ Ἡπειρὸ σὲ μνημεῖα τοῦ 11ου καὶ 12ου αἰῶνα... Ἡ ἴδια τοιχοδομία συναντᾶται σὲ ὀχυρώσεις τοῦ 14ου αἰῶνα*. Πρέπει, πάντως, νὰ ἔχωμεν κατὰ νοῦν, ὅτι οἱ πύργοι αὐτοὶ δὲν ἐκτίσθησαν ὡς πυροβολοστάσια. Ὑποδεικνύουν τοῦτο αἱ ἀκάλυπτοι ἐπάλξεις των. Ἐπομένως ἐκτίσθησαν πρὸ τῆς ἐποχῆς «τοῦ πολέμου πυρίτιδος». Ἡ ἐποχὴ τοῦ «πολέμου πυρίτιδος» δὲν ἤρρισε τὸ 1430, ἀλλὰ μετὰ τὴν ἄλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως τὸ 1453, ὅποτε ἐχρησιμοποιήθησαν τὸ πρῶτον πυροβόλα, καὶ ὅταν κατὰ τὸν πόλεμον τῶν Τούρκων μετὰ τὰς ναυτικές δυνάμεις τῆς Δύσεως ἐχρειάσθη νὰ ὀχυρωθῇ ἡ Θεσσαλονίκη ἐναντι ἐπιθέσεως ἀπὸ θαλάσσης, ὀχυρώθησαν μετὰ πυργίσκους πυροβολοστασίων τὸ 1535/36 ἐπὶ Σουλεϊμάν Α΄ τοῦ Μεγαλοπρεποῦς (1520-1566) ὁ πύργος τοῦ Βαρδαρίου καὶ ὁ Λευκὸς Πύργος. Ἡ ὀχύρωσις τῶν δύο τούτων παραλιακῶν πύργων μετὰ πυργίσκους πυροβολοστασίων δεικνύει ὅτι τὸσον ὁ Λευκὸς Πύργος ὅσον καὶ οἱ πύργοι τοῦ Τριγωνίου καὶ τῆς Ἀκροπόλεως δὲν ἐκτίσθησαν ἀρχικῶς ὡς πυροβολοστάσια καὶ δὲν ὑπῆρχε λόγος νὰ κτισθοῦν ὑπὸ τῶν Τούρκων. Προϋπῆρχον λοιπὸν τῆς καταλήψεως τῆς πόλεως ὑπὸ αὐτῶν τὸ 1430. Καὶ ἀφοῦ, ὡς λέγει ὁ συγγραφεὺς, σ. 310: *Τέτοια ὀχυρωματικὰ ἔργα εἶναι γνωστὸν ὅτι δὲν ἔγιναν στὴ Θεσσαλονίκη στὰ τελευταῖα χρόνια τῆς βυζαντινῆς καὶ βενετικῆς κυριαρχίας* καὶ ἐπομένως δὲν εἶναι οὔτε βυζαντινά, πρέπει νὰ δεχθῶμεν ὅτι ἔγιναν πολὺ παλαιότερον, ἐπὶ Φραγκοκρατίας (1204-1224) ὑπὸ τῶν Σταυροφόρων τῆς Δ΄ Σταυροφορίας, πρῶγμα τὸ ὁποῖον ἀπηχεῖ ἡ παράδοσις, ὁμιλοῦσα περὶ Βενετῶν τεχνιτῶν, καὶ πρῶγμα, τὸ ὁποῖον ὑπεστήριξε ὁ Γερμανὸς εἰδικὸς στρατιωτικῶν ὀχυρώσεων Bodo Ehardt.

Ὁρθῶς ὁ συγγραφεὺς ἔκρινεν ὅτι ἔπρεπε νὰ διαπραγματευθῇ χωριστά, σ. 312-314, τὰς βυζαντινὰς ὀνομασίας ἀταυτίστων βυζαντινῶν πύργων, τὰς ὁποίας ἀναφέρουν συμπτωματικῶς αἱ πηγαί. Εἶναι δὲ αὗται:

α) Ὁ πύργος τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Σκάλας (Acta St. Demetrii. Migne P. Gr. 116, στ. 1329: *ὁ πρὸς τὴν δύσιν τῆς ἐκκλησιαστικῆς σκάλας πύργος*). Ὁ πύργος αὐτὸς ἐτοποθετήθη κατ' εἰκασίαν ὑπὸ προηγουμένων μελετητῶν τῆς τοπογραφίας τῆς Θεσσαλονίκης (Γ. Θεοχαρίδης, Μ. Vickers) εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ λιμένος τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου εἰς τὰ δυτικὰ τῆς πόλεως, ἐπειδὴ «σκάλα» σημαίνει «λιμὴν» καὶ ἐπειδὴ δὲν ὑπῆρχον τότε ἀποδείξεις ὑπάρξεως ρωμαϊκοῦ λιμένος εἰς τὰ ἀνατολικά τῆς πόλεως. Σήμερον, χάρις εἰς τὴν ἀρχαιολογικὴν ἔρευναν τοῦ συγγραφέως εἰς τὴν πρὸς τὴν θάλασσαν περιοχὴν τοῦ συγκροτήματος τοῦ Γαλερίου, ἡ ὑπαρξίς ἐκεῖ ρωμαϊκοῦ λιμένος δὲν τίθεται ἐν ἀμφιβόλῳ. Ὁ συγγραφεὺς σήμερον φρονεῖ, σ. 312: *Τὸ πιθανότερον εἶναι ὅτι Ἐκκλησια-*

στική Σκάλα ὀνομαζόταν στὶς ἀρχές τοῦ 7ου αἰ. ὁ ρωμαϊκὸς λιμένας τῆς Θεσσαλονίκης (βλ. πρκ.), ποὺ βρισκόταν στὴ ΝΑ γωνία τῆς πόλης. Περαιτέρω, σ. 320/21, θὰ προσπαθήσει νὰ ἐρμηνεύσει τὸ ἐπίθετον «Ἐκκλησιαστική», λέγων: *Εἶναι πιθανόν, ἀφοῦ ἡ κατεῖθνηση συμπίπτει καὶ ἡ ἀπόσταση εἶναι μικρὴ, ἡ μεγαλοπρεπὴς εἴσοδος τοῦ Ὁκταγώνου τῆς Θεσσαλονίκης, ποὺ ἦταν στὰ χριστιανικὰ χρόνια μὴ ἀπὸ τίς μεγαλύτερες ἐκκλησίες τῆς πόλης* (Χ. Ι. Μακαρόνα, Τὸ Ὁκτάγωνον τῆς Θεσσαλονίκης, ΠΑΕ 1950, σ. 313), *νὰ ὀδηγοῦσε στὴν ἀποβάθρα αὐτῆ· ἔτσι ἐρμηνεύεται καὶ ὁ χαρακτηρισμὸς τοῦ λιμένος ὡς ἐκκλησιαστικοῦ*.

Τὸ ὅτι Ἐκκλησιαστικὴ Σκάλα ὀνομάζετο εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ 7ου αἰῶνος ὁ ρωμαϊκὸς λιμὴν εἰς τὴν ΝΑ γωνίαν τῆς πόλεως, τοῦτο ἐνισχύεται ἴσως καὶ ὑπὸ τῆς σκέψεως, ὅτι ἡ ὀνομασία αὐτὴ οὐδέποτε ἄλλοτε ἀναφέρεται, διότι ἐλησμονήθη, ὅπως ἐλησμονήθη μετὰ τὸν σεισμὸν καὶ τὴν νέαν ὀχύρωσιν τῆς Θεσσαλονίκης μετὰ τὸ 620-630 καὶ ὁ ρωμαϊκὸς λιμὴν. Ἐὰν ἡ ὀνομασία αὐτὴ ἀνήκεν εἰς τὸν λιμένα τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου, ὁ ὁποῖος ἔπαιξε ρόλον εἰς τὴν κατόπιν ζωὴν τῆς πόλεως, εἶναι λίαν πιθανόν ὅτι θὰ ἀνεφέρετο ὑπὸ τινος μεταγενεστέρως πηγῆς. Τὸ γεγονός, ὅτι αὕτη ἐλησμονήθη, τὴν συνδέει περισσότερο μὲ τὸν λησμονηθέντα ρωμαϊκὸν παρά μὲ τὸν ἐπιζήσαντα τεχνητὸν λιμένα τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου.

Ἡ σκέψις τοῦ συγγραφέως, ὅτι ἡ «Σκάλα» ὀνομάσθη «Ἐκκλησιαστική» ἐκ τῆς γειτνιασεως καὶ ἐκ τῆς πιθανῆς συνδέσεως αὐτῆς μετὰ τοῦ Ὁκταγώνου, τὸ ὁποῖον, ὡς φαίνεται πεπεισμένος ὁ συγγραφεὺς, σ. 320 /21: *ἦταν στὰ χριστιανικὰ χρόνια μὴ ἀπὸ τίς μεγαλύτερες ἐκκλησίες τῆς πόλεως*, εἶναι λίαν ἐλκυστικὴ, ἂν καὶ ἀποδείξει περὶ τῆς ὀρθότητος αὐτῆς παραμένουν εὐχῆς ἔργον. Ὁ ἀνασκάψας τὸ Ὁκτάγωνον ἔφορος τότε ἀρχαιοτήτων Χ. Ι. Μακαρόνας δὲν διεπίστωσεν, ἀλλὰ ἀπλῶς εἴκασεν ὅτι τοῦτο, ρωμαϊκὸν κτίσμα κατ' ἀρχάς, μετεβλήθη ἀργότερον εἰς ἐκκλησιαν, ὡς συνέβη εἰς τὴν θόλον τοῦ Ἁγίου Γεωργίου (Τὸ Ὁκτάγωνον, σ. 314). (βλ. Προσθήκη 1 εἰς σελ. 422). Πάντως αἱ διαπιστώσεις τοῦ Μακαρόνα, Τὸ Ὁκτάγωνον, σ. 304, ὅτι: *Ἐκ τῶν ἐνδείξεων τούτων συνάγεται μετὰ πιθανότητος ὅτι τὸ κτήριον, ὑποστὰν ζημίαις ἔμεινεν ἀχρησιμοποίητον ἐπὶ μικρὸν χρονικὸν διάστημα, εἴτα δὲ κατέρρευσεν ἐντελῶς ἐκ βιαίας αἰτίας, ἴσως ἐκ σεισμοῦ. Ὁ βίος του δὲν φαίνεται νὰ ἦτο μακρὸς. Εἰς τοὺς συγγραφεῖς καὶ τοὺς περὶ τὴν οὐδέμιαν εἶδησιν περὶ αὐτοῦ ἡδυνήθησαν νὰ ἀνεύρω*, συμφωνοῦν μὲ τὰς εἰδήσεις περὶ ἐξ μεγάλων σεισμῶν ἀπὸ τοῦ 362-417 (βλ. M. V i c k e r s, ἐνθ' ἀνωτ., σ. 120, σημ. 80), εἰς ἐκ τῶν ὁποίων, πιθανῶς ὁ τοῦ 416, κατέστρεψε τὸ Ὁκτάγωνον καὶ ἐρμηνεύουν τὴν παντελεῖ ἔλλειψιν εἰδήσεων περὶ τοῦ μεγάλου αὐτοῦ κτηρίου (βλ. Προσθήκη 2 εἰς σελ. 422).

β) Ὁ πύργος κατὰ τοὺς Βουργεσίους (Εὐστάθιος, ἐκδ. Κυριακίδη, σ. 92: *«Καὶ ὁ μὲν εἰπὼν Λατίνος ὡς ἐκ τοῦ κατὰ τοὺς Βουργεσίους πύργου θέλημα ἐπέμφθη τοῖς ἔξω...»*). Ὁ εὐρισκόμενος ἀπέναντι ἢ πλησίον τῆς συνοικίας τῶν Λατίνων ἐμπόρων (Βουργεσίων) πύργος αὐτὸς ἐποθετήθη ὑπὸ παλαιότερων ἐρευνητῶν (Χατζῆ-Ἰωάννου, Tafrafi, Κυριακίδης) *μὲ πιθανότητα κοντὰ στὸν Φραγκομαχαλὰ τῆς Θεσσαλονίκης γύρω ἀπὸ τὴν ἐκκλησίαν τῶν καθολικῶν καὶ δίπλα στὸ λιμάνι*, διότι οἱ Λατίνοι ἔμποροι κατὰ τὴν γενομένην ἀποδεκτὴν γνώμην τοῦ Χατζῆ-Ἰωάννου, Ἀστυγραφία, σ. 38: *ὄφειλον νὰ κατοικῶσι παρὰ τὸν λιμένα*. Ὁχυρωμένους περίβολος ὁμοῦ (borgo), εἰς τὸν ὁποῖον θὰ ἠμποροῦσαν νὰ κατοικοῦν Λατίνοι ἔμποροι (Βουργέσιοι), παρά τὸν λιμένα τῆς πόλεως εἶναι τὸ ἀναφερθὲν φρούριον τοῦ Βαρδαρίου. Διὰ τοῦτο ὁ Struck, BZ 14, 1905, σ. 544, ἐταύτισε τὸν ἀπέναντι ἢ πλησίον τῶν Βουργεσίων ἀνώνυμον πύργον τοῦ Εὐσταθίου μὲ τὸν ἀπέναντι ἢ πλησίον τοῦ φουρίου τοῦ Βαρδαρίου ἀναφερθέντα πύργον τῆς Ἀποβάθρας.

Ἄμφιβολίαν περὶ τούτου διατυπώνει ὁ συγγραφεὺς, σ. 313, λέγων: *Δὲν εἶναι γνωστὸν ὁμοῦ ἂν ἡ Θεσσαλονίκη εἶχε στὸν 12ο αἰ. τέτοιο περίβολο. Εἶναι δύσκολο νὰ ὑποθέσῃ κανεὶς,*

ἀφοῦ ἀνασκαφικά δὲν ἔχει ἐντοπισθῆ, πὼς τὸ φρούριον τοῦ Βαρδαρίου ἀντικατέστησε κάποιον βυζαντινὸ ὀχυρωματικὸ περίβολο. Δὲν ἔχει βεβαίως ἐντοπισθῆ ἀνασκαφικά ὀχυρωματικὸς περίβολος εἰς τὴν θέσιν ἐκείνην, ἀλλὰ αὐτὸς δὲν εἶναι λόγος, νομίζομεν, νὰ ἀπορριφθοῦν ἀσυζητητὶ τόσαι περὶ τούτου ἐνδείξεις. Δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἔχωμεν πάντοτε ἀνασκαφικὴν ἐπιβεβαίωσιν λογικῶν σκέψεων. Ὁρισμένοι τόποι ἔχουν κάποια παράδοσιν καὶ οἱ Τοῦρκοι ἔδειξαν πάντοτε κάποιον συντηρητισμόν. Οἱ Τοῦρκοι ἐπανελάβον ὅ,τι εὑρον. Αἱ τουρκικαὶ ὀχυρώσεις ἐπανελάβον τὰς βυζαντινὰς καὶ δὲν ὑπάρχει τουρκικὴ ὀχύρωσις εἰς ἐντελῶς νέαν θέσιν εἰς κανὲν σημείον τῆς ὀχυρώσεως τῆς Θεσσαλονίκης. Δικαιούμεθα λοιπὸν νὰ ὑποθέσωμεν, χωρὶς κίνδυνον νὰ ἀπομακρυνθῶμεν πολὺ ἀπὸ τὴν ἀλήθειαν, ὅτι τὸ τουρκικὸν φρούριον τοῦ Βαρδαρίου δὲν ἦτο τὸ πρῶτον ὀχυρωματικὸν ἔργον εἰς τὴν θέσιν ἐκείνην, ἀλλ' ἀντικατέστησε κάποιον βυζαντινὸν ὀχυρωματικὸν περίβολον ἐκεῖ, ὅπου μάλιστα διεσώθησαν λείψανα τοιοῦτου, ὡς ὁ πύργος τοῦ Ἄναγλύφου καὶ ὁ πρόβολος Δουργούτη, καὶ ὅπου ἤρχιζεν ὁ προστατεύων τὸν λιμένα πρόβολος, ὁ ὀνομασθεὶς ἀργότερον «τζερέμπουλον». Θὰ ἠμποροῦσε λοιπὸν ἐκεῖ νὰ ἦτο ὁ παρὰ τὸν λιμένα «Μποῦργκος» τῶν Λατίνων ἐμπόρων, ἀπέναντι ἢ πλησίον τοῦ ὁποίου ἦτο ὁ ἀνώνυμος πύργος τοῦ Εὐσταθίου, ὁ πύργος τῆς Ἀποβάθρας δηλονότι, συμφώνως καὶ μὲ τὴν ταύτισιν τοῦ Struck.

Χωρὶς βέβαια ἀνασκαφικὰς διαπιστώσεις ὁ συγγραφεὺς προβαίνει, σ. 313, εἰς μίαν νέαν ὑπόθεσιν. Εἰς τὴν συνθήκην τοῦ Μιχαήλ Η' μετὰ τῶν Βενετῶν τῆς 8ης Ἰουνίου 1265 λέγεται: «Ὡσαύτως ἵνα δώσει αὐτοῖς ἡ βασιλεία μου εἰς τὸ μέρος τῆς Θεσσαλονίκης, ἄνευ τοῦ κάστρου, ἔνθα θέλουσι, τόπον εἰς κάθισμα» (T a f e l - T h o m a s, Urkunden κ.λ., III, 1857, σ. 70). Καὶ εἰς τὸ ἀντίστοιχον λατινικὸν κείμενον τῆς συνθήκης: «...in Salonichi extra castrum terram et locum, ubi sibi placebit, pro faciendū sezium et mansionem» (H o r S e n c e n k o, The Zelot Revolution κ.λ., Προσφορά εἰς Σ τ ῖ λ π ω ν α Π. Κ υ ρ ι α κ ῖ δ η ν, Θεσσαλονίκη 1953, σ. 609). Λέγει τώρα ὁ συγγραφεὺς, σ. 313: *Φυσικὰ ὁ τόπος αὐτὸς δὲν θὰ βρισκόταν στὶς ἐλώδεις ἀκτὲς δυτικὰ τῆς Θεσσαλονίκης, ἀλλ' ἀνατολικὰ. Μήπως ὁ τόπος αὐτός, ποῦ ἦταν ἓνας Μποῦργκος (προάστειον), ὀνομαζόταν Βουργέσιοι καὶ μπορεῖ νὰ τοποθετηθῆ κοντὰ στὸ λιμάνι Κελλάριον (βλ. πρκ.), στὴν περιοχὴ τοῦ Μύλου Ἀλλατίνι, ποῦ εἶναι γνωστὴ στοὺς παλιούς Θεσσαλονικεῖς, ὡς Πύργοι, ἀπὸ τὰ μεγάλα ἐξοχικὰ σπίτια τῶν πλουσιῶν; Στὴν περίπτωση αὐτή, ποῦ μόνο ὡς ὑπόθεσις μπορεῖ νὰ ὑποστηριχθῆ, ἀπέναντι στοὺς Βουργεσίους βρισκόταν ὁ ἀνατολικὸς πύργος, στὴ θέσιν τοῦ ὁποίου κτίσθηκε ἀργότερα ὁ Λευκὸς Πύργος.*

Ἡ ὑπόθεσις ἐκ πρώτης ὄψεως φαίνεται εὐφυῆς, ὑπάρχουν ὁμως αἱ ἐξῆς ἀντιρρήσεις: α) Τὸ Κελλάριον, ἐκεῖ ὅπου τὸ τοποθετεῖ ὁ συγγραφεὺς, σ. 321/22, ἀπεῖχε τῆς Θεσσαλονίκης δύο μίλια, τρία περίπου χιλιόμετρα, εἰς θαλασσίαν ἀπόστασιν καὶ οἱ Βενετοὶ θὰ ἦσαν εἰς αὐτὸ ἀπομεμονωμένοι καὶ διὰ τὰ ἐμπορικὰ τῶν συμφέροντα ἀσυμφόρως μακρὰν τῆς ἐμπορικῆς κινήσεως τοῦ λιμένος τῆς πόλεως. β) Ὁ Εὐστάθιος ὀμιλεῖ περὶ Βουργεσιῶν καὶ τοῦ κατ' αὐτοὺς πύργου τὸ 1185, ὀγδόντα ἔτη πρὸ τῆς συνθήκης τοῦ 1265, καὶ οἱ Βενετοὶ τῆς συνθήκης οὐδεμίαν σχέσιν ἔχουν, μεταγενέστεροι αὐτοί, μὲ τοὺς Λατίνους ἐμπόρους τοῦ Μποῦργκος, τοὺς Βουργεσίους, τοῦ Εὐσταθίου. Ἡμεῖς ἀναζητοῦμε τοὺς Βουργεσίους τοῦ Εὐσταθίου τὸ 1185 καὶ ὄχι τοὺς Βενετοὺς τῆς συνθήκης τοῦ 1265. Καὶ ἐὰν ἀκόμη οἱ Βενετοὶ αὐτοὶ τοῦ 1265 εἶχον ἐγκατασταθῆ εἰς τὸ Κελλάριον, δὲν θὰ ἠμποροῦσαν νὰ εἶναι ἀναδρομικῶς οἱ Βουργέσιοι τοῦ Εὐσταθίου τὸ 1185.

γ) Ὁ πύργος τῆς Σ α μ α ρ ε ῖ α ς (Ἄναγνώστης, ἔκδ. Βόνν., σ. 508: «Τοῦτο καὶ κατὰ τὸν πύργον τὸν καλούμενον Σαμαρεῖαν εἶδον πάντες συμβάν»). Τὸν πύργον τοῦτον εἶχε τοποθετήσῃ ὁ T a f r a l i, Topographie, σ. 93, 112, εἰς τὸ δυτικὸν μέρος τῆς πόλεως καὶ εἰς τὸν λιμένα. Ἡ τοποθέτησις αὐτὴ ἠμφισβητήθη (A. Β α κ α λ ὀ π ο υ λ ο ς, Ἡ Θεσσαλονίκη στὰ 1430, 1821, 1912-13, Θεσσαλονίκη 1947, σ. 16-17). Ἡ περιγραφὴ τῶν περὶ τὸν πύργον τοῦτον συμβάντων ὑπὸ τοῦ Ἄναγνώστου (ἐνθ' ἄνωτ.), ὁ ὁποῖος περὶ μὲν τοῦ

πύργου λέγει: «πρὸς τὴν τῆς θαλάττης αὐτὴν κείμενον ἠϊόνα καὶ διατειχίσμασι καὶ ὄπλοις καὶ πᾶσι τοῖς ἀναγκαίοις καλῶς καταχωρωμένον», περὶ δὲ τῶν καταφυγόντων εἰς αὐτὸν καὶ διαφυγόντων ἐξ αὐτοῦ λέγει: «Οἱ καὶ διὰ τοῦ κατὰ θάλατταν προβληθέντος διατειχίσματος (Τζερέμπουλον τοῦτο πάντες καλεῖν εἰώθαμεν) εἰς τὰς τριήρεις εἰσίσαι», ὡδήγει ἤδη εἰς τὸν λιμένα, τὸν πύργον τοῦ Βαρδαρίου καὶ τὸ Τζερέμπουλον. Ἡ παραβολὴ ἐπὶ πλεόν τοῦ χωρίου τοῦ Ἀναγνώστου μὲ τὴν ἔκθεσιν τῶν Βενετῶν τῆς Εὐβοίας διὰ τὴν ἄλωσιν τῆς Θεσσαλονίκης, ὅπου περιγράφεται τὸ αὐτὸ γεγονός καὶ ὅπου τὸ γεγονός τοῦτο τοποθετεῖται εἰς τὸν λιμένα τῆς πόλεως (Δ. Μέρτζιου, Μνημεῖα Μακεδονικῆς Ἱστορίας, Θεσσαλονίκη 1947, σ. 91), παραβολή, τὴν ὁποίαν ἔκαμεν ὀξυδερκῶς ὁ συγγραφεὺς, σ. 314: ὁδηγεῖ στὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ πύργος τῆς Σαμαρείας δὲν βρισκόταν στὴ θέση τοῦ Λευκοῦ Πύργου (Βακαλόπουλος), ἀλλὰ στὴν δυτικὴ πλευρὰ, κοντὰ στὸν λιμένα (Tafrafi) καὶ συγκεκριμένα στὸ σημεῖο ποὺ ἄρχιζε τὸ τζερέμπουλον.

Τὸ 1430 λοιπὸν εἰς τὸ νότιον ἄκρον τοῦ δυτικοῦ τείχους τῆς πόλεως ὑπῆρχε κάποια ὀχύρωση μετὰ πύργου, παρὰ τὴν ὑπερβολικῶς συγκρατημένην διατύπωσιν τούτου ὑπὸ τοῦ συγγραφέως, σ. 314, ὅτι: Ἡ περιγραφή τοῦ Ἀναγνώστου καὶ ἰδιαίτερα ἡ ἀναφορὰ ἢ ἀναγραφὴ διατειχίσματος τοῦ πύργου ἐνισχύει τὴν ὑπόθεσιν (;), παρ' ὅλον ὅτι τίποτα δὲν ἔχει ἀνασκαφικὰ διαπιστωθῆ, ὅτι ἡ ὀχύρωση στὸ νότιο ἄκρο τοῦ δυτικοῦ τείχους ἦταν μεγαλύτερη ἀπὸ ἕναν ἀπλὸν πύργο.

Τὸ ἐν λόγῳ ὀχυρωματικὸν συγκρότημα δυτικῶς καὶ παρὰ τὴν εἴσοδον τοῦ λιμένος ἦτο βεβαίως πολὺ παλαιότερον τοῦ 1430, ἀφοῦ, ὡς ἐλέχθη, τοιοῦτου εἶδους ὀχυρωματικὰ ἔργα δὲν ἐγένοντο, ὡς γνωστόν, εἰς τὴν Θεσσαλονικὴν κατὰ τὰ τελευταῖα βυζαντινὰ ἔτη. Πόσον ὅμως παλαιόν; Ἡ ἀπάντησις μόνον ὡς ὑπόθεσις ὑπὸ τύπον ἐρωτήσεως ἠμπορεῖ νὰ δοθῆ. Μήπως ἐσώζετο ἀκόμη τὸ 1430 μέρος τοῦ ὀχυρωμένου Μπουργκος τῶν Λατίνων ἐμπόρων τῆς ἐποχῆς τοῦ Εὐσταθίου, ὅποτε καὶ ἡ ὄνομασία τοῦ πύργου «Σαμαρεία» θὰ ἠδύνατο νὰ λάβῃ πιθανὴν ἐρμηνεῖαν (Santa-Maria);

Τὰ ἀνασκαφικὰ δεδομένα λοιπὸν καὶ αἱ καλαὶ παρατηρήσεις τοῦ συγγραφέως ἐπ' αὐτῶν μᾶς ἐπιτρέπουν σήμερον νὰ διορθώσωμε τὰς γνώσεις μας περὶ τῶν πύργων τῆς θαλασσίας ὀχυρώσεως τῆς Θεσσαλονίκης:

I) Περὶ τὴν θέσιν, ὅπου σήμερον ἴσταται ὁ Λευκὸς Πύργος:

α) Εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ 7ου αἰῶνος εὐρίσκετο ἐκεῖ ὁ δυτικὸς πύργος τοῦ ρωμαϊκοῦ λιμένος, ὁ πύργος τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Σκάλας.

β) Πύργος ὑπῆρχεν εἰς τὴν θέσιν αὐτὴν καὶ τὸν 12ον αἰῶνα, ὁ «κατὰ θάλασσαν ἐὼς πύργος» τοῦ Εὐσταθίου.

γ) Κατὰ τὸ πρῶτον τέταρτον τοῦ 13ου αἰῶνος εἶναι λίαν πιθανὸν ὅτι οἱ Φράγκοι τῆς Δ' Σταυροφορίας ἐκτίσαν ἐκεῖ τὸν σημερινὸν Λευκὸν Πύργον.

δ) Τὸν πύργον αὐτόν, ὀνομασθέντα ἐπὶ Τουρκοκρατίας Πύργον Γενιτσάρων, Κανλι-Κουλέ καὶ τέλος Μπεάζ-Κουλέ (Λευκὸν Πύργον), εἶχον ὀχυρώσει οἱ Τοῦρκοι τὸ 1535/36 ἐπὶ Σουλεϊμάν Α' τοῦ Μεγαλοπρεποῦς μὲ τετράγωνον ὀχυρωματικὸν περίβολον ἔχοντα πυργίσκους πυροβολοστασιῶν εἰς τὰς γωνίας.

II) Εἰς τὸ δυτικὸν ἄκρον τοῦ θαλασσίου τείχους:

α) Εἶναι λίαν πιθανὸν ὅτι ὑπῆρχεν ἐκεῖ πύργος τῆς ρωμαϊκῆς ὀχυρώσεως τῆς παραλίας τῆς Θεσσαλονίκης, ἀντίστοιχος τοῦ πύργου τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Σκάλας, τοῦ μαρτυρημένου εἰς τὸ ἀνατολικὸν ἄκρον τῆς βυζαντινῆς ἔπειτα θαλασσίας ὀχυρώσεως τῆς Θεσσαλονίκης, ὁ «κατὰ τοὺς Βουργεσίους πύργος» τοῦ Εὐσταθίου, ὁ περιγραφόμενος ὑπὸ περιηγητῶν ὡς πύργος τῆς Ἀποβάθρας (Souciel, σ. 190).

III) Εἰς τὸ νότιον ἄκρον τοῦ δυτικοῦ τείχους τῆς πόλεως:

α) Ὁ πύργος τοῦ Ἀναγλύφου καὶ ὁ πρόβολος Δουργούτη δεικνύουν ὅτι ὑπῆρχεν ἐκεῖ λίαν πιθανῶς, κάποια βυζαντινὴ ἢ καὶ παλαιότερα ὀχύρωσις εἰς τὸ δυτικὸν μέρος τῆς εἰς-

όδου του λιμένος, αφού μάλιστα ο πρόβολος Δουργούτη θεωρείται η άρχη του προστατεύοντος την είσοδον του λιμένος λιμενοβραχίονος, του μετέπειτα ονομασθέντος Τζερέμπουλον.

β) Είναι λίαν πιθανόν ότι Λατίνοι έμποροι, οί Βουργέσιοι του Εύσταθίου, είχαν έγκραταστήσει τὸ Μπουργκος αὐτῶν πρὸ τοῦ 1185 εἰς τὰς οὐχρώσεις τοῦ δυτικοῦ μέρους τῆς εἰσοδου τοῦ λιμένος, διὰ τὸ εἶναι ἀσφαλεῖς καὶ νὰ εὐρίσκονται πλησίον αὐτοῦ. Οὕτως ὁ ἀπέναντι αὐτῶν πύργος, ὁ «κατὰ τοὺς Βουργεσίους πύργος», ἠμπορεῖ νὰ εἶναι ὁ πύργος τῆς Ἐποβάθρας.

γ) Τὸ 1430 ὑπῆρχεν ἐκεῖ πύργος ὀνομαζόμενος Σαμαρεία, ἔχων ἴσως τὴν ὀνομασίαν αὐτὴν ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τῶν ἐκεῖ Λατίνων ἐμπόρων.

δ) Τὸ 1535 /36 ὁ Σουλεϊμάν Α΄ ὁ Μεγαλοπρεπῆς ὠχύρωσε τὸν τόπον με πύργους πυροβολοστασίων, ὡς εἶχεν οὐχρώσει καὶ τὸν Λευκὸν Πύργον, διὰ τὰς πολεμικὰς ἀνάγκας τῆς ἐποχῆς του, ἀνάγκας τῆς ἐποχῆς «τοῦ πολέμου πυρίτιδος», καὶ τὸ φρούριον τοῦτο τοῦ Βαρδαρίου ἐλάμβανεν ἐπὶ Τουρκοκρατίας, ὅσον ἠχρηστεύετο ὁ προορισμὸς του ὡς πυροβολοστασίου εἰς τὰ μετέπειτα εἰρηνικὰ ἔτη, τὰ ὀνόματα Τὸπ-Χανέ, Μπαρουτ-Χανέ καὶ τέλος ἀπὸ ἐξωτερικὸν πλέον χαρακτηριστικὸν του Ταμπάκ-Χανέ.

Μὲ τὴν βοήθειαν τοῦ συγγραφέως αὐτὴν τὴν εἰκόνα ἠμποροῦμε νὰ σχηματίσωμεν σήμερον περὶ τῶν πύργων τῆς θαλασσίας οὐχρώσεως τῆς Θεσσαλονίκης.

3) Ὁ Λιμένας (σ. 315-322). Ὑπὸ τὸν γενικὸν αὐτὸν τίτλον ὁ σ. ἐξετάζει: α) Τὸν βυζαντινὸν λιμένα, τὸν σκαπτὸν δηλαδὴ ἐσωτερικὸν λιμένα (τοῦ Μ. Κων /τίνου) καὶ κύριον λιμένα ἐντὸς τοῦ κόλπου τῆς Θεσσαλονίκης, κόλπου ὁ ὁποῖος κλειόμενος ὑπὸ τοῦ Μεγάλου Ἐμβόλου (Μεγάλο Καραμπουρνου) ἀποτελεῖ καὶ αὐτὸς λιμένα ἐξωτερικὸν τῆς Θεσσαλονίκης, β) τὸ Τζερέμπουλον, γ) τὸν λιμένα τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου, δ) τὸν ρωμαϊκὸν λιμένα, καὶ ε) τὸ Κελλάριον.

α) Ὁ βυζαντινὸς λιμὴν (Σχ. 13). Ὁ κατασκευασθεὶς εἰς τὴν ΝΔ γωνίαν τῆς πόλεως τὸ 322 ὑπὸ τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου τεχνητὸς λιμὴν, διὰ τὸ περιλάβῃ τὸν ἐναντίον τοῦ Λικινίου ἐτοιμασθέντα στόλον αὐτοῦ (Ζώσιμος, 2,22), ἐχρησίμευσε καθ' ὅλην τὴν βυζαντινὴν περίοδον ὡς ὁ κύριος λιμὴν τῆς πόλεως. Κατὰ τὴν περίοδον ταύτην ὁ λιμὴν εἶχεν ἐσωτερικὴν οὐχύρωσιν καὶ τὰ προβλήματα τῆς διαδρομῆς τῶν τειχῶν τῆς συζητεῖ ὁ σ. εἰς τὰς σελ. 316-318. Οὕτω τὸ βόρειον τεῖχος τοῦ λιμένος δὲν ἦτο εὐθύγραμμον, ὡς παρὰ Tafrafi (Top. σ. 18) καὶ παρὰ Vickers (Sea Walls, σ. 277, εἰκ. 3), ἀλλ' ἐσηματίζετο πρὸς τὸ ἀνατολικὸν ἄκρον τοῦ πρόβολου, ὡς εἰς τὰ σχεδιαγράμματα τοῦ Gravier d'Otières (παρὰ Vickers, πίν. Ια) καὶ τοῦ Struck (BZ, 16, 1905, σ. 545). Ὁ πρόβολος ἐπροστάτευε τὴν κυρίαν πύλιν τοῦ λιμένος πρὸς τὴν πόλιν (τὴν πύλιν τοῦ Λέοντος) ἀπὸ τὸ δεξιὸν καὶ ἀκάλυπτον ἀπὸ τὴν ἀσπίδα μέρος τῶν ἐπιτιθεμένων (σ. 316).

Πρόβλημα εἶναι, ποῦ ἀπέληγε πρὸς δυσμὰς τὸ βόρειον τεῖχος τοῦ λιμένος; Ἐσυνεχίζετο εὐθύγραμμως καὶ συνήντα τὸ κατερχόμενον δυτικὸν τεῖχος τῆς πόλεως εἰς σημεῖον βορειότερον τοῦ φρουρίου τοῦ Βαρδαρίου καὶ πίσω ἀπὸ τὸν τρίτον τριγωνικὸν πρόβολο τοῦ δυτικοῦ τεύχους, διότι ἐκεῖ σχηματίζεται εἶδος ἀποφύσεως με κατεύθυνση πρὸς ἀνατολάς, ποῦ ἂν καὶ δὲν εἶναι ὀργανικὰ δεμένη με τὸ σῶμα τοῦ δυτικοῦ τεύχους ἐφάπτεται σ' αὐτὸ (σ. 317); Ἡ ἀπέληγεν εἰς τὸν πύργον τοῦ Ἀναγλύφου εἰς τὸ ΝΑ ἄκρον τοῦ φρουρίου τοῦ Βαρδαρίου, ὡς συνεπαίραναν ὁ Tafrafi (Top. σ. 17-8), ὁ ὁποῖος ὑπέθεσε ὅτι ὁ τοῖχος, ποῦ ἐξέχει ἀπὸ τὴν ΒΑ γωνία τοῦ πύργου τοῦ Ἀναγλύφου, ἀνήκει στὸ βόρειον τεῖχος τοῦ λιμένος (σ. 317); Ὁ συγγραφεὺς, αὐτόθι, δὲν δέχεται τοῦτο: Ὁ τοῖχος αὐτός, ποῦ εἶναι νεώτερος ἀπὸ τὸν πύργο τοῦ Ἀναγλύφου, εἶναι διάτρητος ἀπὸ ὑψηλὰ καὶ στενὰ τοξωτὰ ἀνοίγματα καὶ μοιάζει με τοῖχο ὀδραγωγείου (πίν. 25). Ἀσφαλῶς δὲν ἀνήκει εἰς τὸ βόρειον τεῖχος τοῦ λιμένος. Τὰ στενὰ τοξωτὰ ἀνοίγματα, σήμερον τυφλά, ἦσαν ἀρχικῶς ἀνοικτὰ καὶ οὕτως

άποκλείεται να πρόκειται περί τείχους. Ός εκθέτει ο συγγραφέας, τὰ ανοίγματα εκτίσθησαν έξωτερικώς διά έπαλλήλου τοίχου και έγέγοντο ούτως έσωτερικώς τυφλά. Ό Tafrali δέν εισήλθε προφανώς εις τὸ τουρκικόν τότε στρατόπεδον τοῦ φρουρίου τοῦ Βαρδαρίου και δέν εἶδεν εκ τῶν έξω τὰ τυφλά ανοίγματα εις αὐτό, τὸ όποιον εξέλαβεν εκ τῶν έξω ως τείχος. Υπάρχουν όμως και ένταῦθα προβλήματα (π.χ. παλαιότερων θεμελιώσεων) και ό συγγραφέας, σ. 317, σημ. 137, λέγει: *Μετά τήν απομάκρυνση τῶν παρατηρημάτων από τὸ σημεῖο αὐτὸ τῶν τειχῶν και τήν σκαφική έρευνα, θά δοθῆ ἡ όριστική απάντηση.* Έθεσεν όμως τοῦλάχιστον τὰ προβλήματα.

Ἡ θέσις τοῦ ανατολικοῦ τείχους τοῦ λιμένος, τὸ όποιον εις όλα τὰ σχεδιαγράμματα (πλήν εκείνου τοῦ Struck) φαίνεται κάθετον πρὸς τὸ θαλάσσιον τείχος τῆς πόλεως, αλλά ως άπεδείχθη (βλ. Ἐπίμετρον και πίν. 28 και 29), δέν ἦτο εὐθύγραμμον, δέν παρουσιάζει μεγάλα προβλήματα. Τήν θέσιν του καθορίζουν, πρώτον, ἡ θέσις τοῦ πύργου τοῦ Ἐναγλύφου, εις τὸν όποιον τοῦτο άπέληγε, και, δεύτερον, τὸ ανασκαφικόν εὔρημα τμήματος αὐτοῦ. Συμφώνως πρὸς τὸ σχεδιάγραμμα τοῦ Struck, τὸ οἰκοδομικόν τετράγωνον, τὸ όριζόμενον ὑπὸ τῶν ὁδῶν Χίου-Βουλγαροκτόνου-Μ. Ἄλεξάνδρου και Φιλικῆς Ἐταιρείας τῆς πρὸ τῆς πυρκαϊᾶς τοῦ 1917 Θεσσαλονίκης, ἦτο ἡ θέσις τοῦ γωνιαίου πύργου τῆς Ἐποβάθρας, ἡ σημερινῆ δηλαδή γωνία Μητροπόλεως-Κατούνη και Ἡλία Ὀπλοποιῦ· ἓνα οἰκοδομικὸ τετράγωνο βορείως τοῦ σημείου, πὸν τοποθετεῖ τὸν πύργον ὁ Vickers (σ. 318). Ἄκριβως δὲ εις τήν γωνίαν Κατούνη-Μ. Ἄλεξάνδρου εὔρεθη τμήμα τοῦ ανατολικοῦ τείχους τοῦ λιμένος με κατεύθυνσιν πρὸς νότον (σ. 296 και Σχ. 1/9, Σχ. 7 και πίν. 9), ως και δεύτερον τμήμα εις τὸ μέσον τοῦ οἰκοδομικοῦ τετραγώνου τῆς σημερινῆς Ἐθνικῆς Τραπεζῆς κατά τήν θεμελιώσιν τοῦ μεγάρου αὐτῆς (Ἐπίμετρον και πίν. 29). Ἡ διαδρομὴ τοῦ ανατολικοῦ τείχους τοῦ λιμένος σημειοῦται ὑπὸ τοῦ Struck κατά μήκος τῆς παλαιᾶς ὁδοῦ Χίου, ἦτοι τὸ βόρειον ἄκρον του στὴν πλατεία Ἐμπορίου και τὸ νότιον στὴν πρώτη παράλληλη με τήν παραλιακὴ λεωφόρον ὁδὸ Βασιλείου Βουλγαροκτόνου (σ. 318). Ό σ., αὐτόθι, ὑπολογίζει κατά προσέγγισιν τὸ πλάτος τοῦ βυζαντινοῦ λιμένος εις 500 μ. και τὸ συνολικόν ἐμβαδόν αὐτοῦ εις ἓνα τετραγωνικόν χιλιόμετρον.

Τὴν βαθμιαίαν πρόσχωσιν τοῦ βυζαντινοῦ λιμένος τῆς Θεσσαλονίκης μέχρι τῆς τελείας ἔξαφανισέως του ἐσημείωσε προληπτικῶς ὁ συγγραφέας εις τήν σ. 315: *Στὶς αρχές τοῦ 15ου αἰ. χαρακτηρίζεται ως «μανδράκιον» (Μέρτζιος, σ. 82), πὸν σημαίνει ὅτι ἡ κατάχωση του εἶχε προχωρήσει και ὁ χῶρος του εἶχε περιορισθῆ. Μετά τὸ 1430 δέν ἀναφέρεται πλέον ὁ λιμένας αὐτός, αλλά μία ἀποβάθρα. Τὸ 1591 λ.χ. δέν ὑπῆρχε «λιμὴν, αλλά μία ἀκρογιαλιά με καλὸν ὄρμον» (Μέρτζιος, σ. 135) και στὸ πρῶτον μισὸ τοῦ 17ου αἰ. ἡ ἀποβάθρα βρισκόταν «μακρὰν ἀπὸ τὸ περιτείχισμα» (Μέρτζιος, σ. 142). Εἰς τὸν χῶρον τοῦ κατεχωμένου λιμένος ἐδημιουργήθη παλαιότερον ἐμπορικὴ συνοικία, ἡ «Ἄγορὰ Αἰγύπτου» (Μισίρ-Τσαρσί), και σήμερον τὰ «Λαδάδικα».*

β) Τὸ Τζερέμπουλον. Λέγει ὁ συγγραφέας, σ. 318: *Ἀπὸ τὸ νότιον ἄκρον τοῦ δυτικοῦ τείχους ἄρχισε ὁ λιμενοβραχίονας, πὸν στὸν 7ο αἰ. ὀνομαζόταν «μόλος» και στὸν 15ο αἰ. «τζερέμπουλον», και ἔκλεινε τὸν λιμένα ἀπὸ τὴν ΝΑ πλευρὰ και, αὐτόθι, σημ. 146: Ἡ παρατήρηση τοῦ Tafrali, ὅτι τὸ τζερέμπουλον ἄρχισε ἀπὸ τὴ ΝΑ γωνία τοῦ φρουρίου τοῦ Βαρδαρίου εἶναι σὲ γενικῆς γραμμῆς σωστή, αλλά για τὸν καθορισμὸ ἀκριβῶς τοῦ σημείου χρειάζεται ἀνασκαφικὴ έρευνα.* Ἄς συγκεντρώσωμε τὰ γεγονότα: Τὸ δυτικόν τείχος τῆς πόλεως άπέληγεν εις τὸν πύργον τοῦ Ἐναγλύφου, ἀμντικὸν πύργον μετρίων διαστάσεων δι' ὀλίγους πολεμιστάς. Νοτιώτερον εις τήν ΝΑ γωνίαν τοῦ φρουρίου τοῦ Βαρδαρίου ὑπάρχει ὁ πρόβολος Δουργούτη, ἀνήκων εις ἄγνωστον κτίσμα ἀγνώστων διαστάσεων. Κατὰ τήν ἀφήγησιν τοῦ Ἐναγνώστου (ἐκδ. Βόνν. σ. 508) οἱ καταφυγόντες εις τὸν πύργον Σαμαρεία «τῶν Λατίνων, ὅσοι προῦχοντες ἦσαν, και Τζεταρίων ὀλίγοι μετὰ τῶν προῦπαρχόντων εις φυλακὴν» διέφυγον ἐξ αὐτοῦ εις τὸ Τζερέμπουλον, διά νὰ ἐπιβιβαθοῦν εις τὰς

τριήρεις, αἱ ὁποῖαι ἐξῆλθον ἐκ τοῦ λιμένος πρὸς παραλαβὴν τῶν. Ἐὰν ὁ εἰς τὸ νότιον ἄκρον τοῦ δυτικοῦ τείχους εὐρισκόμενος πύργος τοῦ Ἄναγλύφου εἶναι ὁ πύργος Σαμαρεία καὶ ἐξ αὐτοῦ ἤρχιζε τὸ Τζερέμπουλον, τότε νομίζομεν ὅτι α) δὲν θὰ ἠμποροῦσε αὐτὸς νὰ περιλάβῃ τὸν ἀριθμὸν τῶν καταφυγόντων εἰς αὐτὸν λόγῳ τῶν μικρῶν τῶν διαστάσεων, καὶ β) δὲν θὰ ἐχρειάζετο νὰ ἐξέλθουν τοῦ λιμένος αἱ τριήρεις πρὸς παραλαβὴν τῶν, ἀφοῦ οὗτος εὐρίσκετο πλησίον τῶν. Ἄρα τὸ Τζερέμπουλον δὲν ἤρχιζε ἀπὸ τὸ νότιο ἄκρο τοῦ δυτικοῦ τείχους, ὅπου ὁ πύργος τοῦ Ἄναγλύφου, ἀλλὰ νοτιώτερον. Οὔτε ἡ παρατήρησις τοῦ Tafrafi φαίνεται ὀρθή. Ὁ πρόβολος Δουργούτη εἶναι πολὺ πλησίον τοῦ πύργου τοῦ Ἄναγλύφου διὰ νὰ δεχθῶμεν διαφοροποιήσιν τῶν συνθηκῶν. Ἄφοῦ δὲν γνωρίζομεν εἰς ποῖον σημεῖον τοῦ τουρκικοῦ φρουρίου τοῦ Βαρδαρίου εὐρίσκετο ἄλλοτε ὁ βυζαντινὸς πύργος Σαμαρεία, τὸ μόνον, τὸ ὁποῖον ὑποδεικνύουν τὰ πράγματα νὰ ὑποθέσωμεν, εἶναι ὅτι ὁ εὐμεγέθης πύργος Σαμαρεία εὐρίσκετο εἰς πολὺ νοτιώτερον σημεῖον, διὰ νὰ ἀναγκασθῇ ἀριθμὸς τριήρων νὰ ἐγκαταλείψῃ τὰ ἀγκυροβόλια του καὶ νὰ πλεύσῃ διὰ νὰ παραλάβῃ σημαντικὸν ἀριθμὸν προσώπων.

Λέγει περαιτέρω ὁ συγγραφεὺς, σ. 319: *Οἱ θαλάσσιοι αὐτοὶ πρόβολοι κατασκευάζονταν στὴν ἀρχαιότητα εἴτε μὲ ἐπισώρευση τῶν ὑλικῶν ποὺ προέρχονταν ἀπὸ τὴν σκαφή ἢ ἐκβάθυνση τοῦ λιμένα, εἴτε μὲ τὴν ὕψωση τείχους μέσα στὴ θάλασσα. Εἰς τὴν κατασκευὴν τοῦ προβόλου τῆς Θεσσαλονίκης εἶναι πολὺ πιθανὸν νὰ ἐχρησιμοποιήθησαν τὰ ὑλικά ἀπὸ τὴν ἐκσκαφὴ τοῦ λιμένα τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου. Καὶ πρέπει τὰ δύο ἔργα νὰ εἶναι σύγχρονα. Νομίζομεν ὅτι ἀκριβῶς τοῦτο σημαίνει ἡ λέξις τζερέμπουλον, ἐντὸς τῆς ὁποίας ὑπάρχουν ὡς συνθετικά τῆς αἱ λέξεις terra καὶ embolus, δηλαδὴ προεξοχὴν ἐντὸς τῆς θαλάσσης ἐκ χώματος τεχνητῆν. Συμπωματικῶς ἡ λέξις ἐμφανίζεται εἰς ἡμᾶς ἀργὰ καὶ μὲ βυζαντινὸν τετακτισμὸν, ἐνῶ τὰ συνθετικά τῆς δεικνύουν ὅτι εἶναι πολὺ παλαιότερα.*

Ἄφορμῆν εἰς ἀπορίας γεννοῦν ὅσα λέγει ὁ συγγραφεὺς, σ. 318 /9, περὶ τῆς βυζαντινῆς ὀχυρώσεως τοῦ λιμένος: *Ὅταν ἀμέσως μετὰ τὸ 620-630 ὁ ἀνοικτὸς λιμένας μετατράπηκε μὲ μία σειρὰ ὀχρωματικῶν ἔργων σὲ κλειστὸν, τειχίστηκε ὁ μύλος καὶ κατασκευάστηκαν οἱ δύο πύργοι, ἓνας στὴν ἄκρῃ τοῦ μύλου καὶ ὁ ἄλλος στὴν ἀπέναντι πλευρὰ τοῦ στομίου καὶ αὐτόθι, σ. 153: Οἱ πύργοι στὴν ἄκρῃ τῶν λιμενοβραχιόνων χρησίμευαν κατὰ κανόνα γιὰ τὴν υπεράσπιση τῆς εἰσόδου τοῦ λιμένα. Στὸν πύργον αὐτὸν ἦταν στερεωμένη ἡ ἄκρῃ τῆς ἀλυσίδας. Διατί ὁμως ὁ λιμὴν τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου ἔπρεπε νὰ ἦτο ἀνοικτὸς καὶ ἀνοχύρωτος, ἐνῶ ὑπῆρχε θαλάσσιον ρωμαϊκὸν τεῖχος πρὸς προστασίαν τῆς πόλεως, καὶ διατί ἔπρεπε νὰ εἶχεν οὗτος εἰσοδὸν ἀπροστάτευτον, ἐνῶ ὑπῆρχε πόλεμος μὲ τὸν Δικίνιον καὶ τὸ μέγα λιμενικὸν ἔργον ἐγένετο ἀκριβῶς διὰ νὰ προστατευθῇ ὁ στόλος ὄχι μόνον ἀπὸ θαλασσοταραχὴν, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ αἰφνιδιαστικὴν ἐχθρικὴν ἐπίθεσιν; Ποῖοι ἄλλοι λόγοι ἢ μὴ καὶ πάλιν πολεμικοὶ ὑπηγόρευσαν τὴν βυζαντινὴν ὀχύρωσιν τοῦ λιμένος; Νομίζομεν ὅτι ἡ ὀχύρωσις εὐθὺς μετὰ τὸ 620-630 δὲν ἦτο ἡ πρώτη, ἀλλ' ἐπανέλαβεν ἐρειπωθεῖσαν ρωμαϊκὴν.*

γ) Ὁ λιμὴν τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου. Σπουδαιότατον στοιχεῖον διὰ τὴν ἀρχικὴν μορφήν τοῦ λιμένος τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου παρουσιάζει ὁ συγγραφεὺς, τὸ ὁποῖον, ἂν καὶ προέρχεται μόνον ἐκ πληροφορίας τοῦ μηχανικοῦ κ. Θαλῆ Αἰδῆ, δὲν ὑπάρχει λόγος νὰ ἀμφισβητηθῇ. Εἶναι προτιμώτερον νὰ παραθέσωμεν τοὺς λόγους τοῦ συγγραφέως, σ. 319/20: *Ὁ τοίχος ποὺ βρέθηκε στὸ οἰκόπεδο τῆς Στοᾶς Τόττη (Σχ. 1/14) παρὰ ἄλλα σχεδὸν μὲ τὴν ὁδὸ Μητροπόλεως καὶ μὲ μικρὴ ἀπόκλιση πρὸς ΒΔ καὶ ἦταν κτισμένος μὲ μάρμαρα ὑποχρεῶναι νὰ δεχθοῦμε μὴ πρώτη φάση τοῦ λιμένα τῆς Θεσσαλονίκης, γιὰ τὸ τοῖχος αὐτὸς δὲν ἦταν τεῖχος ἀλλὰ προβλήτα λιμένα, ἀφοῦ διατηροῦσε ἀκόμη τοὺς σιδερένιους κλίκους ποὺ ἔδεναν τὰ καράβια. Κατὰ τὴ φάση αὐτὴ ὁ λιμένας ἦταν μεγαλύτερος καὶ πιθανὸν ὁ ἀρχικός, ποὺ ἔγινε στὴν ἐποχὴ τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου καὶ ἦταν ἀνοχύρωτος. Δεδομένου ὅτι ἡ Στοὰ Τόττη ἐνώνει σήμερον τὴν ὁδὸν Τσιμισκῆ μετὰ τῆς ὁδοῦ*

Μητροπόλεως ὀλίγα μέτρα δυτικώτερον τής σημερινῆς Πλατείας Ἀριστοτέλους, τὸ νέον στοιχεῖον δίδει πλάτος τοῦ ἀρχικοῦ λιμένος τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου διπλάσιον τοῦ μετέπειτα βυζαντινοῦ. Τοῦτο συμφωνεῖ καὶ μετὰ τὸ γεγονός, ὅτι ὁ Μέγας Κωνσταντίνος εἶχεν ἐτοιμάσει κατὰ τοῦ Λικινίου στόλον 200 τριήρων καὶ 2.000 ἐμπορικῶν (E. Stein, *Gesch. d. Spättröm. Reiches I*, Wien 1928, σ. 159 — A. H. M. Jones, *Constantin and the Conversion of Europe*, New York 1962, σ. 114). Διὰ τὸν ἔλλιμενισμόν τῶσων πλοίων ἐχρειάζετο λιμὴν πολλαπλάσιος εἰς περιεκτικότητα τοῦ εἰς τὸ ἀνατολικὸν ἄκρον τής πόλεως ὑπάρχοντος ἤδη ρωμαϊκοῦ λιμένος, ὁ ὁποῖος δὲν ὑπερέβαινε εἰς διαστάσεις ἕνα σημερινὸν οἰκοδομικὸν τετράγωνον ἐκεῖ (βλ. συγγρ., σ. 320). Τοῦτο συμφωνεῖ καὶ μετὰ τὸ γεγονός, ὅτι δυτικώτερον τοῦ τοίχου (τοῦ προβλήτος) τής Στοᾶς Τόττη οὐδὲν λείψανον τείχους τής ρωμαϊκῆς θαλασσίας ὀχυρώσεως εὐρέθη εἰς τέσσαρα οἰκοδομικά τετράγωνα ἐπὶ τῆς νοτιῆς γραμμῆς τῆς ρωμαϊκῆς θαλασσίας ὀχυρώσεως, τὴν ὁποίαν χαράσσει ὁ συγγραφεὺς εἰς τὸ Σχ. 1, ἔστω καὶ ἂν τὴν θέσιν αὐτῆς δὲν θεωροῦμεν ἀποδεδειγμένην.

δ) Ὁ ρωμαϊκὸς λιμένας. Εἰς τὸ ὑποκεφάλαιον τοῦτο, σ. 320/21, ὁ συγγραφεὺς ὑποστηρίζει ἐπιτυχῶς τὰ ἐξῆς σημαντικὰ διὰ τὴν θαλασσίαν ὀχύρωσιν τής Θεσσαλονίκης: 1) Ὅτι πρὸ τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου ὑπῆρχεν εἰς τὴν Θεσσαλονικίην, πόλιν σημαντικὴν, λιμὴν ἑλληνιστικὸς καὶ ρωμαϊκός, παρὰ τὴν μαρτυρίαν (φαινομενικῶς) τοῦ Ζωσίμου, 2, 22: «τὸν ἐν ταύτῃ λιμένα πρότερον οὐκ ὄντα» καὶ συμφώνως πρὸς τὴν μαρτυρίαν τοῦ Λιβίου, XLIV, X: «Thessalonicae navalia jusserat (ὁ Περσεύς, 179-168) incendi». Εἰς ταῦτα θὰ ἠδύομεθα νὰ εἶχε παρατηρήσει ὁ συγγραφεὺς τὰ ἐξῆς: Ἐπειδὴ τὸ ναυάλια τοῦ Λιβίου μεταφράζει ὁ ἴδιος «νεώρια» (σ. 320) καὶ ὁ ἴδιος, σ. 315, σημ. 121, λέγει ὅτι ὁ ὄρος «νεώριον» σημαίνει «τεχνητὸ λιμάνι» (παραπέμπων εἰς τὴν H. A. R. W. e. i. l. e. r., *Byzance et la mer*, Paris 1966, σ. 420), δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ ἐξαχθῆ τὸ συμπέρασμα, ὅτι τὰ κατὰ διαταγὴν τοῦ Περσεύος πυρποληθέντα «νεώρια» ἦσαν ἑλληνιστικὸς «τεχνητὸς λιμὴν»; Ἐπειτα ὁ Ζωσίμος, 2, 22, δὲν λέγει ὅτι ἡ Θεσσαλονικίη δὲν εἶχε κανένα λιμένα, ἀλλ' ὅτι ὁ τεχνητὸς λιμὴν τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου ἐγένετο διὰ πρώτην φοράν εἰς τὴν θέσιν ἐκεῖνην, ἀλλως θὰ ἔλεγεν ἴσως τὸν ἐν ταύτῃ λιμένα μηδένα ἐχούση. 2) Ὅτι ὁ ἑλληνιστικὸς καὶ ἔπειτα ρωμαϊκὸς λιμὴν εὐρίσκετο εἰς τὸ ἀνατολικὸν ἄκρον τῆς πόλεως παρὰ τὸν Λευκὸν Πύργον, ὅπου ὀλόκληρον οἰκοδομικὸν τετράγωνον εἶναι ἐπίχωσις *φερτῶν ὑλῶν*, ὡς ἀποδεικνύεται ἀπὸ τὸ μεγάλο στρωμὰ σπασμένων ἀγγείων, πὸν βρέθησαν στὴν ἐσωτερικῇ πλευρᾷ τοῦ θαλασίου τείχους... (Σχ. 1/24) καὶ ἀπὸ τὴν θεμελίωση τοῦ παλαιοχριστιανικοῦ παραλίου τείχους στὴν ὁδὸ Δημητρίου Γούναρη 4 καὶ Παύλου Μελά 1 ἐπάνω σὲ ξύλινους πασσάλους (Σχ. 1/25 καὶ πίν. 5). 3) Ὅτι ὁ ρωμαϊκὸς οὗτος λιμὴν, εὐρισκόμενος εἰς τὴν κατεύθυνσιν πρὸς τὴν θάλασσαν καὶ πλησίον τοῦ Γαλεριανοῦ συγκροτήματος, εἶχεν ἄμεσον σύνδεσιν μετ' αὐτοῦ, ὡς συνέβαινε παρομοίως μεταξὺ ἀνακτόρων καὶ λιμένος εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν καὶ εἰς τὸ Σπαλάτον. 4) Ὅτι ὀλόκληρος ὁ ρωμαϊκὸς λιμὴν ὀνομάζετο Ἐκκλησιαστικὴ Σκάλα ὄχι βεβαίως ἐκ τῆς συνδέσεώς του μετὰ τῆς μεγαλοπρεποῦς εἰσόδου τοῦ Ὀκταγώνου τοῦ Γαλεριανοῦ συγκροτήματος, τὸ ὁποῖον δὲν διετελέσε, ὡς πιστεύει ὁ σ. καὶ ὡς τοῦτο συνέβη μετὰ τὴν Θόλον τοῦ Ἁγίου Γεωργίου (Ροτόντα), μέγας χριστιανικὸς ναός. 5) Ὅτι τμῆμα τοῦ μῦλου τοῦ ρωμαϊκοῦ τούτου λιμένος ἦτο ὄρατὸν κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 19ου αἰῶνος (Ἐπιστολὴ Rouqueville, Tafel, *De via...Egnatia, Tubingae* 1841) ἐντὸς τῆς θαλάσσης καὶ πλησίον τοῦ Λευκοῦ Πύργου. Καὶ 6) ὅτι ὁ ρωμαϊκὸς λιμὴν τῆς Θεσσαλονίκης διετετήθη ἐν λειτουργίᾳ ὑπὸ τινι μορφῇ μέχρι τῆς νέας διαμορφώσεως τῆς θαλασσίας ὀχυρώσεως τῆς πόλεως ἀμέσως μετὰ τὸ 620-630.

Οὐδεὶς ἐκ τῶν ἀσχοληθέντων μετὰ τὴν τοπογραφίαν τῆς Θεσσαλονίκης πρὸ τοῦ συγγραφέως ἔχει παρουσιάσει μέχρι τοῦδε τόσα πολλὰ καὶ στερεὰ στοιχεῖα περὶ τοῦ ρωμαϊκοῦ λιμένος τῆς Θεσσαλονίκης. Μερικαὶ ὑποθέσεις του ἔχουν βεβαίως τὸν χαρακτήρα τοῦ πιθανοῦ ἢ τοῦ λίαν πιθανοῦ, διδάσκουν ὅμως καὶ τὸν ἴδιον ὅτι ἔρευνα ἀπαιτοῦσα πάντοτε

άνασκαφικά αποδείξεις ήμπορεί να οδηγηθῆ, ἄνευ τῆς βοήθειάς πιθανῶν ὑποθέσεων, εἰς ἀπελπισίαν.

ε) Τ ὀ Κ ε λ λ ἄ ρ ι ο ν. Τὴν ὑπαρξίν ἐντὸς τοῦ κόλπου τῆς Θεσσαλονίκης καὶ ἄλλου, ἀλλὰ φυσικοῦ, λιμένος, ὀνομαζομένου Κελλάριον, πιστοποιοῦν τὰ Θαύματα τοῦ Ἁγίου Δημητρίου (P. Gr. 116, στ. 1328: «ἀλλ' εἰς τόπον κολπώδη ὀρμίσσεώς τινος ὑπαρχούσης, τὸ ἐπικληθὲν ἐξ ἀρχαίων Κελλάριον»). Εἰς τὸν λιμένα αὐτὸν προσωρμίσθησαν οἱ Σλάβοι μὲ τὰ μονόξυλά των κατὰ τὴν τρίτην πολιορκίαν τῆς Θεσσαλονίκης ὑπ' αὐτῶν μεταξύ τῶν ἐτῶν 610-617. Εἰς τὸν αὐτὸν λιμένα πιστεύεται ὅτι ἀπεσύρθησαν οἱ Σαρακηνοὶ τοῦ Λέοντος τοῦ Τριπολίτου τὸ 904 μετὰ τὴν πρώτην ἀποτυχούσαν ἐφόρμησίν των κατὰ τῆς Θεσσαλονίκης.

Τὴν θέσιν τοῦ λιμένος αὐτοῦ καθορίζει ὁ συγγραφεὺς, εἰς τὰς σελ. 321 /22, ὡς ἀναζητητέαν εἰς τὴν ἀνατολικὴν ἄκτῃν τῆς Θεσσαλονίκης ἀπὸ τὴν ἄκρῃ τοῦ Μικροῦ Ἐμβόλου ἕως τὴν περιοχὴ τοῦ Μύλου Ἀλλατίνι. Ἔχει περὶ τούτου δύο ἀκαταμάχητα ἐπιχειρήματα: Πρῶτον, τὴν μαρτυρίαν τῶν Θαυμάτων τοῦ Ἁγίου Δημητρίου, ὅτι οἱ Σλάβοι ἐκκινούντες ἀπὸ τὸ Κελλάριον κατῴπτειον τὴν πόλιν ἐξ ἀποστάσεως δύο μιλίων (P. Gr. 116, στ. 1329: «Καὶ τῶν Σκλαβικῶν νηῶν, ὡς ἀπὸ μιλίων δύο τοῦ τείχους παραπλευσῶν»). Καὶ δεύτερον, τὴν ἄγνωστον εἰς πάντα μελετητὴν τῆς τοπογραφίας τῆς Θεσσαλονίκης ὑπαρξίν ὑποβρυχίου μόλου πλάτους δύο μέτρων ἐκ κυβολίθων εἰς ἀπόστασιν 100 μέτρων ἀπὸ τῆς ἄκτῆς εἰς τὴν θέσιν ἐκείνην, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἔχει κτισθῆ ὁ κυματοθραύστης τοῦ σημερινοῦ Ναυτικοῦ Ὀμίλου.

Δὲν μᾶς λέγει μόνον ὁ συγγραφεὺς, πόθεν ἔσχε τὴν σημαντικὴν αὐτὴν πληροφορίαν περὶ τοῦ ὑποβρυχίου μόλου, δὲν ἀμφιβάλλομεν ὅμως ὅτι ἡ πληροφορία του εἶναι ἀκριβῆς καὶ τοῦτο καθιστᾷ πᾶσαν περαιτέρω συζήτησιν περιττὴν. Ἡ συμβολὴ του εἰς τὴν τοπογραφίαν τῆς Θεσσαλονίκης εἶναι καὶ εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο πολύτιμος.

4) Οἱ Πύλες. Λέγει ὁ συγγραφεὺς, σ. 323: Ἡ γνώμη τοῦ Χατζῆ-Ἰωάννου, ὅτι «οἱ βυζαντινοὶ λέγοντες θαλασσίους πύλας δὲν ἐνόουν ἄλλας εἰ μὴ τὰς τοῦ λιμένος...» ἐπιβεβαιώθηκε ἀπὸ τὰ εὐρήματα... Πύλες ὑπῆρχαν μόνον στὸ βόρειο τεῖχος τοῦ λιμένα. Στὴ διασταύρωση τῶν ὁδῶν Λέοντος Σοφοῦ καὶ Φράγκων βρέθηκε τὸ 1874 μαρμάρινο ἐνεπίγραφο ὑπέρθυρο (βλ. τελευταίως S p r i e s e r, Travaux et Memoires 5, 1973, σ. 162), προερχόμενο ἀπὸ πύλη τοῦ τείχους (Σ. 1 /4), ἡ ὁποία εἶναι ἡ κύρια πύλη τοῦ λιμένα, γιατί ὀδηγεῖ σὲ μεγάλη ρωμαϊκὴ ὁδὸ τῆς Θεσσαλονίκης μὲ κατεύθυνση ἀπὸ Β πρὸς Ν (σημ. 174: ...δύο τμήματα βρέθηκαν στὴν ὁδὸ Ἀντιγονιδῶν 19 καὶ στὴ γωνία τῶν ὁδῶν Παπαζώλη καὶ Ὀλύμπου, ΑΔ 25, 1970, Χρονικά, σ. 375)... Ἡ δεύτερη πύλη, ποὺ ὀνομαζόταν «πύλη τοῦ Γιαλοῦ» (T a f r a l i, Top. σ. 18, σημ. 1), (Σχ. 1 /8), βρισκόταν στὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τοῦ τείχους, ὅπου στὰ νεώτερα χρόνια σχηματίστηκε ἡ πλατεία Ἐμπορίου. Ὁ Vickers (Sea Walls, σ. 262, εἰκ. 2-4) τοποθέτησε τὴν πύλη αὐτὴ στὴν ἴδια θέση, ἀλλὰ στὸ βόρειο ἄκρο τοῦ ἀνατολικοῦ τείχους, ἔχοντας προσανατολισμὸ πρὸς ἀνατολάς, στηριζόμενος κυρίως σ' ἓνα χωρίο ἀπὸ τὸ Ὀδοιπορικὸ τοῦ Ἐβλιγιᾶ Τσελεμπῆ (E w l i j â Ç e l e b i, Seyâhatnâme, σ. 147). Λέγει ἐπίσης ὁ συγγραφεὺς, σ. 324: Ἡ πορεία τοῦ Ἐβλιγιᾶ δὲν ἔχει καμμιά σχέση μὲ τὸν προσανατολισμὸ τῆς πύλης τοῦ Γιαλοῦ, ὁ ὁποῖος εἶναι καθορισμένος ἀπὸ τὰ τοπογραφικὰ σχεδιαγράμματα τοῦ Gravier d'Otieres καὶ τοῦ Struck, ποὺ ἡ ὀρθότητά τους δὲν ἠμπορεῖ πρὸς τὸ παρὸν νὰ ἀμφισβητηθῆ. Ὁ καθένας μποροῦσε νὰ προχωρήσῃ ἀπὸ ὁποιοδήποτε σημεῖο τῆς Θεσσαλονίκης στὴν πύλη τοῦ Γιαλοῦ, χωρὶς αὐτὸ νὰ ἐπηρεάζῃ τὸν προσανατολισμὸ της.

Ἐπ' αὐτῶν θὰ ἠμποροῦσε κανεὶς νὰ παρατηρήσῃ τὰ ἐξῆς:

α) Ἐκ τῶν δύο πυλῶν, κατὰ τὸν συγγραφέα, εἰς τὸ βόρειον τεῖχος τοῦ λιμένος ἡ κυρία πύλη (ἡ πύλη τοῦ Λέοντος) καὶ ἐπιγραφικῶς βεβαιωμένη εἶναι καὶ εἰς παλαιὰν ρωμαϊκὴν ἀπὸ Β πρὸς Ν ὁδὸν τῆς πόλεως ἀνταπεκρίνετο. Ἡ δευτέρα ὅμως πύλη (ἡ πύλη τοῦ Γιαλοῦ) εἰς ποίαν παλαιὰν ρωμαϊκὴν ἀπὸ Β πρὸς Ν ὁδὸν τῆς πόλεως ἀνταπεκρίνετο καὶ πῶς δικαιο-

λογοῖται ἡ ὑπαρξίς δύο πυλῶν εἰς τὸ βόρειον τεῖχος τοῦ λιμένος, τῆς μιᾶς μάλιστα εὐρισκομένης σχετικῶς πλησίον τῆς ἄλλης;

β) Εἰς τὰ τοπογραφικὰ σχεδιαγράμματα τοῦ Gravier d'Otières (Vickers, Sea Walls, Plate IIa) καὶ τοῦ Struck (BZ 16, 1905, σ. 545 — Μπακιρτζή, πίν. 28), ποὺ ἡ ὁρθότητά τους δὲν μπορεῖ πρὸς τὸ παρὸν νὰ ἀμφισβητηθῇ, μία μόνον πύλη τοῦ βορείου τεύχους σημειοῦται, εἰς τὸ ἀνατολικὸν ἄκρον αὐτοῦ. Ἐὰν αὐτὴ εἶναι ἡ δευτέρα πύλη (ἡ πύλη τοῦ Γαλοῦ), τότε ποῦ εἶναι ἡ πρώτη (ἡ πύλη τοῦ Λέοντος), ἡ ὁποία εἰς τὴν ἐποχὴν τοῦ Gravier d'Otières (1686) δὲν εἶχεν ἀκόμη ἀσφαλῶς κατεδαφισθῆ; Δὲν εἶναι δυνατὸν εἰς τὰ ἐν λόγῳ σχεδιαγράμματα νὰ ἀπεικονίζετο ἡ κυρία πύλη (ἡ πύλη τοῦ Λέοντος), ἡ δὲ δευτέρα (ἡ πύλη τοῦ Γαλοῦ) νὰ μὴ ἀπεικονίσθη εἰς τὸ κατ' ἐνώπιον παριστάνον τὸ θαλάσσιον τεῖχος σχεδιάγραμμα τοῦ Gravier d'Otières, ἐπειδὴ αὐτὴ εὐρίσκετο εἰς τὸ κάθετον πρὸς τὸν θεατὴν ἀνατολικὸν τεῖχος;

γ) Ἡ τοποθέτησις τῆς δευτέρας πύλης (τῆς πύλης τοῦ Γαλοῦ) εἰς τὸ Β ἄκρον τοῦ ἀνατολικοῦ καὶ ὄχι εἰς τὸ Α τοῦ βορείου τεύχους τοῦ λιμένος καὶ μὲ προσανατολισμὸν πρὸς ἀνατολὰς ὑπὸ τοῦ Vickers (Sea Walls, σ. 262, εἰκ. 2-4), ἀσχετῶς πρὸς τὰς παρανοήσεις ὑπ' αὐτοῦ τοῦ χωρίου τοῦ Ἑβλιγιᾶ Τσελεμπή, ἴσως φαίνεται λογικωτέρω. Πρῶτον, διότι, ὡς λέγει ὁ ἴδιος ὁ συγγραφεύς, σ. 324: (Ὁ Ἑβλιγιᾶ) ...πῆγε ἀπὸ τὴν μέσα μεριά τοῦ τεύχους ὡς τὴν πύλη τῆς Σκάλας (τοῦ Γαλοῦ), ποὺ ἦταν ἡ πρώτη ἐξοδος ποὺ συνάντησε πρὸς τὸ παλιὸ λιμάνι. Ἐὰν ἡ πύλη τοῦ Γαλοῦ εὐρίσκετο εἰς τὸ βόρειον τεῖχος τοῦ λιμένος, ὁ ἐξ ἀνατολῶν ἐρχόμενος Ἑβλιγιᾶ θὰ συνήντα τὸ ἀνατολικὸν τεῖχος τοῦ λιμένος εἰς τὸ δυτικὸν τέρμα τῆς μετρήσεώς του καὶ ὄχι τὴν πρώτη ἐξοδο πρὸς τὸν λιμένα. Τοῦτο θὰ συνέβαινε μόνον, ἐὰν ἡ πύλη τοῦ Γαλοῦ εὐρίσκετο εἰς τὸ ἀνατολικὸν τεῖχος. Δεύτερον, εἰς τὸ τοπογραφικὸν σχεδιάγραμμα τοῦ Struck ἡ πρώτη ἐσωτερικῶς τοῦ θαλασσίου τεύχους διασχίζουσα τὸ κάτω μέρος τῆς πόλεως ἀπ' ἀνατολῶν πρὸς δυσμὰς ὁδὸς συναντᾷ εἰς τὸ δυτικὸν τέρμα τῆς τὸ βόρειον ἄκρον τοῦ ἀνατολικοῦ τεύχους τοῦ λιμένος καὶ ἡ ὑπαρξίς μιᾶς πύλης ἐκεῖ (τῆς πύλης τοῦ Γαλοῦ) ἐξυπηρετεῖ τὴν συγκοινωνίαν μετὰ τοῦ λιμένος τῶν ἐξ ἀνατολῶν τῆς πόλεως ἐρχομένων. Αὐτὴν τὴν ὁδὸν ἠκολούθησε, λίαν πιθανῶς, καὶ ὁ Ἑβλιγιᾶ, ἀφοῦ, ὡς λέγει καὶ ὁ συγγραφεύς, σ. 324: *Στὸ τμήμα τῆς Θεσσαλονίκης ποὺ βρίσκεται κοντὰ στὴ θάλασσα δὲν ἔχουν βρεθῆ ἴχνη κανενὸς ὁρόμου. Ἡ περιοχὴ αὐτὴ δὲν χρησίμευε ὡς κατοικήσιμος χώρος ἀλλὰ μᾶλλον ὡς τόπος γιὰ τὴν καλλιέργεια κηπευτικῶν.*

5) Χρονόλογησις (σ. 325-333). Εἰς τὸ κεφάλαιον τοῦτο ὁ συγγραφεύς ἐξετάζων τὴν ἐνσωμάτωσιν μαρμαρίνων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν, προερχομένων ἀπὸ καταστραφέντων ἀρχαῖα καὶ ρωμαϊκὰ μνημεῖα, εἰς τὴν οχύρωσιν τῆς Θεσσαλονίκης καὶ συνδυάζων τὸ γεγονός τοῦτο μὲ μαρτυρίας πηγῶν περὶ μεγάλων καταστροφῶν ἀρχαίων μνημείων τῆς πόλεως, προσπαθεῖ νὰ καθορίσῃ τὰ στάδια καὶ νὰ ὑπολογίσῃ τὰς χρονολογήσεις τῆς θαλασσίας οχύρωσεως τῆς Θεσσαλονίκης.

Ἐχει διαπιστωθῆ ἀναμφισβητήτως ὅτι ὑλικά καταστραφέντων ἀρχαίων κτηρίων τῆς ρωμαϊκῆς Ἀγορᾶς τῆς Θεσσαλονίκης ἔχουν χρησιμοποιηθῆ εἰς ἐπισκευὰς τοῦ δυτικοῦ τεύχους τῆς πόλεως μετὰ τῆς Χρυσῆς καὶ τῆς Ληταίας πύλης, ὅπως ἔχουν χρησιμοποιηθῆ ἐκεῖ καὶ ὑλικά ἀπὸ τὸν Ἱππόδρομον καὶ ἀπὸ τὸ Στάδιον τῆς πόλεως, π.χ. ἀκέραια μαρμάρια ἐπιστύλια, τῶν ὁποίων τὸ μήκος εἶναι ἴσον μὲ τὰ μεταξόνια τῶν κιονοστοιχιῶν τῆς Ἄνω Ἀγορᾶς (ΑΔ 24, 1969, Χρονικά, σ. 297) ἡ δόμοι μαρμαρίνων ἐδρῶν ἀπὸ τὸν Ἱππόδρομον καὶ τὸ Στάδιον (Π. Παπαγεωργίου ΑΕ 1911, σ. 172 — M. Vickers, The Hippodrome at Thessaloniki, JRS 62, 1972, σ. 25-32, ἰδίω σ. 30). Οὕτω καὶ ἡ βάσις τοῦ θαλασσίου πύργου τῆς ὁδοῦ Προξένου Λάμπρου Κορομηλᾶ 34 ἦταν κτισμένη κυρίως μὲ μαρμάρια ἐπιστύλια τριτανιωτὰ μὲ ἀπλὸ κνμάτιο στὴν κάτω πλευρὰ (πίν. 27). Παρόμοια ἐπιστύλια εἶχε ἡ στοὰ τῆς Θεσσαλονίκης Εἰδωλα (Incantadas), ποὺ εἶναι γνωστὴ ἀπὸ σχέ-

δια περιηγητῶν καὶ ἀπὸ τὸ τμήμα τῆς, ποὺ βρίσκεται στὸ Μουσεῖο τοῦ Λούβρου (σ. 326). Ἡ καταστροφή ὅμως, συμπεραίνει ὁ συγγραφεὺς, αὐτόθι, τῶν μεγάλων κτηρίων, ἀπὸ ὅπου προέρχονται τὰ μαρμάρια ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, μὲ τὰ ὁποῖα εἶναι κτισμένο, θεωρεῖται, γὰρ τὴν κατασκευὴ τοῦ τείχους, τὸ *terminus post quem*.

Ἀποδεδειγμένως λοιπὸν οἰκοδομικὸν ὕλικὸν ἀπὸ καταστραφέντα μνημεῖα τῆς πόλεως χρησιμοποιήθηκε ἐκ νέου σὲ ἐπισκευὴς τῶν χερσαίων τειχῶν καὶ πολὺ πιθανὸν στὴν κατασκευὴ τοῦ θαλασσίου τείχους καὶ τοῦτο ἐνισχύουν ἱστορικὰ γεγονότα σχετικὰ μὲ τὴν καταστροφὴ τῆς μνημειακῆς διαμορφώσεως τῆς Ἀγορᾶς καὶ τὴν ἐπανοχύρωση τῆς Θεσσαλονίκης (σ. 327). Ὡς τοιοῦτον ἱστορικὸν γεγονὸς παραθέτει ὁ συγγραφεὺς, σ. 327-28, τὴν περιγραφὴν *Περὶ τῶν γενομένων θεηλάτων σεισμῶν καὶ ἐμπρησμοῦ τοῦ ναοῦ* εἰς τὸ κεφ. 3 τοῦ Β' Βιβλίου τῶν Θαυμάτων τοῦ Ἁγίου Δημητρίου (καλύτερον κείμενον εἰς A. Tougard, *De l'histoire profane dans les actes des Bollandistes*, Paris 1847, σ. 140-4), τῶν γενομένων ἕνα μῆνα μετὰ τὸν θάνατον τοῦ ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης Ἰωάννου (*«τάχα που μὴνός ἐνός πρὸς Θεὸν τὸν αὐτὸν ἀποδηῆσαι ὅσιον ἡμῶν πατέρα (Ἰωάννην) καὶ εἶθ' οὕτω καταλαβεῖν τὴν... πόλιν τὴν τῶν... σεισμῶν... ὀργήν»*), Tougard, ἔνθ' ἄνωτ., σ. 140), ἐπισυμβάντα περὶ τὸ 630 (Fr. Barišić, *Τὰ Θαύματα Δημητρίου τοῦ Θεσσαλονικέως*, ὡς ἱστορικαὶ πηγαί. *Περὶ.- Μετάφρ. I. Ταρνανίδη*, Θεσσαλονίκη 1967, σ. 31). Στὸ πρῶτο μέρος τοῦ κεφαλαίου αὐτοῦ περιγράφονται οἱ ἀλλεπάλληλες σεισμικὲς δονήσεις, ποὺ κατὰστρεψαν τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς πόλης, τὰ σπίτια, τὶς κιοροστοιχίαις τῆς Ἀγορᾶς, καθὼς καὶ τὰ τείχη (σ. 327).

Κατὰ τὴν ἀφήγησιν τοῦ ἀνωμένου συγγραφέως τοῦ Β' Βιβλίου τῶν Θαυμάτων, ὁ ὁποῖος ὅμως δὲν ἦτο αὐτόπτης τῶν γεγονότων (ἀφοῦ γράφει κατὰ τὸ β' ἡμισυ τοῦ 7ου αἰῶνος ἐπὶ Κων/τίνου Δ', 668-685, μὲ *terminus ante quem* τῆς συγγραφῆς του τὸ ἔτος 685, βλ. Barišić, ἔνθ' ἄνωτ., σ. 45), οἱ εἰς τὰ περὶ χώρα τῆς Θεσσαλονίκης μετὰ τὴν ἀποτυχούσαν τρίτην πολιορκίαν αὐτῆς ἐγκατασταθέντες Σλάβοι εἶδον μετὰ τὴν πρώτην μεγάλην δόνησιν τοῦ σεισμοῦ ἐπὶ πολλὰς ὥρας σκοτεινὸν τὸν οὐρανὸν ὑπεράνω αὐτῆς ἀπὸ τὴν σκόνιν τῶν κατακρημισθέντων κτηρίων τῆς καὶ *«προσδραμόντες εἰς τοὺς πρὸς τὴν πόλιν λοφώδεις τόπους»* εἶδον *«πᾶσαν τὴν πόλιν καταπεπτωκυῖαν»*. Μὲ τὴν ἐντύπωσιν, ὅτι ὅλοι οἱ κάτοικοί τῆς ἐφρονεῦθησαν ὤρμησαν μὲ *«ὄρυγας καὶ ἕτερα πρὸς κάθαρσιν ἐργαλεῖα... σκάψαι καὶ τὰ τῶν πολιτῶν ἐλέσθαι πράγματα»*. Ὅταν ὅμως ἐπλησίασαν, εἶδον *«πάντοθεν ἅπαν τὸ τείχος καὶ τὴν πόλιν καθάπερ τὸ πρότερον συνεστῶτα καὶ ὀπίστας φρουρίους ἐν τε τοῖς τείχεσιν καὶ ἐκτὸς αὐτοῖς φαίνεσθαι καὶ οὕτως ἀπράκτως μετὰ φόβον ἀνθυποστρέψαι»*. Τὸ θαῦμα ὠφείλετο εἰς τὸν Ἅγιον Δημήτριον. *«Πλείστοις γάρ, ὡς τινες ἀφηγήσαντο, ἐφανερώσεν ἑαυτὸν καὶ ἐν τούτῳ ὁ φιλοκτίρων οὗτος καὶ σωσίπατρις Δημήτριος»*, διατρέχων τὰ τείχη καὶ τὰς πύλας τῆς πόλεως πεζὸς ἢ ἔφιππος *«τῆς πόλεως τὴν σωτηρίαν ἀπεργαζόμενος, ὡς τοσοῦτων καὶ τηλικούτων οἴκων τε καὶ ἐμβόλων καὶ ἐτέρων τόπων καταπεσόντων, μὴ τινὰς ἐν αὐτοῖς ἐγκαταληφθῆναι ἀλλὰ πάντας θεόθεν διασωθέντας»* (Tougard, ἔνθ' ἄνωτ.).

Λέγει τώρα ὁ συγγραφεὺς, σ. 328: *Πίσω ἀπὸ τὸ θαῦμα αὐτό, ποὺ ἀποδίδεται στὸν Ἅγιο Δημήτριο, ὑπάρχει ἕνα ἱστορικὸν γεγονός, ὁ τειχισμὸς τῆς πόλεως μετὰ τὴν καταστροφὴ τῆς ἀπὸ σεισμό, ποὺ πρέπει νὰ θεωρηθῆ βασικὸς σταθμὸς στὴν πολεοδομικὴ ἐξέλιξη τῆς Θεσσαλονίκης. Γιατὶ μόνο μετὰ τὴν καταστροφὴ ἢ τὴν ἀλλοίωση μεγάλων ὑστερορρομαϊκῶν δημοσίων κτηρίων ἢ πόλη ἀρχισε νὰ παίρῃ ὄψη βυζαντινῆ. Ἡ ἱστορικὴ κριτικὴ πρέπει ὅμως νὰ ἔχη ὑπ' ὄψει τῆς α) ὅτι ὁ Ἀνώνυμος δὲν εἶναι αὐτόπτης τῶν γεγονότων καὶ γράφει περὶ αὐτῶν μετὰ τινὰς δεκαετηρίδας στηριζόμενος εἰς ἀφηγήσεις (*«ὡς τινες ἀφηγήσαντο... ὡς φασιν»*), β) ὅτι οὗτος ὡς πανηγυριστὴς ἀγιογράφος τείνει νὰ παρουσιάσῃ τὰ πράγματα φοβερώτερα, διὰ νὰ φανῇ τὸ θαῦμα τοῦ Ἁγίου ἐντυπωσιακώτερον. Ὁ σεισμὸς πάντως περὶ τὸ 630 ἐγένετο καὶ κτήρια κατέπεσον καὶ θύματα ἀναμφιβόλως ὑπῆρξαν καὶ ἐπιδιορθώσεις καταστραφέντων ἐγένοντο, διὰ νὰ ὀμιλῇ ὁ Ἀνώνυμος περὶ ἀκεραίων τῶν τειχῶν ἐνώπιον τῶν συγχρόνων του. Ὡς ὁμολογεῖ ὁμοῦς ὁ ἴδιος ὁ συγγραφεὺς μας, σ. 328: Ἡ ἔκτασι*

της καταστροφής των τειχών και των νέων οχυρωματικών έργων δεν είναι γνωστή. Έν τούτοις, έπειδή εις τμήματα του δυτικού τείχους πλησίον της Χρυσής και της Ληταίας πόλης έχρησιμοποήθησαν ως οικοδομικόν ύλικόν άκέραια έπιστύλια, προερχόμενα πιθανάτα εκ των ίδου μεταξονίου κιονστοιχιών της άνω Άγοράς της πόλεως, ό συγγραφέας πιστεύει, σ. 329, ότι: *Τά έπιστύλια αυτά χρησιμοποιήθηκαν για την επιδιόρθωση των τειχών κοντά στις πύλες που καταστράφηκαν, σύμφωνα με την διήγηση των Θανμάτων, από τους σεισμούς του 620-630.* "Ό,τι λείπει από την διαπίστωση αυτήν του συγγραφέως, την τόσον κατηγορηματικήν, είναι ένα «ίσως» ή ένα «πιθανώς». Πώς όμως ήμπορούμε να είμεθα βέβαιοι, όσον ό συγγραφέας, περι των άνωτέρω;

Μία άλλη όμως διαπίστωση του σ. είναι σημαντικότερα. Λέγει, σ. 329: *Ή αντίθετα όλόκληρο τό θαλάσσιο τείχος της όδοϋ Κορομηλά δεν είναι παλαιότερο του 620-630 ... κυρίως γιατί ή περιγραφή της θαλάσσιας οχύρωσης της Θεσσαλονίκης στο πρώτο κεφάλαιο του Β' Βιβλίου των Θανμάτων (P. Gr. 116, στ. 1325-1333), όπου γίνεται λόγος για την τρίτη πολιορκία της Θεσσαλονίκης από τους Σλάβους στην β' δεκαετία του 7ου αι., πριν τό 620-630 (βλ. Β a r i š i ć, ένθ' άνωτ., σ. 26: τρίτη πολιορκία τό 616), παρουσιάζει τελείως διαφορετική εικόνα από τά ευρήματα.* Ίδου πώς έχουν τά πράγματα κατά τον συγγραφέα, σ. 329-333: *Ή από την άφήγηση (δηλ. της τρίτης πολιορκίας της Θεσσαλονίκης υπό των Σλάβων εις P. Gr. 116, στ. 1325-1333) γίνεται αντιληπτό: α) ότι ή Θεσσαλονίκη είχε τείχος προς τό μέρος της θάλασσας και πριν τό 620-630, μπροστά στο όποιο ύπήρχε σχηματισμένος γυαλός, όπου μπορούσε να γίνη εκεί έχθρική απόβαση, και β) ότι ή απόσταση του τείχους από τη θάλασσα ήταν μικρή, ώστε ήταν δυνατόν οι ύπερασπιστές του τείχους να χτυπήσουν τους εισβολείς με όπλα βολής χειριού.* Δευτέρα μνεία του παραλίου αυτού τείχους γίνεται εις τό αυτό κεφάλαιον, όταν μετά την πανωλεθρίαν των Σλάβων ή θάλασσα εξέβραζε εις τον αίγυαλόν πρό του τείχους τά πτώματα των νεκρών Σλάβων και «οί του παραλίου (τείχους) όπλιται εξέλθόντες, τάς των δυσμενεστάτων κεφαλάς αποτέμνοντες, διά του χερσαίου τείχους τοίς βαρβάροις ύπεδέκνον». Τά άνασκαφικά ευρήματα της όδοϋ Κορομηλά όμως έδειξαν ότι τό θαλάσσιον τείχος της πόλεως ήτο κτισμένον εις τό άκρον της θάλασσης και ούτω δεν έδιδε δυνατότητα αποβάσεως των Σλάβων εις τον αίγυαλόν. Συμπεραίνει ό συγγραφέας, σ. 330: *Προφανώς στο κείμενο γίνεται λόγος για παλιότερη του 620-630 (616) και τελείως διαφορετική οχύρωση της Θεσσαλονίκης από τό μέρος της θάλασσας.* Βεβαίως, άφοϋ δέχεται ως σταθερόν δεδομένον απόστασιν μεταξύ θαλασσίου τείχους και θαλάσσης, ώστε να σχηματίζεται πλατύς αίγυαλός μεταξύ των, πρέπει να δεχθώμεν ότι τό θαλάσσιον τείχος κατά την εποχήν της σλαβικής πολιορκίας ήτο άλλο και εύρισκετο πολύ πλέον όπισω εις τό έσωτερικόν της πόλεως. Λέγει ό συγγραφέας, σ. 330: *Ή νοτιώτερη (;) από τις δύο οχυρώσεις, που βρέθηκαν στην όδό Μητροπόλεως είναι τό τείχος που αναφέρεται σ' αυτό τό κεφάλαιο των Θανμάτων γιατί, αν θεωρηθή πως ή θάλασσα στις αρχές του 7ου αι. έφθανε ως την όδό Κορομηλά, στο σημείο που μετά τους σεισμούς του 620-630 κατασκευάσθηκε τό νεότερο θαλάσσιο τείχος, τότε μπροστά στο παλιότερο, παλιοχριστιανικό άσφαλώς, τείχος σχηματίζεται γυαλός πλάτους 50 μ. περίπου.* *Ή εικόνα αυτή συμφωνεί με τη διήγηση των Θανμάτων.*

Νομίζομεν ότι όλόκληρος ή υπόθεσις αυτή του συγγραφέως περι νέας θαλασσίας οχυρώσεως της πόλεως είναι συζητήσιμος και ότι τό ύπάρχον θαλάσσιον τείχος δεν ήλλαξε θέσιν μετά τους σεισμούς του 630, διότι α) δεν δικαιολογείται τό έπίμοχθον και δαπανηρόν έργον θεμελιώσεως νέου θαλασσίου τείχους εις την άκτην της θαλάσσης, έστω και αν δεχθώμεν ότι τό παλαιότερον έπαθε μεγάλης εκτάσεως κατακρημνίσεις υπό των σεισμών του 630, άφοϋ, ύπαρχούσης της θεμελιώσεώς του, ή άνοικοδόμησις του ήτο έργον εύκολώτερον, εύθηνότερον και ταχύτερον, β) διά τά μονόξυλα των Σλάβων ήρκει αίγυαλός όλίγων μέτρων δι' απόβασιν και τοιοϋτος αίγυαλός έσχηματίζετο κατά την θερινήν εποχήν του

ἔτους ὑπὸ τῆς ἀμπώτιδος τοῦ κόλπου, ὡς μαρτυρεῖ ὁ Εὐστάθιος, ἐνθ' ἄνωτ., λέγων: «*πιλά θαλασσίον ὕδατος ἦν τὰ πρὸς τῷ τείχει διὰ τὸν καιρὸν θερινὸν ὄντα καὶ μὴ πληθύνοντα τὴν θάλασσαν μέχρι καὶ εἰς αὐτὸν τειχισμόν*»). Δὲν χρειάζεται λοιπὸν νὰ εἶχε κτισθῆ ὀλόκληρον νέον θαλάσσιον τείχος μετὰ τοὺς σεισμοὺς τοῦ 630, διὰ νὰ ἐξηγηθῆ ἡ διαφορά μεταξὺ τῶν ἀνασκαφικῶν εὐρημάτων δῆθεν καὶ τῆς εἰκόνας τῆς θαλασσίας ὀχυρώσεως τῆς πόλεως κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς τρίτης πολιορκίας αὐτῆς ὑπὸ τῶν Σλάβων, οἱ ὅποιοι ταξιδεύοντες μὲ μονόξυλα δὲν ἐπέλεξαν βεβαίως ἐποχὴν χειμῶνος διὰ τὴν ἐπίθεσιν των κατὰ τῆς Θεσσαλονίκης.

Τὸ γεγονός, ὅτι εἰς ἓνα πύργον τοῦ θαλασσίου τείχους τῆς ὁδοῦ Κορομηλᾶ *χρησιμοποιήθηκαν ἐπιστόλια, πὺλ μοιάζουν μὲ αὐτὰ τῆς Ἄγορᾶς*, δὲν σημαίνει ὅτι ὀλόκληρον τὸ θαλάσσιο τείχος τῆς ὁδοῦ Κορομηλᾶ δὲν εἶναι παλαιότερον τοῦ 620-630 (σ. 329). Οὐδέποτε θὰ μάθωμεν ἀπὸ ποῖον ὑστερορωμαϊκὸν μνημεῖον, πότε καὶ ἐκ ποίας αἰτίας καταστραφέν, προέρχονται τὰ ἐπιστόλια αὐτά. Ἄκόμη καὶ ἂν στηριχθῶμεν εἰς τὴν διπλὴν ὑπόθεσιν, ὅτι προέρχονται ἐκ τῆς Ἄγορᾶς καὶ ὅτι κατεκρημνίσθησαν κατὰ τὸν σεισμό τοῦ 630, πάλιν δὲν ἔμποροῦν νὰ χρονολογήσῃ ὀλόκληρον τὸ θαλάσσιον τείχος, ἀλλὰ μόνον τμηματικὴν ἐπιδιόρθωσιν αὐτοῦ μετὰ τοὺς σεισμοὺς τοῦ 630. Ἄλλωστε ὁ ἴδιος ὁ συγγραφεὺς εἶπε προηγουμένως προσεκτικώτερον ὅτι τὸ οἰκοδομικὸν ὑλικὸν ἐκ τῆς Ἄγορᾶς *χρησιμοποιήθηκε ἐκ νέου σὲ ἐπισκευὰς τῶν χερσαίων καὶ πολλὰ πύργων* ἐστὶν κατασκευὴ τοῦ θαλασσίου τείχους (σ. 327).

Ἐπανερχεται τώρα ὁ συγγραφεὺς, σ. 330-333, εἰς τὴν τρίτην πολιορκίαν τῆς Θεσσαλονίκης ὑπὸ τῶν Σλάβων (περὶ τὸ 616 κατὰ Βασιζῖε), διὰ νὰ προβῆ εἰς ὀρισμένες διαπιστώσεις περὶ τῆς θαλασσίας ὀχυρώσεως τῆς πόλεως κατ' αὐτήν. Θὰ ἀφήσωμεν ὅμως τὸν συγγραφέα νὰ περιγράψῃ τὰ πράγματα καὶ νὰ κάμῃ τὰς διαπιστώσεις του: Σελ. 330: *Μετὰ τὶς πρῶτες καὶ ἀνεπιτυχεῖς ἐπιθέσεις οἱ Σλάβοι μετέφεραν τὴν βάση τοῦ στολίσκου τους ἀπὸ τὸν ὀρμίσκο ἀνατολικά τοῦ Λευκοῦ Πύργου στὸ Κελλάριον. Ταυτόχρονα οἱ Θεσσαλονικεῖς ὀχύρωσαν τὰ ἀδύνατα σημεῖα τῆς θαλάσσιας ὀχύρωσης. Τὸ στόμιο τοῦ λιμένα φράχτηκε μὲ διπλὴ σειρὰ ἀμύνης. Μπροστὰ ἢ ἄλυσίδα, πὺλ στερεώθηκε σὲ δύο ξύλινες βάσεις, οἱ ὁποῖες κατασκευάσθησαν ἐπὶ τὴν ἀκρὴν τοῦ λιμενοβραχίονα καὶ ἐπὶ τὴν ἄλλη πλευρὰ τοῦ στομίου, ὅπου κτίσθηκε ἀργότερα ὁ πύργος τῆς Ἀποβάθρας. Σιδερένια κάγκελα καὶ ξύλινες σανίδες κοφτερὲς σὰν σπαθιά περιέβαλαν τὶς ξύλινες βάσεις γιὰ νὰ μὴ μποροῦν νὰ πλησιάσῃ οἱ ἐχθροί. Τὴ δευτέρῃ γραμμῇ ἀμύνης, πίσω ἀπὸ τὴν ἄλυσίδα, ἀπετέλεσαν καὶ πάλι τὰ μεγάλα καὶ φαριὰ καράβια, πὺλ ὀνομάζονταν «κνβαῖες» καὶ βρισκόνταν γιὰ τὸν σκοπὸ αὐτὸ στὸν λιμένα. Δέθηκαν μὲ σκοινιά ἢ μὲ δίπλα ἐπὶ τὴν ἄλλη καὶ ἀγκυροβόλησαν κατὰ μῆκος τοῦ στομίου τοῦ λιμένα. Ἐπάνω στὰ καράβια τοποθετήθηκαν σανίδες. Γεφρωθήκη ἔτσι τὸ στόμιο τοῦ λιμένα καὶ δημιουργήθηκε δίοδος ἀπὸ τὸν γιὰλὸ μπροστὰ στὸ παρῶλιον τείχος στὸν λιμενοβραχίονα, ὅπου μποροῦσαν νὰ κινηθῶν στρατιωτικὰ σώματα. - Παράλληλα ὀχυρώθηκαν καὶ τὰ ἀτειχίστα μέρη τοῦ λιμένα. Σελ. 331: Ἐπὶ τὴν διήγησιν τῶν Θανάτων γνωρίζομε πὺλ τὸ ἓνα βρισκόταν κοντὰ σὲ μὲ ἐκκλησία τῆς Παναγίας. Τὸ ἀνατολικὸν τμήμα τῆς λεκάνης τοῦ λιμένα τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου, ἀπὸ τὴν σημερινὴν ὁδὸ Κατούνη, ὅπου ἀμέσως μετὰ τὸ 620-630 κτίσθηκε τὸ ἀνατολικὸν τείχος τοῦ βυζαντινοῦ λιμένα, ὡς τὴν Στοὰ Τόττη, ὅπου βρέθηκε ἓνα τμήμα τῆς ἀποβάθρας τοῦ πρώτου λιμένα, ἦταν σὶς ἀρχὰς τοῦ 7ου αἰ. κατεχωσμένο ἀπὸ τὶς προσχώσεις καὶ ἀτειχίστο καὶ μποροῦσε νὰ μῆ κανεῖς ἀπὸ δὲ ἐπὶ τὴν πόλιν. Ἐν σκεφθῆ κανεῖς ὅτι τὸ μέρος αὐτὸ βρίσκεται μπροστὰ ἀπὸ τὴν ἐκκλησίαν τοῦ Ἀγίου Μηνᾶ, ἢ ὁποῖα εἶναι νεώτερον κτίσμα ἐπὶ τὴν θέσιν παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς (τῆς Παναγίας;), εἶναι πιθανὸν ἐδῶ νὰ κατασκευάσθη ἢ τάφος καὶ οἱ τριβόλοι, γιὰτὶ κἀνοῦντας οἱ Σλάβοι ἀπόβαση ἀνατολικά τοῦ στομίου τοῦ λιμένα μποροῦσαν ἀπὸ τὸ μέρος αὐτὸ νὰ μῆσῃ ἐπὶ τὴν πόλιν. - Τὸ ἄλλο ἀνοχύρωτο σημεῖον τοῦ λιμένα ἦταν ὁ «μόλος», «καὶ αὐτῷ ἀτειχίστω τότε»... Σελ. 332: Μόλος ἐπὶ τὴν διήγησιν τῶν Θανάτων εἶναι ὁ πρόβολος τοῦ λιμένα*

τῆς Θεσσαλονίκης, τὸ «τζερέμπουλο»), ποῦ ἦταν ἀνοχύρωτος πρὶν τὸ 620-630 γι' αὐτὸ καὶ ὀχυρώθηκε προσωρινὰ μὲ χαμηλὸ ξύλινο φράχτη...

Οἱ Σλάβοι ξεκινώντας μὲ τὰ μονόξυλα πλοίαρια ἀπὸ τὸ Κελλάριον, ποῦ ἀπεῖχε περίπου δύο μίλια ἀπὸ τὴν πόλη, καὶ ἀφοῦ χωρίστηκαν σὲ δύο ομάδες (Σχ. 15), ἐπετέθησαν στὰ δύο σημεία, τὰ ὁποῖα εἶχαν ἐντοπίσει ὅτι δὲν ἦταν καλὰ ὀχυρωμένα. Τὸ πρῶτο σημεῖο ἦταν ὁ δυτικὸς πύργος τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Σκάλας, ὅπου ὑπῆρχε μικρὸ παραπύλιο, ἀπὸ ὅπου εἶχαν τὴν ἐλπίδα ὅτι εὐκόλα θὰ ἔμπαιναν στὴν πόλη. Τὸ δεῦτερο ἦταν τὸ ἀνοχύρωτο τμήμα στὸ (σ. 333) λιμάνι, κοντὰ στὴν ἐκκλησία τῆς Παναγίας καὶ τὸ ὁποῖο οἱ Θεσσαλονικεῖς εἶχαν φροντίσει νὰ ὀχυρώσουν μὲ τάφρο καὶ τριβόλους. Ἐπειδὴ ἡ διήγηση διαχωρίζει τὴν ἐπίθεση σὲ δύο σκέλη, εἶναι δύσκολο νὰ δεχθῆ κανεὶς πὼς καὶ τὰ δύο σημεία βρισκόνταν στὴν περιοχὴ τοῦ ἴδιου λιμένα. Ἡ τοποθέτηση τοῦ πύργου τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Σκάλας στὴν περιοχὴ τοῦ βυζαντινοῦ λιμένα ἔχει ὀρισμένες δυσκολίες γιατί, σύμφωνα μὲ τὰ ἐκεῖ ὀχυρωματικὰ ἔργα, γιὰ νὰ μπῆ κανεὶς στὸ λιμάνι θὰ ἔπρεπε νὰ περάσῃ τὸν ὀχυρωμένο μὲ ξύλινο φράχτη μόλο. Πιθανότερο φαίνεται πὼς εἶναι ὅτι ἐνῶ μία ομάδα λέμβων ἔπλεε πρὸς τὸ στόμιο τοῦ λιμένα, ἡ ἄλλη ἐπετέθηκε πρὸς τὸν δυτικὸ πύργο τοῦ ρωμαϊκοῦ λιμένα, ποῦ βρισκόταν στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τῆς πόλης. Ἔτσι ἐξηγεῖται γιατί οἱ Σλάβοι μετὰ τὴν πανωλεθρία «οἱ μὲν...πρὸς τῷ ἀνατολικῷ μέρει οἱ δὲ πρὸς τῷ δυτικῷ ἐξήεσαν». Τὸ παραπύλιο ἀπ' ὅπου οἱ Σλάβοι σκόπευαν νὰ μποῦν στὴν πόλη ἀνῆκε στὸ παρῶλο τεῖχος καὶ ὀδηγοῦσε στὸν αἰγιαλὸ καὶ ὄχι μέσα στὸ λιμάνι. Ἐξάλλου δὲν εἶναι γνωστὸ ἂν ὁ λιμένας αὐτὸς ἦταν τεχισμένος καὶ κατὰ τὴν ἐσωτερικὴ του πλευρά.

Οὕτω περιγράφει τὰ πράγματα καὶ εἰς αὐτὰς τὰς διαπιστώσεις προβαίνει ὁ συγγραφεὺς. Γεννῶνται ὅμως μερικὰ ἐρωτήματα, τὰ ὁποῖα δὲν φαίνεται νὰ διερωτήθη οὗτος. Π.χ. α) διατί ὑπῆρξαν ἀνεπιτυχεῖς αἱ πρῶται ἐπιθέσεις, ἀφοῦ τὰ περιγραφόμενα ὀχυρωματικὰ ἔργα δὲν εἶχον γίνῃ πρὸ τῆς ἐμφάνισης τῶν Σλάβων, ἀλλὰ ταυτόχρονα οἱ Θεσσαλονικεῖς ὀχύρωσαν τὰ ἀδύνατα σημεία τῆς θαλάσσιας ὀχύρωσης, καὶ ἀφοῦ κάνοντας οἱ Σλάβοι ἀπόβαση ἀνατολικά τοῦ στομίου τοῦ λιμένα ποροῦσαν ἀπὸ τὸ μέρος αὐτὸ νὰ μποῦν στὴν πόλη; β) Πὼς ἦτο δυνατόν, ἐπιτιθεμένου τοῦ ἔχθρου, νὰ γίνωνται ταυτόχρονα ὀχυρωματικὰ ἔργα; Αὐτὰ τὰ ἐρωτήματα γεννᾷ ἡ περιγραφή τοῦ συγγραφέως. Αἱ δυσκολίαι ὅμως αὐταὶ εἶναι πράγματι ἀνύπαρκτοι, διότι ὁ Ἄνωνμος δὲν περιγράφει ἀκριβῶς οὕτω τὰ πράγματα καὶ τὰ κείμενα τιμωροῦν, ὅταν δὲν ἀποδίδονται πιστῶς: *Πρῶτες καὶ ἀνεπιτυχεῖς ἐπιθέσεις* δὲν λέγει ὅτι ἐγένοντο, οὐδὲ λέγει ὅτι *μετέφεραν τὴν βάση τοῦ στολισκου τους ἀπὸ τὸν ὀρμισκο ἀνατολικά τοῦ Λευκοῦ Πύργου στὸ Κελλάριον*. Λέγει ὅτι ἐγένετο συγκέντρωσις (σύνταξις) ὀλοκλήρου τοῦ (ἐπιτιθεμένου) ἔθνους τῶν Σλάβων, διὰ νὰ ἐπιτεθοῦν ὅλοι συγχρόνως καὶ αἰφνιδίως κατὰ τοῦ τείχους τῆς πόλεως. Δὲν ἀναφέρεται ποῦ ἐγένετο ἡ συγκέντρωσις αὐτή. Τότε ὅμως «οἱ ἐν ταῖς ναυσὶν ὄντες Σκλαβῖνοι» ἐσκέφθησαν νὰ καλύψουν τὰ πλοῖα τῶν μὲ δέρματα, διὰ νὰ προφυλάξουν τοὺς κωπηλάτας τῶν ἀπὸ βολὰς ἐκ τοῦ τείχους, κατὰ τοῦ ὁποίου ἐπρόκειτο νὰ ἐπιτεθοῦν. Ἴδου τὸ χωρίον: P. Gr. 116, στ. 1328 (ρξ'): «*Σύνταξις γὰρ τοῦ παντὸς τοῦ (τῶν) Σκλαβῖνων ἔθνους ποιησαμένων, ὁμοθυμαδὸν καὶ αἰφνης προσβαλεῖν τῷ τείχει, οἱ ἐν ταῖς ναυσὶν ὄντες Σκλαβῖνοι σκέφιν ταύτην ἐποίησαντο ἐφ' ᾧ ταύτας ἐπάνοθεν σανίσιν τε καὶ ταῖς λεγομέναις βύρσαις σκεπάσαι, ὅπως τῷ τείχει μελλούσας προσορμησαι, ἀπληγας τοὺς ἐλάτας ἐκ τῶν ἀπὸ τῶν τειχέων λίθους ἢ ὄπλα ἀκοντιζόντων κατ' αὐτῶν φυλάξειν*».

Ἡ σύνταξις λοιπὸν δὲν πρέπει νὰ ἐγένετο πολλὴ μακρὰν τοῦ θαλασίου τείχους τῆς πόλεως, ἀλλ' εἰς τοιαύτην ἀπόστασιν ἀπ' αὐτοῦ ἐντὸς τοῦ κόλπου, ὥστε οἱ Σλάβοι νὰ ἠμποροῦν νὰ διακρίνουν ὅτι προσορμιζόμενοι εἰς τὸν στενὸν αἰγιαλὸν διὰ τὴν ἐπίθεσιν κατὰ τοῦ τείχους ἠμποροῦσαν νὰ κτυπηθοῦν ἀπ' αὐτοῦ τὰ πληρώματα τῶν πλοιαρίων τῶν διὰ βολῶν χειρός.

Αὐτὴ ἦτο ἡ πρώτη δειλία, λέγει ὁ Ἄνωνμος, τὴν ὁποίαν ἐνέβαλεν εἰς αὐτοὺς ὁ Ἅγιος,

ὥστε ἀντί νά ἐπιτεθοῦν κατ' εὐθείαν, ἀπεσύρθησαν εἰς τὸ Κελλάριον διὰ νά ἐργασθοῦν εἰς τὴν κάλυψιν τῶν πλοιαρίων τῶν καὶ ἔδωκαν καιρὸν εἰς τοὺς ἀμυνομένους νά ὀχυρώσουν προχείρως ὠρισμένα ἀδύνατα σημεῖα τοῦ θαλασσίου τείχους τῶν: Αὐτόθι: «...πρώτη...δέδοται αὐτοῖς διὰ τοῦ μάρτυρος ἡ δειλία, εἰς τὸ μὴ εὐθυδρόμως προσπελάσαι τῇ πόλει, ἀλλ' εἰς τόπον κολπώδη ὀρμίσσεως τινος ὑπαρχούσης τὸ επικληθὲν ἐξ ἀρχαίων Κελλάριον, ἐκεῖσε παραγενόμενοι ἐφ' ᾧ τὸ μελετηθὲν αὐτοῖς ἐκπληρῶσαι τῆς τέχνης ἔργον, κάκεισε ἐπὶ τοῦτο τῶν βαρβάρων ἐνασχοληθέντων μικρὸν θάρσους τοὺς τῆς πόλεως ἀναλαβεῖν, ὡς βραχείας ἐνδόσεως αὐτοῖς γεγενημένης, καὶ κατασκευάσαι...» κτλ.

Οὕτω, ἐπειδὴ, ὡς γνωστόν, οἱ Σλάβοι ἐπολιόρκησαν τὴν πόλιν ἐπὶ τέσσαρας ἡμέρας καὶ τὴν τετάρτην ἡμέραν τῆς πολιορκίας ἐγένετο ἡ ἔφοδος αὐτῶν καὶ τὸ Θάψμα τοῦ Ἁγίου Δημητρίου, ὁ ὁποῖος ἤγειρεν ἰσχυρὸν ἄνεμον (Βαρδάρην) καὶ ἐσκόρπισε τὰ μονόξυλα τῶν Σλάβων, ἐπήρκεσαν αἱ τρεῖς ἡμέραι διὰ τὴν κατασκευὴν τῶν προχείρων ὀχυρωματικῶν ἔργων εἰς τὸ θαλάσσιον τεῖχος.

Ἄκόμη δύο σημεῖα τῶν διαπιστώσεων τοῦ συγγραφέως χρειάζονται, νομίζομεν, μικρὰν ἐπανάρθωσιν: Εἶπεν ὁ σ. εἰς σ. 329: *Δεύτερη μεία τοῦ παραλίου αὐτοῦ τείχους, ποὺ εἶχε φαίνεται καὶ πύλες, γίνεται στὸ ἴδιο κεφάλαιο* (Βιβλ. Β' κεφ. I, P. Gr. 116, στ. 1332, ρξε'): «*Λοιπὸν οἱ τοῦ παραλίου παντὸς (τείχους, ὁ σ.) ὀπλίται ἐξελεθόντες, τὰς τῶν δυσμενεστάτων κεφαλὰς ἀποτέμνοντες, διὰ τοῦ χειροῦ τείχους τοῖς βαρβάρους ὑπεδείκνουν*». Δὲν εἶχεν ὁμοῦ πύλας τὸ θαλάσσιον τεῖχος. Ὁ Ἄνωνμος εἶχεν εἰπῆ ὀλίγον προηγουμένως πῶς ἐξήλθον οἱ ὑπεραπισταὶ τοῦ θαλασσίου τείχους εἰς τὸν πρὸ αὐτοῦ αἰγιαλόν, διὰ νά κτυπήσουν τοὺς Σλάβους τῶν ὑπὸ τοῦ σφοδροῦ ἀνέμου ἐξωκειλάντων σλαβικῶν πλοιαρίων. Αὐτὸ θι, ρξδ': «*...οἱ σθεναροὶ τῶν πολιτῶν καταπηδήσαντες, ἕτεροι δὲ δι' οὗ ἡλιζοῦν οἱ πολέμοι παραπύλιον πορθεῖν τὴν πόλιν τοῦτο οἱ πολῖται κατεάξαντες, δι' αὐτοῦ τὸ νίκος συμπολεμήσαντος τοῦ ἀθλοφόρου ἐπληρώσαντο*». Δὲν θὰ ἐχρειάζοντο ταῦτα, ἐὰν ὑπῆρχον πύλαι εἰς τὸ τεῖχος, τὸ ὁποῖον μάλιστα δὲν ἦτο καὶ πολὺ ὑψηλόν. Εἶπεν ὁ σ. εἰς σ. 333: *Τὸ παραπύλιο ἀπ' ὅπου οἱ Σλάβοι σκόπευαν νά μποῦν στὴν πόλιν ἀνῆκε στὸ παράλιο τεῖχος καὶ ὄδηροῦσε στὸν αἰγιαλὸ καὶ ὄχι μέσα στὸ λιμάνι. Ἐξάλλου δὲν εἶναι γνωστὸ ἂν ὁ λιμένας αὐτὸς ἦταν τεχισμένος καὶ κατὰ τὴν ἐσωτερικὴν του πλευρὰ. Πρόκειται βεβαίως διὰ τὸν ρωμαϊκὸν λιμένα, τὴν Ἐκκλησιαστικὴν Σκάλαν, πρὸς τὸν δυτικὸν πύργον τῆς ὁποίας καὶ τὸ ἐκεῖ παραπύλιον κατηυθύνθη μέρος τοῦ στολίσκου τῶν Σλάβων, ὡς ἐπισημανθὲν ἀδύνατον σημεῖον. Ἐὰν ὁ ρωμαϊκὸς λιμὴν ἦτο ἐσωτερικῶς ἀτείχιστος, διατὶ δὲν ἐπεσημάνθη ὑπὸ τῶν Σλάβων ὡς ἄλλο ἀδύνατον σημεῖον τῆς θαλασσίας ὀχυρώσεως καὶ διατὶ δὲν ἐγένοντο καὶ ἐκεῖ πρόχειρα ὀχυρωματικὰ ἔργα ὑπὸ τῶν ἀμυνομένων, ὅπως ἐγένοντο εἰς τὸν δυτικῶς τῆς πόλεως βυζαντινὸν λιμένα; Τὸ argumentum ex silencio τοῦτο εἶναι, νομίζομεν, κάτι περισσότερον ὑπὸ τὴν ἀνωτέρω ἀγνωστικιστικὴν δῆλωσιν τοῦ συγγραφέως. Μᾶλλον εἶναι πιθανόν, ὅτι ὁ ρωμαϊκὸς λιμὴν διετήρει κάποιαν ὀχύρωσιν καὶ διὰ τοῦτο ἐπεσήμαναν μόνον τὸ ἐκεῖ πλησίον παραπύλιον οἱ Σλάβοι «ἐλπίδα προσδοκίας τεθεικότες, ὡς...εὐτελέστερον τὸ λεχθὲν ὑπάρχον παραπύλιον τοῦτο κατεάξει καὶ δι' αὐτοῦ τὴν τῆς πόλεως ἄλωσιν ποιήσασθαι» (P. Gr. 116, στ. 1329, ρξγ').*

Ὁφείλομεν ὁμοῦ παρὰ ταῦτα εἰς τὸν συγγραφέα, ἐκτὸς τῶν ἄλλων, καὶ τὴν ἐπιτυχῆ ἀναπαράστασιν τῶν προχείρων ἀμυντικῶν ἔργων εἰς τὴν θαλασσίαν ὀχύρωσιν τῆς Θεσσαλονίκης κατὰ τὴν τρίτην αὐτῆς πολιορκίαν ὑπὸ τῶν Σλάβων. Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν χρονολόγησιν τῆς ὀχυρώσεως ταύτης ἐπὶ τῇ βάσει τῶν πληροφοριῶν τῶν Θαυμάτων τοῦ Ἁγίου Δημητρίου, ὁ ἴδιος ὁ συγγραφεὺς, συναισθανόμενος τὰς δυσκολίας, ἐξάγει τὸ τελικὸν συμπέρασμα, σ. 333: *Μόνο γενικὰ μπορεῖ νά πῃ κανεῖς ὅτι ἡ βυζαντινὴ καὶ τελευταία φάση τῆς θαλάσσιας ὀχύρωσης τῆς Θεσσαλονίκης χρονολογεῖται ἀμέσως μετὰ τὸν θάνατον τοῦ ἐπισκόπου Ἰωάννη, ποὺ ἔγινε στὰ 620-630, γιατί τὰ γεγονότα τῶν Θαυμάτων τοῦ Ἁγίου Δημητρίου, στὰ ὁποῖα στηρίζεται ἡ χρονολόγησις τῆς ὀχύρωσης, δὲν εἶναι ἀκριβῶς χρονολογημένα.*

Πάντως ἡ ἐργασία τοῦ συγγραφέως, ἱκανὴ νὰ προκαλέσῃ πυρετὸν ἐνδιαφέροντος εἰς τοὺς ἐπὶ μακρὸν ἀσχοληθέντας μὲ τὴν τοπογραφίαν τῆς Θεσσαλονίκης, προσέφερε πολλὰ, διὰ τὰ ὁποῖα ἡ ἔρευνα εἶναι αὐτὸν εὐγνώμων.

Γ. Ι. ΘΕΟΧΑΡΙΔΗΣ

Θ ε ο χ ά ρ η Πα ζ α ρ ά, Ἡ Ροτόντα τοῦ Ἀγίου Γεωργίου στὴ Θεσσαλονίκη, Θεσσαλονίκη 1974, σελ. 55, πίν. 39, ἔγχρ. πίν. VIII.

Τὸ Ἴδρυμα Μελετῶν τῆς Χερσονήσου τοῦ Αἴμου, ὡς Παράρτημα ἀκόμη τῆς Ἑταιρείας Μακεδονικῶν Σπουδῶν τότε, ἐγκαινίασε σειρὰ Ὁδηγῶν τῶν Μνημείων τῆς Θεσσαλονίκης, τὰ ὁποῖα κατὰ τὸ πλεῖστον εἶναι βυζαντινά. Στὴ σειρὰ αὐτῇ ἔχουν ἐκδοθῆ καὶ τοῦ Τόξου τοῦ Γαλερίου Ὁδηγὸς στὴν ἑλληνικὴ καὶ στὴν ἀγγλικὴ γλῶσσα (πρβλ. «Μακεδονικά», τ. 14, (1974), σ. 360 κ.έ.) καὶ τώρα «Ἡ Ροτόντα τοῦ Ἀγίου Γεωργίου στὴ Θεσσαλονίκη», στὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα ἐπὶ τοῦ παρόντος.

Ὁ νέος Ὁδηγὸς περιλαμβάνει: μιὰ τοπογραφικὴ (σ. 7-12) καὶ μιὰ ἱστορικὴ (σ. 13-14) εἰσαγωγὴ, τὸ ἱστορικὸ τῶν κατὰ καιροὺς ὀνομάτων τοῦ μνημείου (σ. 15), ἀρχιτεκτονικὴ περιγραφή τοῦ ρωμαϊκοῦ κτίσματος (σ. 16-20), τοῦ παλαιοχριστιανικοῦ ναοῦ (σ. 20-25) καὶ τῆς σημερινῆς μορφῆς τοῦ μνημείου (σ. 25-26) καὶ περιγραφή τοῦ διακόσμου τοῦ χριστιανικοῦ ναοῦ, τῆς ὀρθομαρμαρώσεως (σ. 27 κ.έ.), τῶν ψηφιδωτῶν (σ. 28-40) καὶ τῆς τοιχογραφίας τῆς Ἀναλήψεως στὸ τεταρτοσφάιριο τῆς κόγχης τοῦ Ἱεροῦ (σ. 40-42). Τέλος γίνεται ἰδιαίτερος λόγος γιὰ τὸ μαρμάρινο ἄμβωνα, τοῦ ὁποῖου σπουδαῖα μέρη ἔχουν μεταφερθῆ τὸ 1900 στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ εἶναι ἐκτεθειμένα στὸ Μουσεῖο ἐκεῖ. Τὸ κείμενο συνοδεύεται ἀπὸ 11 σχεδιαγράμματα, ἀκολουθεῖ βιβλιογραφία (ποῦ φθάνει μέχρι τοῦ 1967), 39 πίνακες (1-39) καὶ ἄλλοι 8 ἔγχρωμοι (I-VIII).

Τὸ κείμενο εἶναι γραμμένο σὲ στρωτὴ δημοτικὴ. Δὲν ὑπάρχουν νέες παρατηρήσεις ἢ πορίσματα ἐρεῦνης, ἀλλὰ τὰ γνωστὰ ἐκτίθενται μὲ ἐπιμέλεια, τάξη καὶ σαφήνεια. Εἶναι χρήσιμο καὶ εὐχάριστο ἀνάγνωσμα. Μόνον ποῦ-καὶ-ποῦ αἰφνιδιάζεται κάπως μία κατηγορία ἀναγνωστῶν ἀπὸ φράσεις καὶ λέξεις: Ὁ *E. Dyggve*, παίρνοντας ὡς βάση τὶς τρύπες καὶ τὰ κεντρά στὸς τοίχους... (σ. 27), *μενεξελιά*, *μενεξελί* (σ. 35 κ.έ.) ἀντὶ *μενεξεδιά* - *μενεξεδι ἀνακροατῶν* (σ. 38) ἀντὶ ἀνέχουν. Ἐξ ἄλλου τὰ *ἔσωράχια* εἶναι λάθος ὀρθογραφικὸ ποῦ ἐπαναλαμβάνεται πάνω ἀπὸ 10 φορές (σ. 27, 52, 54 κ.ά.) καὶ μόνο στίς λεζάντες τῶν ἔγχρωμων πινάκων εἶναι σωστὰ γραμμένο *ἔσωράχιο*. Σὲ μιὰ νέα ἐκδοση πρέπει ἐπίσης νὰ διορθωθοῦν τυπογραφικὰ ἴσως λάθη: *οἱ scenae frontis* (σ. 33 κ.έ.), *στοὺς πλίνθους* (σ. 38), καὶ νὰ ἐνσωματωθοῦν στὴ βιβλιογραφία νεώτερες ἐκδόσεις, τὶς ὁποῖες ὁ συγγραφεὺς τοῦ Ὁδηγοῦ περιέλαβε σὲ πολυγραφημένο φύλλο, ποῦ προσήρτησε σὲ ἀριθμὸ ἀντιτύπων (M. Vickers, 1970, E. Kleinbauer, 1972, P. Cattani, 1972, Γ. Γούναρης, «Μακεδονικά», τ. 12 (1972), σ. 201 κ.έ., Μ. Σωτηρίου, ΔΧΑΕ 1970, σ. 1931 κ.έ. κ.λ.). Σ' αὐτὰ πρέπει νὰ προστεθῆ τώρα καὶ ἡ πρόσφατη ἐκδοση γιὰ τὴν Καμάρα, Η. Ρ. Laubscher, *Der Reliefschmuck des Galeriusbogens in Thessaloniki*, Berlin 1975, ὅπου στὰ εἰσαγωγικὰ κεφάλαια συνοψίζονται οἱ ἀνασκαφικὲς καὶ ἄλλες ἐρευνες γιὰ ὁλόκληρο τὸ ἀνακτορικὸ σύμπλεγμα τοῦ Γαλερίου καὶ παρέχεται νεώτερη βιβλιογραφία, ἰδίως σημ. 72. Πρβλ. καὶ «Μακεδονικά», τ. 14 (1974), σ. 358 κ.έ.

Στὴ σελ. 33 κ.έ., μακρυνοὶ τάφοι τῆς Πετραίας Ἀραβίας καὶ ἡ *scenae frons* παραβάλλονται, ὡς συνήθως, πρὸς τὰ οἰκοδομήματα πίσω ἀπὸ τοὺς μάρτυρες στὰ ψηφιδωτά. Θὰ τολμοῦσα ἓνα βῆμα πρὸ πέρα τώρα ποῦ ξέρουμε μιὰ ἄλλη εἰκονικὴ διάρρηξη πρόσοψη κτηρίου, τὴν πρόσοψη τοῦ μεγάλου τάφου στὰ Λευκάδια. Ἐκεῖ ὁ νεκρὸς εἰκονίζεται σὰν τοιχογραφία στὸν τοῖχο τοῦ βάθους τῆς εἰκονικῆς στοᾶς τοῦ ἴσογειου, ἀκολουθώντας τὸν ψυχοπομπὸ Ἐρμῆ πρὸς τὸν Κριτὴ Αἰακὸ, γιὰ ν' ἀποδείξῃ ὡς *ὕμνεσάτην τὴν ψυχὴν*. Ἐδῶ οἱ Μάρ-

τυρες έχουν βγή μπρός από τα εικονικά κτήρια κι έγιναν μεγάλοι, όπως επιβάλλει η κατάσταση της ζώνης αυτής των ψηφιδωτών από το έδαφος.

Κάτι καινούργιο θα μπορούσε επίσης να λεχθῆ στον Ὁδηγό για τὴ Ροτόντα, μετά τὴν ἀποκάλυψη τοῦ Ὁκταγώνου, ποὺ δημιουργεῖ ζητήματα ἑρμηνείας τοῦ συνόλου τοῦ ἀνακτορικοῦ συμπλέγματος.

Ἄλλ' ὅ,τι περιμένει κανεὶς ἀπὸ ἓνα μικρὸ εὐσύνοπτο, εἰκονογραφημένο Ὁδηγό, τὸ ἔχει στὴ «Ροτόντα» τοῦ Θεοχάρη Παζαρά, τοῦ νέου ἐλπιδοφόρου Ἐπιμελητοῦ Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων.

Φ. Μ. ΠΕΤΣΑΣ

Τ. Κ. Καραντζαλη - Δ. Β. Γόνη, «Κώδιξ τῆς ἀλληλογραφίας» τοῦ Βοδενῶν Ἀγαθαγγέλου, Θεσσαλονίκη 1975, σελ. 144.

Ἡ ἐργασία αὕτη περιλαμβάνει πρόλογον (σ. 5-6), εἰσαγωγὴν (σ. 9-25) καὶ τὴν ἔκδοσιν 71 ἐγγράφων (σ. 29-129) ἐκ τοῦ κώδικος ἀλληλογραφίας τοῦ μητροπολίτου Βοδενῶν Ἀγαθαγγέλου (1870-1875). Ἐπίλογος δὲν ὑπάρχει, ἀντ' αὐτοῦ τὴν ὅλην ἐργασίαν κατακλείει πίναξ κυρίων ὀνομάτων. Μεταξὺ τοῦ προλόγου καὶ τῆς εἰσαγωγῆς δημοσιεύεται φωτογραφία τοῦ Ἀγαθαγγέλου (σ. 7).

Ἐν προλόγῳ, ὁ ἐκ τῶν συγγραφέων ἀρχιμανδρίτης Τίτος Καραντζαλης ἀναφέρεται εἰς τὸ γεγονός τῆς ἀνευρέσεως τοῦ Κώδικος καὶ τὴν σημασίαν τῆς ἐν αὐτῷ ἀλληλογραφίας περὶ τῆς δράσεως τῆς βουλγαρικῆς προπαγάνδας εἰς τὴν ἐπαρχίαν Βοδενῶν κατὰ τὰ ἔτη 1870-1871, ἔνεκα τῆς ὁποίας ὠδηγήθη εἰς τὴν παροῦσαν ἔκδοσιν, μὲ τὴν πρόθεσιν ὅπως συμβάλῃ θετικῶς εἰς τὴν ἔρευναν τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας τῆς μητροπόλεως Βοδενῶν κατὰ τὴν ἐν λόγῳ περίοδον ἢ προσπάθεια κατὰ βάσιν ἐστέφη ὑπὸ ἐπιτυχίας¹.

Εἰσαγωγικῶς ἀσχολοῦνται οἱ συγγραφεῖς μὲ τὴν περιγραφὴν, τὸν συντάκτην, τὴν ἱστορίαν καὶ τὸν τρόπον ἐκδόσεως τοῦ Κώδικος, παρέχουν δὲ ἐν τέλει τῆς εἰσαγωγῆς πίνακα τῶν δημοσιευομένων ἐπιστολῶν καὶ ἐγγράφων. Οὕτω, ὁ εἰδικὸς μελετητῆς τῶν ἐγγράφων κατατοπίζεται πληρέστερον ἐπὶ τῆς οὐσίας τῆς ὅλης ἐργασίας.

Τὰ ἐκδιδόμενα 71 ἀντίγραφα ἐπιστολῶν τοῦ Βοδενῶν Ἀγαθαγγέλου καλύπτουν τὴν χρονικὴν περίοδον ἀπὸ 9 Ἀπριλίου 1870 μέχρι 2 Σεπτεμβρίου 1871 καὶ δίδουν εἰκόνα τινὰ τῆς δράσεως τῆς βουλγαρικῆς Ἐξαρχίας εἰς τὴν ἐπαρχίαν Βοδενῶν ὡς καὶ τῶν κατ' ἀκολουθίαν ἀγώνων τοῦ Ἀγαθαγγέλου κατὰ τῶν ὀργάνων αὐτῆς. Τὰ 71 ἔγγραφα ἀναφέρονται κατ' ἐπανάληψιν εἰς τὰς προσπαθείας τῶν Βουλγάρων πρὸς κατάληψιν τῶν ἐκκλησιῶν τῶν Ἁγίων Ἀναργύρων εἰς Ἐδεσσαν καὶ τῆς Παναγίας εἰς Γουμένισσαν, εἰς τὴν οὐνιτικὴν κίνησιν εἰς Γιανιτσά, περὶ τῆς ὁποίας ἐλάχιστα στοιχεῖα δίδονται, ὡς καὶ εἰς τὰς ἀντιδράσεις τῆς μητροπόλεως Βοδενῶν ὑπὸ τὸν Ἀγαθαγγέλον πρὸς ματαίωσιν τῆς ἀνωτέρω προσηλυτιστικῆς δράσεως. Πρωτεργάται τῆς βουλγαρικῆς κινήσεως εἰς Ἐδεσσαν, Γουμένισσαν καὶ τὰ λοιπὰ χωρία τῆς ἐπαρχίας Βοδενῶν ἦσαν ὁ Γεώργιος Γῶγος καὶ ὁ καθηρημένος ἱερεὺς Χατζηπαῦλος (σ. 34, 115). Ἀξιοπρόσεκτον τυγχάνει τὸ γεγονός ὅτι ἡ ἐν Ἁγίῳ Ὁρειμονῇ τοῦ Ζωγράφου εἶχε συμβάλει παντοιοτρόπως εἰς τὴν ἐνίσχυσιν τοῦ βουλγαρικοῦ κινήματος εἰς τὴν ἐπαρχίαν Βοδενῶν καὶ ἰδίᾳ εἰς τὴν Γουμένισσαν λόγῳ τοῦ μετοχίου τὸ ὁποῖον κατεῖχεν ἡ ἐν λόγῳ μονὴ εἰς τὴν περιοχὴν Γουμενίσσης (σ. 57). Ὁ ὁπομηματισμὸς τῶν ἐγγράφων, λίαν κατατοπιστικὸς, ἰδίᾳ εἰς τὰ ἀναφερόμενα ἐκκλησιαστικά πρόσωπα, βοηθεῖ τὴν καλυτέραν κατανόησιν γεγονότων καὶ ὄρων.

1. Βλ. σχετικῶς καὶ Δ. Γόνη, Ἀνεπιτυχεῖς προσπάθειαι συμβιβασμοῦ Βουλγαριστῶν καὶ Πατριαρχικῶν εἰς Βοδενά (Ἐδεσσα), Ἀθῆναι 1973 (ἀνάτυπον ἐκ τῆς «Θεολογίας»).

Ἄλλ' ὡς μᾶς ἐπιτραπῆ νὰ προβῶμεν εἰς γενικὰς καὶ εἰδικὰς τινὰς παρατηρήσεις, αἱ ὁποῖαι θὰ ἐνισχύσουν τοὺς συγγραφεῖς τῆς παρουσίας ἐργασίας εἰς τὴν ἐπιτυχῆ ὀλοκλήρωσιν τῆς ἀναληφθεῖσης προσπάθειας τῶν πρὸς συγγραφὴν εἰδικῆς μελέτης περὶ τῶν ξένων προπαγανδῶν εἰς τὴν ἐπαρχίαν Βοδενῶν ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ παρελθόντος αἰῶνος μέχρι τοῦ 1912 (σ. 17) καὶ θὰ προωθήσουν γενικῶς τὴν περὶ τῶν ἐν Μακεδονίᾳ ἐπισκοπῶν ἱστορικὴν ἔρευναν.

Γενικαὶ παρατηρήσεις. Τὸ φαινόμενον τῆς βιαίας καταλήψεως κυρίως ἐλληνικῶν ἐκκλησιῶν καὶ σχολείων ὑπὸ τῶν ὀργάνων τῶν ξένων προπαγανδῶν εἶναι κοινὸν εἰς ὅλας τὰς ἐπαρχίας τοῦ Θρόνου ἐν Μακεδονίᾳ, διαφέρει μόνον εἰς τὴν ἔντασιν καὶ τὰ μέσα συγκρούσεως. Ἀξίζει τὸν κόπον πάντως νὰ ἐρευνηθῆ τὸ κεφάλαιον τῶν ξένων προπαγανδῶν εἰς τὰς ἐπὶ μέρους ἐπαρχίας τοῦ Θρόνου ἐν Μακεδονίᾳ καὶ Θράκῃ κατὰ τὸ δευτερον ἡμισυ τοῦ παρελθόντος αἰῶνος μέχρι τῶν βαλκανικῶν πολέμων, διότι θὰ ἔλθουν εἰς φῶς ὅπως ἴσως ἀγνωστα στοιχεῖα τῆς ἐκκλησιαστικῆς καὶ ἐθνικῆς ἱστορίας τῶν περιοχῶν αὐτῶν. Ἡ μελέτη μου περὶ τῶν ξένων προπαγανδῶν εἰς τὴν ἐπαρχίαν Πολυανῆς ἀπὸ τοῦ 1870 μέχρι τοῦ 1912 ἀποτελεῖ μίαν πρώτην συμβολὴν πρὸς τὴν κατεύθυνσιν ταύτην, τὴν ὁποῖαν ὀφείλω εἰς τὴν ἐργασίαν τοῦ καθηγητοῦ Στ. Παπαδοπούλου περὶ τῆς ἐκπαιδευτικῆς καὶ κοινωνικῆς δραστηριότητος τοῦ Ἑλληνισμοῦ τῆς Μακεδονίας κατὰ τὸν τελευταῖον αἰῶνα τῆς Τουρκοκρατίας, διότι εἰς αὐτὴν θίγονται θέματα ξένων προπαγανδῶν εἰς τὰ ἐπὶ μέρους διαμερίσματα τῆς Μακεδονίας. Ἡ ἀναληφθεῖσα νέα προσπάθεια ἀποτελεῖ συνέχισιν τῆς ἀνωτέρω καὶ θὰ εἶναι εὐχῆς ἔργον νὰ ἐπεκταθῆ μεθοδικῶς καὶ δι' ἄλλας ἐπαρχίας. Παλαιότερον πάντως ὁ Ν. Βλάχος εἰς τὸ μεγάλο του ἔργον περὶ τοῦ Μακεδονικοῦ ὡς φάσεως τοῦ Ἀνατολικοῦ Ζητήματος 1878-1908 ἀφιερώνει πολλὰς σελίδας εἰς τὴν ἐν γένει προσηλυτιστικὴν δραστηριότητα τῶν ξένων δυνάμεων ἐν Μακεδονίᾳ, ἡ ὁποῖα ὅμως δὲν δύναται νὰ ἐκτιμηθῆ πλήρως ἄνευ τῆς ἐπὶ μέρους ἐρένης τοῦ θέματος κατὰ ἐπαρχίας, πόλεις, κομπολόεις καὶ χωρία.

Εἰδικότερον, ἐπιθυμῶ νὰ ὑποδείξω εἰς τοὺς συγγραφεῖς τοῦ παρόντος τοὺς φακέλους 66 καὶ 102 τοῦ ἱστορικοῦ ἀρχείου τῆς μητροπόλεως Θεσσαλονίκης, οἱ ὅποιοι ἀναφέρονται λεπτομερῶς εἰς τὴν δρᾶσιν τῆς βουλγαρικῆς Ἐξαρχίας εἰς τὴν ἐπαρχίαν Βοδενῶν. Τὸ ὑλικὸν τῶν φακέλων αὐτῶν θὰ ἐνισχύσῃ τὴν προσπάθειάν των διὰ τὴν χρονικὴν περιόδον ἀπὸ τοῦ 1874 μέχρι τοῦ 1904, εἰς τὴν ὁποῖαν ἀναφέρεται τοῦτο.

Εἰδικαὶ παρατηρήσεις. Δίδεται τὸ 1881 ὡς ἔτος καταργήσεως τῆς ἐπισκοπῆς Πλαταμῶνος (σ. 32, σημ. 2). Ἡ πληροφορία εἶναι ἀνακριβής, καθ' ὅτι τὸ 1881 διὰ τῆς ὀριστικῆς χαράξεως τῆς νέας ὀροθετικῆς γραμμῆς μεταξὺ Ἑλλάδος καὶ Τουρκίας (περιοχὴ Παπαπούλιου παρὰ τὰ Τέμπη Ὀλύμπου) ἐπῆλθεν οὐχὶ ἡ κατάργησις ἀλλὰ ἡ διχοτόμησις τῆς ἐπισκοπῆς Πλαταμῶνος, δέκα χωρίων ἐναπομεινάντων εἰς τὴν τουρκικὴν ζώνην καὶ ὡς ἐκ τούτου ὑπαχθέντων εἰς τὴν ἐπισκοπὴν Πέτρας¹. Διὰ τῆς Πατριαρχικῆς καὶ Συνοδικῆς Πράξεως τοῦ Μαΐου 1882, ἡ ἐπισκοπὴ Πλαταμῶνος, κατὰ τὸ προσαρτηθὲν εἰς τὸ Βασίλειον τῆς Ἑλλάδος τμήμα², ἠνώθη μετὰ τὴν Ἐκκλησίαν τῆς Ἑλλάδος³ καὶ κατηργήθη

1. Εἰς τὴν μελέτην μου, Αἱ ξένοι προπαγανδῆ (σελ. 14, ὑποσημ. 1), ὅπου ἀναφέρομαι εἰς τὸ ἴδιον θέμα, οὔτε κι ἐγὼ εἶμαι σαφῆς. Διευκρινίζω τὸ θέμα τῆς ἐπισκοπῆς Πλαταμῶνος εἰς τὴν ἄλλην μελέτην μου, Ἡ συμβολὴ τῆς ἐπισκοπῆς Πέτρας εἰς τὰ ἐθνικὰ καὶ ἐκπαιδευτικὰ θέματα τοῦ Ἑλληνισμοῦ τῆς περιοχῆς Ὀλύμπου 1890-1896, εἰς «Μακεδονικά», τ. 14 (1974), σ. 77-78 καὶ ἐνταῦθα.

2. Αἱ περιοχαὶ Ραψάνης, Πυργετοῦ καὶ Ἀμπελακίων ἀνήκον ἐκκλησιαστικῶς εἰς τὴν ἐπισκοπὴν Πλαταμῶνος καὶ συνίστων τὸ τμήμα ἐκεῖνο τῆς ἐπισκοπῆς Πλαταμῶνος, τὸ ὁποῖον προσηρτήθη εἰς τὴν Ἐκκλησίαν τῆς Ἑλλάδος διὰ τῆς Πατριαρχικῆς καὶ Συνοδικῆς Πράξεως τοῦ 1882.

3. Βλ. Τὴν Πατριαρχικὴν καὶ Συνοδικὴν Πρᾶξιν τοῦ 1882 εἰς Β. Τζωρτζάτοϋ,

μόλις τὸ ἔτος 1899 καὶ δὴ μὲ τὸν νόμον ΒΧΔ', διὰ τοῦ ὁποίου συνεχωνεύθη αὕτη μετὰ τῆς μητροπόλεως Λαρίσης¹.

Περαιτέρω (σ. 34, σημ. 3) παρέχεται ἡ πληροφορία ὅτι ἡ Γευγελὴ προήχθη εἰς ἔδραν κατὰ μετὰ τὸ 1892 ὑπὸ τὸ σαντζάκιον Θεσσαλονίκης, ἀλλὰ καὶ αὕτη εἶναι ἀνακριβής. Ἡ Γευγελὴ ὡς ναχιές ὑπήγετο πολιτικῶς εἰς τὸν καζάν Ἀβρὲτ Ἰσάρ μέχρι τοῦ 1882, ὅποτε ἐγένετο πρότασις τοῦ Νομαρχιακοῦ Συμβουλίου Θεσσαλονίκης πρὸς τὴν Ὑψηλὴν Πύλην

Ἡ Καταστατικὴ Νομοθεσία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος ἀπὸ τῆς συστάσεως τοῦ Ἑλληνικοῦ Βασιλείου, Ἀθῆναι 1967, σ. 49-51. Τὸ διαβιβαστικὸν ἐγγραφοῦν τῆς Πράξεως ταύτης (Πατριαρχικὴ καὶ Συνοδικὴ Ἐπιστολὴ ὑπ' ἄρ. πρωτ. 2263), περιελθὼν προσφάτως εἰς χεῖρας μου, εὐγενεῖ φροντίδι τοῦ ἀρχιεπιφύλακος τοῦ Οἴκ. Πατριαρχείου οἰκονόμου Νικολάου Πετροπέλλη, ἔχει οὕτω: «Ἀγιωτάτη καὶ Ἱερὰ Σύνοδος τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος ἐν Χριστῷ τῷ Θεῷ λίαν ἀγαπητὴ καὶ περιπόθητος ἀδελφὴ καὶ συλλειτουργὸς τῆς ἡμῶν Μετριότητος, τῇ Ὑμετέρα σεβασμῖα Ἀγάπη τὸν ἐν Χριστῷ τῷ Θεῷ ἀδελφικὸν ἀσπασμὸν ἀπονέμομεν. Μετὰ πολλοῦ ἀδελφικοῦ πόθου ἐδεξάμεθα τὸ ἀπὸ κη' τοῦ παρελθόντος μηνὸς Ἀπριλίου ἐφετὸν ἡμῖν γράμμα, δι' οὗ ἡ Ὑμετέρα περισπούδαστος ἡμῖν Ἀγάπη ἀναφέρουσα τὴν γενομένην τῷ Θεοφρουρήτῳ τῆς Ἑλλάδος Βασιλείῳ πολιτικὴν προσάρτησιν χωρῶν τινῶν ἐν Ἠπειρῷ καὶ Θεσσαλίᾳ ἐξαίρεται ἀδελφικῶς καὶ τὴν ἀπὸ τοῦ καθ' ἡμᾶς Ἀγιωτάτου Ἀποστολικοῦ Πατριαρχικοῦ Οἰκουμενικοῦ Θρόνου ἐκκλησιαστικὴν αὐτῶν ἀπόλυσιν καὶ ἔνωσιν μετὰ τῆς Ἀγιωτάτης Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος. Ἦκοντες οὖν εἰς ἀπάντησιν ἀναγγέλλομεν αὐτῇ διὰ τῆς παρουσίας Πατριαρχικῆς καὶ Συνοδικῆς ἡμῶν Ἐπιστολῆς ὅτι λαβόντες ὑπ' ὄψιν τὴν ἀδελφικὴν ταύτην αἴτησιν, σύμφωνον πρὸς τὴν καὶ ὑπὸ τῆς εὐσεβεστάτης Ἑλληνικῆς Κυβερνήσεως πρὸς ἡμᾶς ἀποσταλεῖσαν, καὶ συνδιασκεψάμενοι μετὰ τῶν Ἱερωτάτων Μητροπολιτῶν τῶν τὴν περὶ ἡμᾶς Ἀγίαν Σύνοδον συγκροτούντων, τῶν ἐν Ἀγίῳ Πνεύματι ἀγαπητῶν ἡμῖν ἀδελφῶν καὶ συλλειτουργῶν, ἐγνωμεν ἵνα αἱ ἐν ταῖς εἰρημέναις χώραις κείμεναι, τῇ καθ' ἡμᾶς δὲ Ἀγία τοῦ Χριστοῦ Μεγάλη Ἐκκλησία μέχρι τοῦ νῦν κανονικῶς ὑπαγόμεναι, Μητροπολιτικαὶ καὶ Ἐπισκοπικαὶ παροικίαι Λαρίσης, Ἄρτης, Δημητριάδος, Φαναριοφερσάλων, Τρίκκης, Σταγῶν, Θωμακοῦ, Γαρδικίου καὶ Πλαταμῶνος, ἔτι δὲ εἴκοσι καὶ τρία χωρία τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Ἰωαννίνων ἐκ τῶν τμημάτων Τσουμέρκων καὶ Μαλακασίου, διὰ τὴν μετὰ τοῦ Θεοσώστου Βασιλείου τῆς Ἑλλάδος ἄρτι συντελεσθεῖσαν πολιτικὴν αὐτῶν ἔνωσιν ἀπολυθῶσιν μὲν τῆς κανονικῆς πρὸς αὐτὴν ὑποταγῆς καὶ ἀναφορᾶς, ἐκχωρηθῶσι δὲ τῇ Ἀγιωτάτῃ Αὐτοκεφάλῳ Ἐκκλησίᾳ τῆς Ἑλλάδος, ὡς καὶ αἱ ἐν αὐταῖς Ἱεραὶ Πατριαρχικαὶ καὶ Σταυροπηγιακαὶ Μοναί. Ἐφ' ᾧ καὶ ἐξέδομεν Πατριαρχικὴν καὶ Συνοδικὴν Πρᾶξιν πρὸς διηνεκὴ τοῦ πράγματος ἔνδειξιν καὶ ἀσφάλειαν. Ταύτην δὲ καταστροφθεῖσαν καὶ ἐν τῷ Κώδικι τῶν Πατριαρχείων ἀποστέλλομεν περικλείστον ὡδε τῇ Σεβασμιοποθήτῳ ἡμῖν Ὑμετέρα Ἀγάπη δεόμενοι ἐξ ὅλης ψυχῆς καὶ καρδίας τοῦ παναγάθου καὶ παντοδυνάμου Θεοῦ ὅπως ἐν τῇ χάριτι αὐτοῦ καὶ βοηθείᾳ συντελεσθεῖσα αὕτη ἐκκλησιαστικὴ ἔνωσις μετὰ τῆς Ἀγιωτάτης Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος ἀποβῆ αἰσία καὶ πάροχος παντοίων πνευματικῶν ἀγαθῶν αὐτῇ τε καὶ ταῖς ὑπὸ τὴν πνευματικὴν ἐπίσκεψιν καὶ προστασίαν αὐτῆς μετατιθεμέναις ἐπαρχίαις. Ἐπὶ τούτοις ἀπονέμοντες αὐτῇ τὸν ἐν Χριστῷ τῷ Θεῷ καὶ Σωτῆρι ἡμῶν ἐγκάρδιον καὶ ἀδελφικὸν ἀσπασμὸν, ἐξαιτούμεθα τὰ ἔτη αὐτῆς ὅτι πλείστα ὑγιεινὰ καὶ πανευφρόσυνα. Τῆς λίαν περισπούδαστου ἡμῖν Πανιερότητος ἀγαπητὸς ἐν Χριστῷ ἀδελφὸς καὶ πρόθυμος, ὁ Κωνσταντινουπόλεως Ἰωακείμ, ὁ Ἐφέσου Ἀγαθάγγελος, ὁ Πρόεδρος Νικαίας Διονύσιος, ὁ Ἀμασειᾶς Σωφρόνιος, ὁ Μυτιλήνης Κωνσταντῖνος, ὁ Βάρνης Κύριλλος, ὁ Κασσανδρείας Κωνσταντῖνος, ὁ Νικομηδείας Φιλόθεος, ὁ Δέρκων Ἰωακείμ, ὁ Προύσης Νικόδημος, ὁ Πρόεδρος Διδυμοτείχου Μεθόδιος, ὁ Βοδενῶν Ἱερόθεος, ἀωπβ' Μαΐου ια'».

1. Τ ζ ω ρ τ ζ ά τ ο υ, ἔ.ἀ., σ. 120-121.

περί προαγωγῆς αὐτοῦ εἰς καζάν, εἰς τὸν ὅποιον θὰ περιλαμβάνετο καὶ τμήμα τοῦ ὁμόρου καϊμακαμλίου Κιλκίς· εἰς τὴν ἰδίαν πρότασιν ἐγένετο λόγος καὶ περί συστάσεως τοῦ καζᾶ Κατερίνης¹. Δηλαδή μετὰ τὸ 1882 καὶ οὐχὶ μετὰ τὸ 1892 προήχθησαν εἰς ἔδρας καζᾶ ἡ Γευγελή καὶ ἡ Κατερίνη.

Ἄρκετὰ τοπωνύμια καὶ κύρια ὀνόματα δὲν ἀποδίδονται ὀρθῶς. Οὕτω, π.χ. ἡ Γκουμέντσα (σελ. 10, 57) εἶναι ἡ σημερινὴ Γουμένισσα, ἡ Δρυάνιστα (σελ. 13) εἶναι ὁ σημερινὸς Μοσχοπόταμος εἰς τὸν νομὸν Πιερίας, ὁ Δημήτριος Μακεντόνσκυ (σελ. 55, σημ. 1) εἶναι ὁ Δημήτριος Μακεδῶν καὶ ὁ Γαβριήλ Λεσονόβσκυ εἶναι ὁ Γαβριήλ Λεσονόβου (σελ. 34, σημ. 1).

Ὡσαύτως, γίνεται χρῆσις ἀνακριβῶν ὄρων ἱστορικῶς, γλωσσικῶς καὶ ἐκκλησιαστικῶς. Οὕτω, π.χ. ἀναφέρονται οἱ ὄροι «σλαβομακεδονική», «σλαβομακεδόνες» (σελ. 34). Πρόκειται περὶ τοῦ βουλγαρικοῦ ἰδιώματος ἐν Μακεδονίᾳ. Οἱ ἀναφερόμενοι ἀνωτέρω ὄροι χρησιμοποιοῦνται ἐσφαλμένως παρ' ἡμῖν ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῆς γλωσσικῆς προπαγάνδας τῶν Σκοπίων, ἡ ὁποία πλαστογραφεῖ ἀπὸ τοῦ 1945 κ.έ. τὸ ἐν Μακεδονίᾳ βουλγαρικὸν ἰδίωμα ὡς δῆθεν «μακεδονικὴν» ἢ «σλαβομακεδονικὴν» γλῶσσαν, ἡ ὁποία ὁμως κατὰ τὴν ὑπ' ὄψιν περίοδον (μέσα τοῦ παρελθόντος αἰῶνος) ἦτο ἄγνωστος, ὅπως χαλκεύεται σήμερον εἰς τὴν νότιον Γιουγκοσλαβίαν.

Οἱ ὄροι «ἐκβουλγάρισις» (σελ. 37, σημ. 1), ἀλληλοδιδάκτης (σελ. 38), «βουλγαροποίησησις» (σελ. 44, σημ. 3) δὲν εἶναι ἀκριβεῖς, διότι ὀμιλοῦμεν πάντοτε περὶ ἐκβουλγαρισμοῦ, ἐξελληνισμοῦ κ.ο.κ., ὡς ἐπίσης καὶ περὶ ἀλληλοδιδασκαλείων καὶ ἀλληλοδιδασκάλων.

Τέλος, δὲν εὐσταθοῦν οἱ ἐκκλησιαστικοὶ ὄροι «ὁ Ἁγαθάγγελος Βοδενῶν» (σελ. 10) καὶ «τιτουλάριος ἐπίσκοπος Καμπανίας» (σελ. 128, σημ. 1). Κάμνομεν πάντοτε χρῆσιν τοῦ ὄρου «ὁ Βοδενῶν Ἁγαθάγγελος», «ὁ Θεσσαλονίκης Παντελεήμων», «ὁ Ἀθηνῶν Χρυσόστομος» κ.ο.κ., προηγεῖται δηλαδή ὁ θρόνος καὶ ἀκολουθεῖ τὸ ὄνομα τοῦ ἐκάστοτε ἐπισκόπου. Ὁ ἐπίσκοπος Καμπανίας δὲν ἦτο «τιτουλάριος» ἐπίσκοπος «πάλαι ποτὲ διαλαμψάσης», ἀλλὰ συγκεκριμένης ἐπαρχίας κατὰ τὴν ὑπ' ὄψιν περίοδον μὲ ποίμνιον ὑπὸ τὸν Θεσσαλονίκης μέχρι τοῦ 1931, ὅποτε κατηργήθη, τμήματος αὐτῆς ἐντεῦθεν τοῦ ποταμοῦ Λουδίου ὑπαχθέντος εἰς τὴν μητρόπολιν Βεροίας, τοῦ δὲ ἐτέρου πέραν τοῦ Λουδίου εἰς τὴν μητρόπολιν Θεσσαλονίκης².

Αἱ ἀνωτέρω γενικαὶ καὶ εἰδικαὶ παρατηρήσεις, χωρὶς νὰ μειῶνουν ἐπ' ἐλάχιστον τὴν σημασίαν καὶ τὴν συμβολὴν τῆς ἐργασίας ταύτης, ἡ ὁποία γενικῶς εἶναι ἀξιέπαινος καὶ συντελεστικὴ εἰς τὴν ἐρευναν τοῦ σπουδαίου κεφαλαίου τῶν ξένων προπαγανδῶν ἐν Μακεδονίᾳ, ἐγένοντο ἀπὸ ἀγαθῆν πρόθεσιν ἐξυπηρετήσεως τῆς ἀληθείας καὶ ὑπὸ τὴν ἔννοιαν ταύτην ἐξυπηρετοῦν καὶ συμπληρῶνουν τὴν ὑπὸ κρίσιν ἐργασίαν.

Ἰδρυμα Μελετῶν Χερσονήσου τοῦ Αἵμου

ΑΘ. ΑΓΓΕΛΟΠΟΥΛΟΣ

Ἐθνασίου Ε. Καραθανάση, Ἡ Φλαγγίνειος Σχολὴ τῆς Βενετίας, Θεσσαλονίκη 1975, σελ. 386.

Ἡ ἴδρυσις, ὀργάνωσις, λειτουργία, ἐξέλιξις καὶ σημασία τῆς Φλαγγινείου Σχολῆς ὡς καὶ οἱ σημαντικώτεροι ἀπόφοιτοι αὐτῆς συνθέτουν τὴν διατριβὴν τοῦ κ. Ἐθ. Καραθανάση.

Ὁ Κερκυραῖος Θωμᾶς Φλαγγίνης (1579-1648) ὑπῆρξεν ὁ μεγαλύτερος Ἕλλην κεφα-

1. Ἐθ. Ἀγγελοπούλου, Αἱ ξένη προπαγάνδα εἰς τὴν ἐπαρχίαν Πολυανῆς κατὰ τὴν περίοδον 1870-1912, Θεσσαλονίκη 1973, σ. 103, ὑποσ. 1.

2. Αὐτόθι, σ. 14, ὑποσ. 1.

λαιούχος κατά τὸν 17ον αἰῶνα· τὴν ἐποχὴν ἐκείνην διέθετε τὴν μεγαλύτεραν περιουσίαν μεταξύ τῶν Ἑλλήνων τῆς Διασποράς (σ. 35 καὶ 42). Εἰς τὸ μεσουράνημα ἀκριβῶς τοῦ Φλαγγίνη (ἀρχὲς καὶ μέσα τοῦ 17ου αἰῶνος) ἡ ἐπιρροή τῆς παπικῆς Ἐκκλησίας εἰς τὴν Ἑλληνικὴν Ἀνατολὴν μὲ τὴν δρᾶσιν τῶν Ἰησοῦϊτῶν εἶχε λάβει ἐπικίνδυνον τροπὴν (σ. 44-51). Αἱ ἀνησυχίαι τοῦ Θωμᾶ Φλαγγίνη ἐξεδηλώθησαν συγκεκριμένως δι' ὑπομνήματος πρὸς τὰς βενετικὰς ἀρχὰς καὶ τελικῶς διὰ τῆς διαθήκης αὐτοῦ (σ. 51-57).

Ἐν συνεχείᾳ, ὁ συγγραφεὺς, ἀφοῦ δίδει σαφῆ εἰκόνα περὶ τῆς πρώτης ὀργανώσεως τοῦ Φλαγγινιανοῦ καὶ τῶν συναφῶν πρὸς αὐτὴν προβλημάτων (σ. 65-89), κάμνει ἰδιαίτερον λόγον διὰ τοὺς διδασκάλους (σ. 90-137), τοὺς ἐπόπτας (σ. 137-153), τοὺς οἰκονόμους (σ. 153-154), τοὺς μαθητὰς (σ. 154-183), τὰ μαθήματα καὶ τὴν παιδαγωγικὴν μέθοδον (σ. 184-216) καὶ τὴν θρησκευτικὴν ζωὴν εἰς τὸ Φλαγγινιανὸν (σ. 216-220).

Τὸ μέρος Β' ἀναφέρεται εἰδικώτερον εἰς τὴν ἀκμὴν καὶ παρακμὴν (σ. 225-228), τὴν ἀκτινοβολίαν (σ. 228-240) καὶ τὰ πλεονεκτήματα καὶ μειονεκτήματα τοῦ σχολείου διὰ τὴν χωρὴν τελικῶς ὁ συγγραφεὺς εἰς τὸ μέρος Γ' εἰς τὸ λίκον ἐπίπτονον καὶ λεπτομερειακὸν κεφάλαιον τῶν ἀποφοίτων αὐτῆς (σ. 240-307). Ἀνακεφαλαιῶνων ὁ συγγραφεὺς τὰς παρατηρήσεις του ὡς πρὸς τὴν ἀκτινοβολίαν καὶ τὴν σημασίαν τοῦ σχολείου αὐτοῦ λέγει ἐπὶ λέξει: «στὸ Φλαγγινιανὸν σπούδασαν νέοι σχεδὸν ἀπὸ ὅλη τὴν Ἑλλάδα: ἀπὸ τὴν Κύπρον, τὰ Ἐφτάνησα, τὴν Κωνσταντινούπολην, τὴ Μικρασίαν, τὴν Ἡπειρον, τὴν Δαλματίαν. Ἡ ἀκτινοβολία καὶ ἡ φήμη λοιπὸν τοῦ σχολείου ἦταν σχεδὸν πανελληνία» (σ. 234) καὶ «ἐκεῖνο ποῦ ἔχει βασικὴν σημασίαν γιὰ τὸ νέο Ἑλληνισμὸ εἶναι ἡ ἰδρυση σχολείων στὸν ἑλληνικὸ χῶρον, τὸν τουρκοκρατούμενον μάλιστα, ἀπὸ Ἑλληνας τοῦ κύκλου τῆς Βενετίας, ποῦ μιμούμενοι τὸ παράδειγμα τοῦ Φλαγγίνη διέθεσαν μέγαν ποσὰ γιὰ τὸ σκοπὸ αὐτὸ» (σ. 238). Συνοψίζων τὰς περὶ τῆς ἐργασίας ταύτης κρίσεις, ἀξίζει ἀκόμη μιὰ φορὰ νὰ ἐπισημανθῇ ἐδῶ ὅτι, στηριγμένος ὁ συγγραφεὺς εἰς ἄγνωστον καὶ ἀνέκδοτον ἀρχεαικὸν ὄλιγον, προσφέρει μιάν πολὺ καλὴν εἰκόνα τοῦ μοναδικοῦ αὐτοῦ σχολείου τοῦ ἀποδήμου Ἑλληνισμοῦ καὶ συμβάλλει θετικῶς εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς νεοελληνικῆς παιδείας ἀπὸ τὴν σκοπιὰν τῆς ἑλληνικῆς διασποράς (βλ. λεπτομερέστερον, Κ. Θ. Δημαρᾶ, «Τὸ Βῆμα» 7-5-76).

Θὰ ἐπιμείνω κυρίως εἰς ἓνα ἄλλο σοβαρὸν κεφάλαιον τῆς Φλαγγινείου Σχολῆς, τὴν συμβολὴν τῆς εἰς τὴν πιστὴν ἐφαρμογὴν τῆς θελήσεως τοῦ διαθέτου. Ἡ θέλησις τοῦ Φλαγγίνη, ὅπως φαίνεται εἰς τὸ σχετικὸν Ὑπόμνημα καὶ τὴν Διαθήκην του, ἦτο ἡ σοβαρὰ λήψις μακροπροθέσμων μέτρων πρὸς ἀντιμετώπισιν τῆς παπικῆς προπαγάνδας, ὅπως αὕτη ἐξεδηλώθη μὲ τὴν καταλυτικὴν διείσδυσιν τῶν Ἰησοῦϊτῶν εἰς τοὺς κόλπους τῆς Ἑλληνικῆς Ὀρθοδοξίας, τῆς διασποράς καὶ τῆς ὑποδοῦλου. Δηλαδή ὁ Φλαγγίνης, μεταξύ ἄλλων, ἐπεθύμει τὴν ἰδρυσιν Ἐκκλησιαστικῆς Σχολῆς, ἡ ὁποία θὰ ἐγαλοῦχε καὶ θὰ προετοίμαζεν ἱκανοὺς ὑπερασπιστὰς τῆς Ὀρθοδοξίας καὶ διὰ τοῦ τρόπου τούτου καὶ λαμπροὺς ὑποστηρικτὰς τοῦ ὑπὸ διάβρωσιν Ἑλληνικοῦ Γένους ἀπὸ μέρους τῶν ἐπικινδύνων Ἰησοῦϊτῶν.

Ὡς ἐκ τούτου, ἡ ὑπὸ τῆς παρουσίας διατριβῆς λεπτομερῆς παρουσιάσις τῆς ἐκπαιδευτικῆς καὶ φιλολογικῆς δραστηριότητος τῆς Φλαγγινείου Σχολῆς λαμβάνει ἐντὸς τῶν ἀνωτέρω πλαίσίων τὴν πραγματικὴν τῆς διάστασιν· ἡ φιλολογικὴ παιδεία τῆς Φλαγγινείου ἔχει τὴν θέσιν μέσου πρὸς ἐπίτευξιν τοῦ τελικοῦ σκοποῦ τῆς σχολῆς αὐτῆς. Εἰς τὰ ἀνωτέρω πλαίσια ἐκινήθη ὁλος ὁ βίος τῆς σχολῆς αὐτῆς, διότι ἡ ὀργάνωσις τῆς, ὁ ἐσωτερικὸς κανονισμὸς μαθητῶν καὶ καθηγητῶν, ἡ αὐστηρὰ θρησκευτικὴ ζωὴ ὅλου τοῦ προσωπικοῦ τῆς σχολῆς, ἡ ἐπιστράτευσις καὶ σχολαστικὴ ἐκλογή ἐδικῶν στελεχῶν, δυναμένων νὰ γνωρίζουν τὰς μεθόδους καὶ ἐνεργείας τῶν ὑπούλων καὶ λίκων εὐπαιδευτῶν Ἰησοῦϊτῶν εἰς τὴν Βενετίαν, τὴν Δαλματίαν, τὰ Ἐπτάνησα, τὰς νήσους τοῦ Ἀρχιπελάγους καὶ τὸν λοιπὸν ὑπόδουλον Ἑλληνισμὸν, ὅλα αὐτὰ δείχνουν τὸν χαρακτήρα, τὴν ἀποστολὴν καὶ ἀποτέραν σημασίαν τῆς Σχολῆς, συμφῶνως πάντοτε πρὸς τὴν βούλησιν τοῦ διαθέτου.

Ἐδῶ ἀκριβῶς διαπιστώνω τὸ κενὸν τῆς διατριβῆς αὐτῆς, ἡ ὁποία πρέπει νὰ συμπλη-

ρωθή εις τὸ κεφάλαιον τῆς οὐσιαστικῆς συμβολῆς τῆς εἰς τὴν ἀντιμετώπισιν τῆς παπικῆς προπαγάνδας. Ἀσφαλῶς, σχετικὸν ὑλικὸν θὰ ὑπάρχη εἰς τὰ ἀρχεῖα τῆς Congregationis de Propaganda Fidei τοῦ Βατικανοῦ. Ὅπως δὲ, εἰς τὸ περιθώριον τῆς ὄλης φιλολογικῆς αὐτῆς ἐργασίας γίνονται γενικώτεροι νύξεις περὶ τῆς προσφορᾶς τῆς Σχολῆς εἰς τὴν σελίδα αὐτὴν τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας τῆς ἐλληνικῆς διασπορᾶς, ὅπως ἀντιθέτως καὶ περὶ τῶν ἀδυναμιῶν τῆς πρὸς τὸν τελικὸν σκοπὸν ὑπάρξεώς της (βλ. σχετικῶς εἰς σ. 66-67, 90-91, 136, 196-200, 216-220, 240-246, 249, 317).

Βεβαίως, τοῦτο τὸ κενὸν οὐδ' ἐπ' ἐλάχιστον μειώνει τὴν ἀξίαν τοῦ βιβλίου, ἀπλῶς ἀποκαλύπτει τὴν μονόπλευρον, τὴν αὐστηρῶς φιλολογικὴν, θεώρησιν τῆς Φλαγγινεῖου καὶ δίδει τὴν ἀφορμὴν εἰς τὸν ἴδιον τὸν συγγραφέα νὰ μᾶς παρουσιάσῃ καὶ τὴν ἄλλην ὄσιν τῆς Φλαγγινεῖου, αὐτὴν, διὰ τὴν ὁποίαν ὁ Φλαγγίνης διέθεσε τὴν τεραστίαν περιουσίαν του, ὥστε ἡ σχολὴ τῶν ὄνειρων του νὰ καταστῇ προπύργιον καὶ πνευματικὸς φάρος τῆς ἐλληνικῆς ὀρθοδοξίας τῆς Διασπορᾶς, ὅπως καὶ πράγματι ὑπῆρξεν ἡ Φλαγγίνεος. Πάντως, ἡ φιλολογικὴ καὶ ἡ ἐν γένει προσφορὰ τῆς Φλαγγινεῖου εἰς τὴν νεοελληνικὴν ἐκπαίδευσιν, ὅπως τόσον ὡραῖα ἀναπτύσσεται εἰς τὴν διατριβὴν, ἀποτελεῖ ἀντιπροσωπευτικὴν ἐκφρασιν τῆς συμβολῆς τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας εἰς τὴν ἐκπαίδευσιν τοῦ νεωτέρου ἐλληνισμοῦ κατὰ τὴν περίοδον τῆς τουρκοκρατίας τόσον μεταξὺ τῶν ὑποδούλων Ἑλλήνων ὅσον καὶ μεταξὺ τῶν Ἑλλήνων τῆς Διασπορᾶς.

Ἰδρυμα Μελετῶν Χερσονήσου τοῦ Αἴμου

ΑΘ. ΑΓΓΕΛΟΠΟΥΛΟΣ

Ε. Γκούμα, Λιβάδι, Γεωγραφία Ἱστορικῆ Λαογραφικῆ Ἐπισκόπησις, Λιβάδι 1973, σελ. 220 καὶ Ἰω. Συνεφάκη, Λιβάδι, ἡ πατρίδα τοῦ Γεωργάκη Ὀλυμπίου, Κατερίνη 1973, σελ. 136.

Ὁ Κολινδρός, τὸ Λιτόχωρο, τὸ Λιβάδι καὶ ὁ Κοκκινόπλός συνιστοῦν ἐπὶ αἰῶνας τὰ βασικὰ κέντρα τῆς ἐλληνοφώνου καὶ βλαχοφώνου ρωμηοσύνης εἰς τὰς ὄροσειράς Ὀλύμπου-Πιερίων. Ἡ ἐθνικὴ, ἡ ἐκκλησιαστικὴ, ἡ ἐκπαιδευτικὴ καὶ κοινωνικοεμπορικὴ δραστηριότης τῶν κέντρων τούτων, ἰδίᾳ κατὰ τὴν περίοδον τοῦ ὀθωμανικοῦ ζυγοῦ, ἀποτελοῦν εἰσέτι παρθένον γενικῶς ἔδαφος διὰ τὴν ἱστορικὴν ἐρευναν.

Ἡ διαπίστωσις αὐτῆ προκαλεῖ δικαιολογημένην συγκίνησιν, κάθε φορὰ ποὺ βλέπουν τὸ φῶς τῆς δημοσιότητος μελέται καὶ ἄρθρα, τὰ ὁποῖα ὀλίγον κατ' ὀλίγον ἐρχονται νὰ διαφωτίσουν πτυχὰς τοῦ παρελθόντος τῆς καρδίας αὐτῆς τῆς ἐλληνικῆς γῆς. Αἱ ὑπὸ παρουσίαι μελέται ἀναμφιβόλως ἐκφράζουν θετικὴν συμβολὴν εἰς τὴν περαιτέρω ἐνθάρρυνσιν δι' οὐσιαστικὰς ἐρεῦνας περὶ τοῦ παρελθόντος τῆς κοιτίδος αὐτῆς τοῦ Ἑλληνισμοῦ Ὀλύμπου-Πιερίων ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τοῦ προσφάτου παρελθόντος.

Τὰ ἔργα τῶν κ.κ. Γκούμα-Συνεφάκη δὲν ἐπιδιώκουν εἰδικοὺς ἐπιστημονικοὺς στόχους, ἀποβλέπουν κυρίως, ὅπως γράφει ὁ πρῶτος ἐξ αὐτῶν, «στὴν συγκέντρωσιν καὶ τὴν καταγραφή τῶν ἱστορικῶν στοιχείων, ποὺ ἦταν διάσπαρτα σὲ διάφορα βιβλία, περιοδικὰ, τίς ἐνθουμίσαις καὶ παραδόσεις, κάθε εὔρημα, τὸ ὁποῖο θὰ φώτιζε τὴν ἱστορία τοῦ Λιβαδίου, τὴν πνευματικὴ καὶ θρησκευτικὴ ζωὴ του, κάθε τι, ποὺ συνδέεται μὲ τὸ λαϊκὸ πολιτισμὸ του νὰ βρεθῇ συγκεντρωμένο καὶ διασωθῆ μὲ τὴν εὐχὴ σύντομα νὰ συμπληρωθῇ ἀπὸ ἄλλο ἐρευνητῆ» (σ. 5, τοῦ κ. Γκούμα). Οὕτω, ἄγνωστον μέχρι πρό τιος ὑλικὸν, ἐγκατεσπαρμένον εἰς τὸ Λιβάδι καὶ τὰ πέριξ αὐτοῦ, εὐρίσκειται πλέον ἀποτεθησαυρισμένον εἰς τὰ δύο ἀλληλοσυμπληρούμενα αὐτὰ ἔργα, τὰ ὁποῖα εἰς τὸ ἐξῆς θὰ ἐπέχουν θέσιν ἐμμέσων πηγῶν διὰ τὴν ἐρευναν τοῦ παρελθόντος τοῦ Λιβαδίου καὶ τῆς περιοχῆς Ὀλύμπου.

Οἱ ἐν λόγῳ συγγραφεῖς ἀναφέρονται κατὰ σειράν εἰς τὴν γεωγραφικὴν θέσιν, τὴν οἰ-

κονομικήν ζώην, τήν αὐτοδιοίκησιν, τὰ ἀρματολίκια, τήν ληστοκρατίαν καί τήν προσφοράν τοῦ Λιβαδίου εἰς τοὺς ἀγῶνας τοῦ Ἔθνους, ὡς καί εἰς τὸν ρόλον τῆς παιδείας καί τῆς Ἐκκλησίας κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ ὀθωμανικοῦ ζυγοῦ· τέλος, εἰς τήν σύγχρονον ζώην τοῦ Λιβαδίου.

Δὲν πρόκειται νὰ ἀσχοληθῶ ἐδῶ μὲ τὰς περιγραφὰς καί τὰ στοιχεῖα περὶ τῆς συγχρόνου ζωῆς τοῦ Λιβαδίου. Θὰ ἐπιμείνω κυρίως εἰς γενικώτερα καί ἐθνικῆς σημασίας θέματα τῆς περιόδου τῆς τουρκοκρατίας, συνδεόμενα μὲ τὸ Λιβάδι καί τήν περιοχὴν Ὀλύμπου, καί δὴ πρῶτον εἰς τὸ πρόβλημα τῆς ρουμανικῆς διεισδύσεως εἰς τὸ Λιβάδι κατὰ τὴν περίοδον τῶν ξένων προπαγανδῶν ἐν Μακεδονίᾳ (1870-1912), ἐν σχέσει καί μὲ τὴν πνευματικὴν προσφορὰν τοῦ Λιβαδίου διὰ τὴν προβολὴν τῆς ἑλληνικῆς κληρονομίας καί ἰδέας ἀνά τὴν Μακεδονίαν καί τὴν Βαλκανικὴν καί δεύτερον εἰς τὴν τοπικὴν ἐκκλησιαστικὴν ἰστορίαν.

Ἡ ρουμανικὴ προπαγάνδα, ὡς γνωστόν, εἶχε θέσει στόχον, τὸ δεύτερον ἡμισυ τοῦ 19ου αἰῶνος μέχρι τῶν βαλκανικῶν πολέμων, τὸν προσηλυτισμὸν εἰς τὴν ρουμανικὴν ἰδέαν τῶν βλαχοφώνων ἑλληνικῶν κοινοτήτων ἀνά τὴν Μακεδονίαν, Ἡπειρον καί Θεσσαλίαν. Ὁ Γκούμας μᾶς πληροφορεῖ ὅτι τὸ Λιβάδι, «ἡ μεγαλυτέρα καί ἀνοῦσα Κουτσοβλαχικὴ κοινότης τῆς Θεσσαλίας ὑπῆρξε φυσικὰ ὁ στόχος τῆς ρουμανικῆς προπαγάνδας» (σ. 157-158) καί ἐπιλέγει: «Τὸ 1896, ἐνεφανίσθη ἕνας ἀντιπρόσωπος τοῦ Μαργαρίτη ἀπὸ τὰ Γρεβενά, καί ἐξεδήλωσε τὰς προθέσεις του εἰς τὸ καφενεῖον. Ὅταν ἐπληροφορήθησαν τοῦτο οἱ Δημογέροντες καί οἱ κάτοικοι τὸν ἀπεδοκίμασαν καί τὸν εἰδοποίησαν νὰ ἐγκαταλείψῃ τὴν κωμόπολιν. Ἡ ἐθνικὴ αὐτὴ στάσις τῶν κατοίκων τὸν ἀπογοήτευσε καί παρὰ τὰς παρακλήσεις του νὰ τοῦ ἐπιτραπῇ νὰ διανυκτερεύσῃ εἰς τὸ Λιβάδι, οὐδεὶς ἐδέχθη τὴν παράκλησίν του καί ἠναγκάσθη νὰ ἐπιστρέψῃ εἰς Ἐλασσόνα» (αὐτόθι).

Εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο πρέπει νὰ διορθώσω ὅτι τὸ ἀνωτέρω γεγονός ἔλαβε χώραν ὄχι τὸ 1896, ἀλλὰ τὸ φθινόπωρον τοῦ 1892, ὅποτε ἤρχισαν αἱ πρῶται σοβαραὶ κρούσεις διεισδύσεως τῆς ρουμανικῆς προπαγάνδας εἰς τὸν Ὀλύμπον, συμφώνως πρὸς μαρτυρίαν τοῦ ἐπισκόπου Πέτρας Θεοκλήτου (1885-1896) καί τῶν δημογερόντων Λιβαδίου¹. Κατὰ τὸν αὐτὸν ἐπίσκοπον, ὁ πρᾶκτωρ τῆς ρουμανικῆς προπαγάνδας δὲν ἦλθεν εἰς Λιβάδι αὐτόκλητος, ἀλλὰ κατόπιν προσκλήσεως Λιβαδιωτῶν τινῶν, τοὺς ὁποίους μάλιστα ὁ ἐν λόγῳ ἐπίσκοπος μνημονεύει κατ' ὄνομα². Ἐπὶ τῇ βάσει, λοιπόν, τῶν ὑπ' ὄψει ἡμῶν πηγῶν, οὐδεμία γεννᾶται ἀμφιβολία ὡς πρὸς τὴν ἀξιοπιστίαν τοῦ συμβάντος καί τοῦ οἰκτροῦ ἀποτελέσματος τούτου διὰ τὴν ρουμανικὴν προπαγάνδα, προβληματικὴ πάντως παραμένει ἡ μεταβίβασις τῆς εὐθύνης προσκλήσεως τοῦ πρᾶκτορος εἰς τοὺς Λιβαδίτας Κωνσταντῖνον Χατζηγῶγαν, Ἀναστάσιον Χατζηζωγίδην, Κωνσταντῖνον Παπαγεωργίου, Νικόλαον Βέλλαν, Κωνσταντῖνον Κίτζαν, Ζιώγην Νικολάκην Δήμου καί Τασιοῦλην Κυραναστάσην³, διότι τινὲς τουλάχιστον ἐξ αὐτῶν ὑπῆρξαν ἀξιόλογοι καί σοβαροὶ νοικοκυραῖοι τοῦ Λιβαδίου, ὁ δὲ Θεόκλητος εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο δὲν διευκρινίζει τὸ ζήτημα, οὐδὲ κάμνει συγκεκριμένον ἐπιμερισμὸν εὐθυνῶν, τοσοῦτον μάλιστα καθ' ὅσον προὔπηρχε διαμάχη μεταξύ τῶν ἐπὶ σχολικῶν καί οἰκονομικῶν ζητημάτων⁴.

1. Ἄ θ. Ἄ γ γ ε λ ο π ο ὑ λ ο υ, Ἡ Συμβολὴ τῆς Ἐπισκοπῆς Πέτρας εἰς τὰ ἐθνικὰ καί ἐκπαιδευτικὰ προβλήματα τοῦ Ἑλληνισμοῦ τῆς περιοχῆς Ὀλύμπου (1890-1896), «Μακεδονικά», τ. 14 (1974), σ. 68-69.

2. Αὐτόθι.

3. Αὐτόθι.

4. Ὅφειλω διὰ λόγους ὀρθῆς ἐκτιμήσεως τῆς ἐρίδος μεταξύ τῶν ἐν λόγῳ Λιβαδιωτῶν καί τοῦ ἐπισκόπου Πέτρας Θεοκλήτου νὰ προσθέσω ἐδῶ ὅτι τὰ αὐτὰ πρόσωπα τόσον κατὰ

Ἡ μεταξύ ἐκκλησιαστικῶν καὶ κοινοτικῶν παραγόντων ἔρις, ἀνεπίτρεπτος ἔθνικῶς κατ' ἐκείνην τὴν κρίσιμον περίοδον, βαρύνει ὅλα τὰ ἐνδιαφερόμενα μέρη, διότι αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν ἔριδα προσεπάθησαν νὰ ἐκμεταλλευθῶν τὰ ὄργανα τῆς ρουμανικῆς προπαγάνδας,

τὸ 1892 ὅσον καὶ κατὰ τὸ 1895 παρέσχον πράγματα εἰς τὸν ἐπίσκοπον διὰ τηλεγραφημάτων καὶ ἀναφορῶν πρὸς τὸ Οἰκουμενικὸν Πατριαρχεῖον καὶ τὴν μητρόπολιν Θεσσαλονίκης, ἀποβλέποντα εἰς μείωσιν τοῦ ἐπισκοπικοῦ κύρους καὶ τῆς προσωπικῆς ὑπολήψεώς του, ἀλλ' ὅτι σύσσωμον τὸ Λιβάδι διὰ τῶν ἐπισήμων αὐτῶν ἐκπροσώπων καὶ διὰ τῆς συλλογῆς πολλῶν ὑπογραφῶν ἐκ τῶν ἐπι κεφαλῆς παραγόντων, ἐν οἷς οἱ διαπρεπεῖς ἰατροὶ Γεώργιος Ζουζακίδης καὶ Γεώργιος Δημητριάδης καὶ οἱ πρόκριτοι Δ. Παπαγεωργίου, Ἰωάννης καὶ Κωνσταντῖνος Συνεφάκης, Ἀθανάσιος Ζουζακίδης, Α. Τσικαδέρης, Δημήτριος Βακαλίκος, Μιλτιάδης Ζουζακίδης, Ἀναστάσιος Ἰωάννου, Ἀναστάσιος Γεωργίου, Ἐλευθέριος Θεοφάνους, Νικόλαος Χατζηνικολάου, Κωνσταντῖνος Λαναράς, Κωνσταντῖνος Γεωργίου, Κωνσταντῖνος Ζουζάκης, Κ. Δαντζούλης, κ.λ., διετράνωσε τὴν ἀπόλυτον ἀντιθέσιν του πρὸς τὴν ἐλαχίστην ἐκείνην μειοψηφίαν δώδεκα ἐν συνόλῳ ἀτόμων, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ οἱ μνημονεύμενοι ἑπτὰ Λιβαδίται. Ἰδοῦ, τί ἐπὶ λέξει δηλώνουν οἱ ἐν τέλει Λιβαδίται εἰς ἀναφορὰν τῶν ἀπὸ 20 Δεκεμβρίου 1892 πρὸς τὸν μητροπολίτην Θεσσαλονίκης Σωφρόνιον (1889-1893): «Πρὸ μηνῶν εὐάριθμοι κάτοικοι τῆς κωμοπόλεως Βλαχολιβάδου τῆς ἐπισκοπῆς Πέτρας, εἰς ἣν ἀνήκομεν καὶ οἱ εὐσεβάτως ὑπογεγραμμένοι, ἀφορμὴν λαβόντες ἐκ τῆς μὴ πληρωμῆς χρηματικῶν τινος ποσοῦ εἰσφερομένου εἰς τὰ ἡμέτερα σχολεῖα ὑπὸ τῆς ἱεράς Μονῆς Πέτρας, ἀπηύθυναν τελεσίγραφον πρὸς τὰ Πατριαρχεῖα, δι' οὗ ἐκτιθέμενοι ὅτι τὰ σχολεῖά μας μένουσι κλειστά, ἐξ ὑπατιότητος δῆθεν τοῦ ἀρχιερέως ἡμῶν μὴ ἐξαναγκάζοντος τὸν Ἡγούμενον τῆς Μονῆς νὰ καταβάλῃ τὴν καθυστερουμένην ὑπὲρ τῶν σχολείων εἰσφορὰν, ἀπήτησαν ὡς αὐτοχειροτόνητοι ἀντιπρόσωποι τῆς κοινότητος τὴν ἀντικατάστασιν τοῦ Σεβαστοῦ ἡμῶν Ποιμενάρχου. Μετὰ λύπης λαβόντες γνῶσιν τοῦ ἀπονενοημένου διαβήματος καὶ τῆς ὕβριστικῆς συμπεριφορᾶς πρὸς τὸν Ἀρχιερέα ἐνίων συμπολιτῶν ἡμῶν, ἀπηξιώσαμεν νὰ γνωρίσωμεν δι' ἀναφορᾶς τὰ ἐλατήρια τῶν κατὰ τοῦ Ἀρχιερέως ἀδίκως καταφερομένων, βέβαιοι ὄντες ὅτι ἡ μήτηρ ἡμῶν Ἐκκλησία ἐν τῇ ἐγνωσμένῃ Αὐτῆς εὐθυκρισίᾳ ἤθελε διαγνώσει τὴν ἐμπάθειαν καὶ τὴν στιγμιαίαν παραζάλην, τὴν ἐξωθήσασαν τοὺς περὶ ὧν πρόκειται συμπολίτας μας εἰς καταλαλιὰν κατὰ τοῦ εὐπαιδέυτου, φιλομούσου καὶ ἐναρέτου ἡμῶν Ἐπισκόπου· μεθ' οὗ ἐπὶ ἑπταετίαν διαβιούντες οὐδέποτε ἔσχομεν ἀφορμὴν παραπόνων. Πληροφορηθέντες ὁμως βραδύτερον ὅτι παράπονα ὑπὸ τῶν ἰδίων διατυποῦνται καὶ ἐνέργειαι καταβάλλονται παρὰ τῇ ἱερᾷ μητροπόλει Θεσσαλονίκης πρὸς ἀπομάκρυνσιν τοῦ Σεβαστοῦ ἀρχιερέως μας, καθ' οὗ καὶ ἀναφορὰ κυκλοφορεῖ, περισυλλεγομένων ὑπογραφῶν ἀπλοϊκῶν τινων συνεπαρχιωτῶν μας, ὑπογραφόντων, ὡς εἴθισται, ἐν ἀγνοίᾳ τοῦ περιεχομένου, καθῆκον ἐθεωρήσαμεν ἐπιβαλλόμενον ἡμῖν χάριν τῆς ἀληθείας καὶ λόγῳ δικαιοσύνης ν' ἀποδοκιμάσωμεν τὰς κατὰ τοῦ Ἀρχιερέως ἡμῶν ἀδίκους μομφάς, συνάμα δὲ νὰ γνωρίσωμεν τῇ Ὑμετέρᾳ Παναγιότητι ὅτι ἂν τὰ τῆς κοινότητος ἡμῶν καὶ ἰδίᾳ τὰ τῶν ἐκπαιδευτηρίων μας ἔχουσι κακῶς, τοῦτο ὀφείλεται εἰς τὴν φιλαρχίαν ἐνίων συμπολιτῶν μας καὶ τὴν ἀναληγσίαν καὶ ἀδιαφορίαν συμπάσης τῆς κοινότητος, μὴ μεριμνώσης περὶ ἐξευρέσεως πόρων πρὸς συντήρησιν τῶν σχολείων, καὶ οὐχὶ εἰς τὸν Ἀρχιερέα, εἰς ὃν πολλάκις καὶ ποικιλοτρόπως παθόντα οὐ μόνον οὐδέποτε ἤλθομεν ἀρωγοί, μὴ δ' οἴκημά τι ὑποδείξαντες ἵνα χρησιμεύσῃ ὡς Μητρόπολις, ἀλλὰ καὶ τὴν νενομισμένην ἐπιχορήγησιν ἐπὶ ἑπταετίαν ὀλόκληρον καθυστεροῦμεν, διότι ὁ ἀρχιερεὺς μας ἐξ ἐμφάντου καλοκαγαθίας καὶ ἀμέτρου ἐπιεικίας καὶ ἀνοχῆς δὲν ἐποιήσατο χρῆσιν ἐξαναστατικῶν μέτρων πρὸς εἰσπραξίν ταύτης. Ταῦτα ἐξ αἰσθήματος δικαιοσύνης καὶ οὐχὶ πρὸς ὑπεράσπισιν τοῦ ἀρχιερέως ἡμῶν φέροντες εἰς γνῶσιν τῆς Ὑμετέρας Παναγιότητος πεπεισμεθα ὅτι οὐδεμία προσοχὴ δοθήσεται εἰς τὰς ἀδίκους κατὰ τοῦ ἀρχιε-

ὅπως ὑπογραμμίζω εἰς πρόσφατον δημοσίευσμά μου¹. Ὅπωςδήποτε ὅμως, ἀσχέτως τῶν συμφύτων ἀδυναμιῶν τῆς φυλῆς εἰς ὄλας τὰς κρίσιμους στιγμὰς ἐπιβιώσεώς του διὰ μέσου τῶν αἰῶνων, «ἡ ρουμανικὴ προπαγάνδα, ὅπως εἰς τὸν Κοκκινοπλόν, οὕτω καὶ εἰς τὸ Λιβάδι, ἀπέτυχε παταγωδῶς, χάρις εἰς τὴν καθολικὴν σχεδὸν ἀντίθεσιν τοῦ βλαχοφάνου ἑλληνισμοῦ ὑπὸ τὴν ὑψηλὴν προστασίαν τῆς Ἐκκλησίας καὶ τοῦ ὀργανωμένου κοινοτικοῦ συστήματος»².

Εἰς τοὺς δύο τούτους φορεῖς θωρακίσεως τῶν συμφερόντων τῆς Ρωμοσύνης εἰς τὸ Λιβάδι καὶ τὴν περιοχὴν Ὀλύμπου πρέπει νὰ προστεθῇ καὶ ἡ βαθεῖα πνευματικὴ παράδοσις τοῦ τόπου αὐτοῦ, ὁ ὁποῖος ἀνέδειξε κατὰ τὸ δεῦτερον ἡμισυ τοῦ 19ου αἰῶνος λαμπροὺς ἐκπροσώπους καὶ ὑποστηρικτὰς τῆς ἐθνικῆς καὶ πνευματικῆς κληρονομιάς μας, ὅπως οἱ διακεκρμένοι Λιβαδίται Ἄν. Χατζηκώστας, Ἐλευθ. Χατζηκώστας, Δημ. Ζάννας, Δημ. Κυβερνίδης, Ἀθ. Ἀστερίου, Λυσ. Χατζηκώστας, Ἀστ. Χατζηκώστας, Κων. Νικολαΐδης, Κλ. Νικολαΐδης, ἀρχαιότεροι ἢ σύγχρονοι αὐτῶν, ὁ μητροπολίτης Ἀγαθάγγελος Παπαγρηγοριάδης, Ἀνθιμος ἱερομόναχος ὁ Ὀλυμπιώτης, ὁ Μητροφάνης Γρηγορᾶς ἢ διαπρέψαντες ὡς διδάσκαλοι τοῦ Γένους εἰς Λιβάδι, ὅπως ὁ ἐκ Τυρνόβου Ἰω. Πέζαρος καὶ Ἰωάννης καὶ Τιμόθεος Σπαρμιώτης, καὶ κυρίως ἡ ἐμπνεύουσα ἡρωϊκὴ μορφή ὁ Γεωργάκης Ὀλύμπιος³.

Διὰ τῆς ἐργασίας τοῦ κ. Γκούμα προάγεται εἰδικώτερον ἢ ἔρευνα τῆς τοπικῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας μὲ ἐπίκεντρον τὸ Λιβάδι, τὸ ὁποῖον κατὰ τὴν τελευταίαν ἱστορικὴν περιόδον τῆς ἐπισκοπῆς Πέτρας ὑπῆρξεν ἡ ἐδρα αὐτῆς. Ἀξίζει ἰδιαίτερας προσοχῆς ὁ κατάλογος ἐπισκόπων Πέτρας ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ 15ου αἰῶνος μέχρι τῆς καταργήσεως τῆς ἐπισκοπῆς ταύτης τὸ 1896 (σελ. 134-135), τὸν ὁποῖον παραθέτομεν ἐδῶ συμπληρωμένον μὲ νεώτερα στοιχεῖα, ἐπὶ τῇ βάσει προσφάτου δημοσιεύματός μου περὶ τῆς ἐπισκοπῆς ταύτης.

1. Συμεῶν κατὰ τὸ ἔτος 1462
2. Σωφρόνιος κατὰ τὸ ἔτος 1464
3. Ἀκάκιος κατὰ τὸ ἔτος 1514
4. Ἰερεμίας κατὰ τὸ ἔτος 1633
5. Ἀνθιμος κατὰ τὸ ἔτος 1638
6. Θεοφάνης κατὰ τὸ ἔτος 1659
7. Νεόφυτος κατὰ τὸ ἔτος 1674
8. Φιλόθεος κατὰ τὸ ἔτος 1695
9. Νεόφυτος κατὰ τὸ ἔτος 1753
10. Ἰωννάς...-1778⁴ (μνημονεύεται κατὰ τὸ ἔτος 1767 ἤδη ὡς ἐπίσκοπος Πέτρας εἰς ἐπιγραφὴν ναοῦ Ἁγίου Νικολάου Φλαμπουρίου, βλ. Γκούμα, σ. 135).
11. Ἀθανάσιος 1778-1794

ρέως μας μεμψιμοιρίας ἀνθρώπων παραλογιζομένων, διότι δὲν κατέστησαν τὸν Ἐπίσκοπον ἡμῶν ὄργανον τῶν ἰδίων συμφερόντων καὶ φιλοδοξιῶν...». Βλ. ΑΜΘ., Φ. 63, 4738, σ. 1-2. Εἰς τὴν τρίτην σελίδα τῆς ἀναφορᾶς παρατίθενται 37 ὑπογραφαί.

1. Βλ. «Μακεδονικά», τ. 14 (1974), σ. 68.

2. Αὐτόθι, σ. 69.

3. Βλ. Ἐλ. Γκούμα, Λιβάδι, Γεωγραφικὴ Ἱστορικὴ Λαογραφικὴ ἐπισκόπησις, Λιβάδι 1973, σ. 97 κ.έ. Ἰω. Συνεφάκη, Λιβάδι, ἡ πατρίδα τοῦ Γεωργάκη Ὀλυμπίου, Κατερίνη 1973, σ. 37 κ.έ.

⁴ Αθ. Ἀγγελόπουλος, Ἀθανάσιος Ἀστερίου, «Μακεδονικὴ Ζωή», τ. 33 (1969).

4. Ὁ ὑπὸ τοῦ Γκούμα μνημονεῦόμενος πρὸ τοῦ Ἰωνᾶ Ἀθανάσιος ὡς ἐπίσκοπος Πέτρας κατὰ τὸ 1772 (σελ. 134) εἶναι ἀνεξήγητος, ἀφοῦ ὁ ἀκολουθῶν Ἰωννάς ἀποδεδειγμένως

12. Νεόφυτος 1794-... (μνημονεύεται και κατά τὸ ἔτος 1799 ὡς ἐπίσκοπος Πέτρας εἰς τὸν Κώδικα Μονῆς Ὀλυμπιώτισσης, βλ. Γκούμα, σ. 135).
13. Διονύσιος...-1854¹ (μνημονεύεται κατά τὸ 1847 ἤδη ὡς ἐπίσκοπος Πέτρας εἰς ἐνθύμησιν Μηνολογίου Ἁγίων Ἀναργύρων Λιβαδίου. Βλ. Γκούμα, σ. 135).
14. Ἀγαθάγγελος 1854-1870
15. Ἀθανάσιος 1870-1875²
16. Θεόκλητος 1885-1896³

Ἡ ἔκθεσις Γκούμα περὶ τῆς ἐπισκοπῆς Πέτρας εἰς μερικά ἄλλα σημεῖα χρήζει διορθώσεως ἢ και συμπληρώσεως. Ὁ ὅρος «Ἐπισκοπὴ Πέτρας-Λιβαδίου», συχνάκις χρησιμοποιούμενος, εἶναι ἄγνωστος εἰς τὰ ἐπίσημα πατριαρχικά κείμενα. Τὸ τελευταῖον ἐπίσημον κείμενον περὶ τῆς ἐπισκοπῆς ταύτης, ὁ Πατριαρχικὸς καὶ Συνοδικὸς Τόμος καταργήσεώς της, ὁμιλεῖ σαφῶς περὶ τῆς «Ἁγιωτάτης Ἐπισκοπῆς Πέτρας»⁴. Ἡ προσθήκη «Λιβαδίου» ἐπεβλήθη προφανῶς ἐκ τῶν ὑστέρων ἀπὸ τοπικοὺς κυρίως παράγοντας.

Ἀναφερόμενος ὁ συγγραφεὺς εἰς τὰ ὄρια τῆς ἐπισκοπῆς Πέτρας πληροφορεῖ ὅτι «εἰς τὴν ἐπισκοπὴν Πέτρας Λιβαδίου ὑπήγετο ὁ Ἅγιος Δημήτριος, ὁ Κοκκινοπλός, τὸ Πύθιον, ὁ Σπαρμὸς καὶ ὅλα τὰ χωρία τῆς Πιερίας» (σ. 134). Οὔτε μόνον τὰ μνημονευόμενα χωρία, ἀλλ' οὔτε καὶ ὅλα τὰ χωρία τῆς Πιερίας ὑπήγοντο εἰς τὴν ἐπισκοπὴν ταύτην, διότι πολλὰ ἀπὸ τὰ τελευταῖα ἐξηρτῶντο ἀπὸ τὴν ἐπισκοπὴν Κίτρους. Κατὰ τὸν χρόνον τῆς καταργήσεώς της ἡ ἐπισκοπὴ Πέτρας εἶχεν εἴκοσι πέντε ἐν ὅλῳ κοινότητος, ἐκ τῶν ὁποίων μερικαὶ προσηρτήθησαν εἰς τὴν μητρόπολιν Ἐλασσώνος καὶ αἱ ὑπόλοιποι εἰς τὴν ἐπισκοπὴν Κίτρους. Συγκεκριμένως, «κατ' ἐφαρμογὴν τοῦ Συνοδικοῦ Τόμου, δώδεκα χωρία, ἦτοι: «Ἅγιος Δημήτριος, Λιβαδίον, Κοκκινοπλός, Σέλος (σημ. Πύθιον), Τούχλιστα, Καραοῦλι, Μιτσιοῦνι, Σκαμνιά (σημ. Σκαμινέα), Πολυάνα καὶ Καρυά, τὰ ὁποῖα ὑπήγοντο πολιτικῶς εἰς τὴν ὑποδιοίκησιν Ἐλασσώνος, προσηρτήθησαν ἐκκλησιαστικῶς εἰς τὴν μητρόπολιν Ἐλασσώνος, τὰ δὲ ὑπόλοιπα δέκα πέντε χωρία, ἦτοι: Βροντοῦ, Καρυαί, Μόρνα (σημ. Φω-

ὑπάρχει ὡς ἐπίσκοπος Πέτρας ἀπὸ τοῦ 1767 μέχρι τοῦ 1778, ἔτους τοῦ θανάτου του. Ἡ παράθεσις τοῦ Ἀθανασίου κατὰ τὸ 1772 μᾶλλον ὡς lapsus calami πρέπει νὰ ἐκληφθῇ.

1. Προηγεῖται κάποιος ἄλλος Διονύσιος κατὰ τὸ 1835 (Γ κ ο ὑ μ α, σ. 135). Μήπως πρόκειται περὶ τοῦ αὐτοῦ ἐπισκόπου;

2. Εἰς τὸ δημοσίευσμά μου περὶ τῆς ἐπισκοπῆς Πέτρας, «Μακεδονικά», τ. 14 (1974), σ. 64, ὑποσ. 1, ἐσφαλμένως τοποθετῶ τὸν Ἀθανάσιον ὡς ἐπίσκοπον Πέτρας κατὰ τὴν περίοδον 1870-1885, παρασυρθεὶς ἀπὸ τὴν ἀνακριβῆ ἀνάγνωσιν τῆς ἐπιγραφῆς ἄνωθεν τῆς εἰσόδου τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου τοῦ ὁμωνύμου χωρίου εἰς τὸν Ὀλυμπον. Ἀνέγνωσα «Μάϊος 1877» ἀντὶ τοῦ ὀρθοῦ «Μάϊος 1871». Κατὰ τὴν περίοδον 1875-1885 βλέπομεν νὰ ἐξυπηρετῇ τὰς ἀνάγκας τῆς ἐπισκοπῆς Πέτρας τὸν Ἐλασσώνος Κύριλλον, ὁ ὁποῖος προΐσταται τῆς ταφῆς τοῦ Ἀθανασίου τὸν Φεβρουάριον τοῦ 1875, ἐγκαινιάζει τὸν ναὸν τοῦ Ἁγίου Κωνσταντίνου Λιβαδίου τὴν 20 Ἰουνίου 1884 καὶ τὴν 17 Ἰουλίου τοῦ αὐτοῦ ἔτους χειροτονεῖ ἱερέα τὸν Ἀλέξιον Σιάνον εἰς τὸν ναὸν τῆς Παναγίας Τσαριτσάνης (Γ κ ο ὑ μ α, σ. 130, 135, 143).

3. Ὁ Γ κ ο ὑ μ α σ (σ. 135) μνημονεύει ὡς τελευταῖον ἐπίσκοπον Πέτρας κάποιον Ἰωάννην. Πρόκειται περὶ ὄλως ἐσφαλμένης πληροφορίας. Τελευταῖος ἐπίσκοπος ὑπῆρξεν ὁ Θεόκλητος (1885-1896), ὁ ὁποῖος, καταργηθείσης τῆς ἐπισκοπῆς Πέτρας, μετετέθη εἰς τὴν ἐπισκοπὴν Κίτρους (1896-1904). Βλ. «Μακεδονικά», τ. 14 (1974), σ. 64. Πρβλ. καὶ Κ ί τ ρ ο υ ς Β α ρ ν ά β α, Ἐγκόλπιον ἡμερολόγιον ἔτους 1976, σ. 28, ἐνθα κατάλογος ἐπισκόπων τῆς ἐπισκοπῆς Κίτρους.

4. Βλ. κείμενον τοῦ τόμου εἰς «Μακεδονικά», τ. 14 (1974), σ. 80-83.

τεινά), Μηλιά, Ζιάζακος (σημ. Λίφος), Κουντουριώτισσα, Σπί (σημ. Στουπί), Βλαχοκαλύβια (σημ. Ἅγιος Σπυρίδων), Καρύτσα, Μαλαθρυά (σημ. Δίον), Λιτόχωρον, Λεπτοκαρυά, Σκοτίνα, Παντελεήμων καὶ Πούρλια, τὰ ὅποια ὑπήγοντο πολιτικῶς εἰς τὴν ὑποδιοίκησιν Κατερίνης, ὑπήχθησαν ἐκκλησιαστικῶς εἰς τὴν ἐπισκοπὴν Κίτρους»¹.

Τέλος, ἡ κατάργησις τῆς ἐπισκοπῆς δὲν ἐγένετο τὴν 10 Μαΐου 1896 (Γκούμας, σ. 135), ἀλλὰ τὴν 9 Ἰουνίου τοῦ 1896, ἡμερομηνίαν, καθ' ἣν τὸ κείμενον τοῦ Πατριαρχικοῦ καὶ Συνοδικοῦ Τόμου κατεχωρήθη ἐν πρωτοτύπῳ εἰς τὸν Ἱερὸν Κώδικα τῶν Ὑπομνημάτων, ὑπογεγραμμένον ὑπὸ τῶν μελῶν τῆς Ἱερᾶς Συνόδου τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου².

Ἰδρυμα Μελετῶν Χερσονήσου τοῦ Αἴμου

ΑΘ. ΑΓΓΕΛΟΠΟΥΛΟΣ

Ἰωάν. Κ. Βασδραβέλλη, Ὁ Φιλικὸς καὶ ἀγωνιστὴς Γιάννης Φαρμάκης. Ἡ ἠρωϊκὴ ἄμυνα στὴ Μολδαβία, Θεσσαλονίκη 1972, 8ον, σ. 64.

Ὁ ἐν Θεσσαλονίκη ἱστορικὸς Ι. Κ. Βασδραβέλλης, Γραμματεὺς τῆς Ἑταιρείας Μακεδονικῶν Σπουδῶν, γνωστὸς καὶ εἰς τὴν χώραν μας ἰδίᾳ μετὰ τὴν ἐργασίαν του περὶ τοῦ ἀρματολισμοῦ εἰς τὰ Βαλκάνια (ἣ ὅποια ἐγνώρισε τελευταίως καὶ δευτέραν ἐκδοσιν) καὶ περὶ τῆς δράσεως τῶν Μακεδόνων εἰς τὴν Ἐπανάστασιν τοῦ 1821, ἐξέδωκεν ἐσχάτως καὶ τὴν ἐνταῦθα παρουσιαζομένην ἐργασίαν.

Εἰς τὴν μελέτην του ὁ συγγρ., ἐπὶ τῇ βάσει ἑλληνικῶν, ρουμανικῶν, ρωσικῶν, αὐστριακῶν καὶ σερβικῶν πηγῶν, προσπαθεῖ νὰ ἐξαγάγῃ καὶ νὰ φωτίσῃ ἀγνώστους μέχρι σήμερον πλευράς τῆς ζωῆς καὶ τῆς δράσεως τοῦ συμπατριώτου του πρὸ καὶ μετὰ τὴν Ἐπανάστασιν τοῦ 1821.

Οἱ τίτλοι τῶν ἑξ κεφαλαίων, οἱ ὅποιοι ἀντικατοπτρίζουν τὸ περιεχόμενον τοῦ βιβλίου, εἶναι οἱ ἀκόλουθοι: 1) Τὸ ἀρματολικὸν στὴν περιοχὴ τοῦ Ἀλιάκμονα, 2) Ὁ Φαρμάκης Φιλικός, 3) Ὁ Φαρμάκης στὴν Μολδοβλαχία, 4) Ἀπὸ τὸ Δραγατσάνι στὰ βουνὰ τῆς Μολδαβίας, 5) Ἡ ἀντίστασις στὸ Μοναστήρι τοῦ Σέκου, 6) Μυθικὸς ἠρωϊσμός τοῦ Φαρμάκη καὶ τὸ τραγικὸ τέλος.

Ἡ μονογραφία τοῦ Ἑλληνος ἱστοικοῦ, στηριζομένη ἐπὶ πλουσίας βιβλιογραφίας εἶναι ἡ πληρεστέρα σήμερον τοιαύτη περὶ τοῦ ἐπαναστάτου Ἰωάννου Φαρμάκη, τοῦ ὁποίου τὸ ὄνομα συνδέεται καὶ μετὰ τὴν ἱστορίαν τῆς χώρας μας, διὰ τῆς δραστηριότητος τὴν ὁποίαν ἀνέπτυξεν εἰς τὰς ρουμανικὰς χώρας καὶ διὰ τῶν σχέσεων του μετὰ τοῦ ἡγεμόνος Ἰωάννου Καρατζᾶ καὶ Τοῦντορ Βλαδιμηρέσκου.

Εἰς ὅ,τι ἀκολουθεῖ θὰ κάμωμεν μικράς τινας συμπληρώσεις, αἱ ὅποια δυνατόν νὰ χρησιμεύσουν εἰς τὸν συγγραφέα εἰς μίαν ἐνδεχομένην νέαν ἐκδοσιν.

Ἐκ τῆς μονογραφίας τοῦ κ. Βασδραβέλλη δὲν συνάγεται τὸ πότε ἦλθεν διὰ πρώτην φοράν εἰς τὰς ρουμανικὰς ἡγεμονίας ὁ Φαρμάκης. Ἐξ ἑνὸς ἐγγράφου σωζομένου εἰς τὰ Κρατικὰ Ἀρχεῖα Βουκουρεστίου βλέπομεν ὅτι εὐρίσκετο εἰς Βουκουρέστιον τὴν 17ην Ἰουλίου 1816.

Ὁ συγγρ. ἀσχολεῖται μετὰ τὴν προσπάθειαν τῶν Φιλικῶν τοῦ Βουκουρεστίου, μετὰ τὸν ἄνδρα ὁποῖον καὶ τοῦ Φαρμάκη, διὰ νὰ προσεταιρισθοῦν τὸν Μίλος Ὁμπρένοβιτς καὶ νὰ συνεργασθοῦν μαζί των. Ἐκπληξιν ὁμοῦ προκαλεῖ τὸ γεγονός, ὅτι δὲν ἀσχολεῖται καθόλου μετὰ τὰς σχέσεις τοῦ Tudor Vladimirescu μετὰ τὰ ἡγετικά στελέχη τῆς Φιλικῆς εἰς τὸ Βουκουρέστιον.

1. Αὐτόθι, σ. 77-78.

2. Αὐτόθι, σ. 73 καὶ 80.

Ὁ κ. Βασδραβέλλης δὲν ἀναφέρει τὰ δύο ὑποσχετικά ἔγγραφα συνεργασίας, τὰ ὁποῖα ὑπέγραψαν εἰς τὴν πρωτεύουσαν τῆς Βλαχίας ὁ Φαρμάκης μετὰ τῶν Γεωργάκη Ὀλυμπίου καὶ Tudor Vladimirescu, τὸ πρῶτον τὸν Αὐγούστον 1819, καὶ τὸ δευτέρον τὸν Ἰανουάριον 1821, ὀλίγας ἡμέρας πρὸ τῆς ἐκρήξεως τῆς ἐπαναστάσεως.

Ἡ οἰκία τοῦ Βογιάρου Μπέλλου δὲν εὑρίσκεται εἰς ὁ Ἰάσιον, ὅπως λέγει ὁ κ. Βασδραβέλλης, ἀλλὰ εἰς τὸ Βουκουρέστιον, καὶ ἐκεῖ ἠὺλογήθη ἡ σημαία τῆς Φιλικῆς εἰς τελετὴν, κατὰ τὴν ὁποίαν μετέσχον ὁ Φαρμάκης καὶ ὁ Ἄριστίας, ὁ ὁποῖος μάλιστα τὴν ἐκράτει κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς τελετῆς. Εἰς τὸ Ἰάσιον ἡ σημαία τῆς Φιλικῆς ἠὺλογήθη ἐν τῷ ναφῶ τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν ἀπὸ τὸν μητροπολίτη Μολδαβίας Βενιαμίν, παρουσία τοῦ ἀρχηγοῦ τῆς Φιλικῆς, Ἀλεξάνδρου Ὑψηλάντη.

Ὁ Ἕλλην ἱστορικὸς δίδει πολὺ μεγάλην πίστιν εἰς τὰ ἀπομνημονεύματα τοῦ Ivan Lirpandi. Τὸ ὕλικόν ποῦ μᾶς ἄφησε καὶ ἐδημοσιεύθη εἰς τὸν ε' τόμον τῶν «Ἐγγράφων περὶ τῆς Ἱστορίας τῆς Ρουμανίας. Ἡ Ἐπανάστασις τοῦ 1821» πρέπει νὰ χρησιμοποιηθῆται μὲ περισσοτέραν προσοχήν, διότι μερικὲς φορὲς οἱ ἰσχυρισμοὶ τοῦ Lirpandi δὲν εἶναι ἀντικειμενικοὶ καὶ ὀδηγοῦν εἰς λανθασμένα συμπεράσματα.

Περὶ τῆς ἠρωϊκῆς δράσεως τῶν Φιλικῶν εἰς τὴν Μοῦνην Σέκου δὲν ἔχει λεχθῆ ἀκόμη ἢ τελευταία λέξις. Ὑπάρχει εἰσέτι πολὺ ὕλικόν, τὸ ὁποῖον πρέπει νὰ ἐρευνηθῆ καί, ὅπως λέγει καὶ ὁ κ. Βασδραβέλλης, χρειάζεται ὑπομονή, καλὴ πίστις καὶ μεγάλη προσοχὴ κατὰ τὴν χρῆσιν τῶν πηγῶν (σ. 39).

Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸ τραγικὸν τέλος τοῦ Φαρμάκη, ὁ συγγρ. θὰ μπορούσε νὰ χρησιμοποιήσῃ καὶ ὠρισμένας ἐκ τῶν διπλωματικῶν ἐκθέσεων, τῶν ἀποσταλειῶν ἐκ Κωνσταντινουπόλεως, εἰς τὰς ὁποίας δίδονται ἐνδιαφέρουσαι λεπτομέρειαι διὰ τὸν ἀποκεφαλισμὸν τοῦ Φαρμάκη καὶ τῶν εἴκοσι συντρόφων του, καθὼς ἐπίσης καὶ διὰ τὴν στάσιν ὠρισμένων ξένων Δυνάμεων ἐναντι αὐτῆς τῆς βαρβαρικῆς πράξεως τῶν Τούρκων.

Αἱ γινόμεναι συμπληρώσεις δὲν μειώνουν τὴν ἀξίαν τῆς παρούσης μονογραφίας, ἢ ὁποία θὰ εἶναι πολὺ χρήσιμος διὰ τοὺς ἐρευνητάς μας.

Βουκουρέστι

ΝΕΣΤΩΡ ΚΑΜΑΡΙΑΝΟΣ

Δ. Γ. Σερεμέτη, Πληροφορία περί Μακεδονίας ἐκ τῶν Ἀμερικανικῶν Ἀρχείων (Ἀναφοραὶ προξένων), Θεσσαλονίκη 1974 (Μακεδονικὴ Λαϊκὴ Βιβλιοθήκη, ἀρ. 26, σ. 25).

Ἡ μελέτη τοῦ κ. Σερεμέτη ἐντάσσεται στίς ἀρχεακὲς ἐκεῖνες ἐρευνες ποῦ φιλοδοξοῦν νὰ ἀνοίξουν τὸν δρόμον στοὺς μεταγενέστερους ἐρευνητάς. Ἡ ἀξιολόγησις τῆς σημασίας ποῦ ἔχουν τὰ προξενικὰ ἀρχεῖα εἶναι χρήσιμη καὶ δικαιολογεῖται ὀρθὰ ἢ ἐπιλογή τους ἀπὸ τὸν κ. Σ. Σωστὴ εἶναι καὶ ἡ συγκέντρωσις τοῦ ἐνδιαφέροντος στὴν κρίσιμη περίοδον τοῦ Μακεδονικοῦ Ἀγῶνα, 1901-5. Ἀπὸ ἐκεῖ καὶ πέρα ὁμως θὰ περιμέναμε μιὰ ἐκτενὴ περιγραφή τοῦ ἀρχεακοῦ ὕλικου καὶ ὄχι σποραδικὰ τὴν παράθεσιν τοῦ περιεχομένου ὀρισμένων μόνο ἐγγράφων, ὅσο καὶ ἂν αὐτὰ εἶναι σπουδαῖα. Ἡ πρακτικὴ ποῦ ἔχει σήμερα ἐπικρατήσῃ γύρω ἀπὸ τὴν ἐκδοσὴν τῶν πηγῶν ἐπιβάλλει τὴν ἐκλογὴν ἀνάμεσα στὴν αὐτοῦσια (in extenso) δημοσίευσιν τῶν κειμένων ἢ στὴν ἐκδοσὴν τους σὲ σύντομη περίληψιν (régestes). Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ δίνεται ἢ δυνατότητα στὸν ἐρευνητὴ νὰ ἔχη συνολικὴ εἰκόνα τοῦ ἀρχεακοῦ ἀντικειμένου καὶ νὰ τὸ ἐκμεταλλευθῆ ἀνάλογα. Μιὰ τρίτη λύσις εἶναι ἢ ἀπλὴ καταλογογράφηση τῶν ἐγγράφων, μὲ τὴν συμπύκνωσιν τοῦ περιεχομένου τους σὲ μιὰ περίοδον (ὑπὸ μορφῇ τίτλου): τέτοιο παράδειγμα ἀποτελεῖ ἢ ἔργασια τοῦ Β. Spiridonakis, ἀπὸ τὰ Ἀρχεῖα τοῦ Ὑπουργείου τῶν Ἐξωτερικῶν τῆς Γαλλίας. Μὲ τὰ παραπάνω δὲν θέλομε νὰ μειώσομε τὴν ἔργασια τοῦ κ. Σ., ποῦ ἀποτελεῖ ἀφετηρία γιὰ νέες ἐρευνες καὶ ἐνημερώνει ἀποτελεσματικὰ τὸ εὐρύτερον κοινόν. Ὁ κόπος τοῦ συγγραφέα θὰ ἦταν ὡστόσο ἀποδοτικό-

τερος, ἂν διαχώριζε σὲ μιὰ μελέτη τῆ δημοσίευση τῶν πηγῶν (μὲ ὁποιαδήποτε μέθοδο) καὶ σὲ ἄλλη προέβαινε σὲ ἱστορικὴ ἀνάλυσή τους. Γιατὶ ὁ κ. Σερεμέτης ἀσφαλῶς κατέχει τὸ θέμα του καὶ περιμένουμε τὴν πλήρη ἀξιοποίηση τοῦ ὕλικου ποὺ συγκέντρωσε.

Πανεπιστήμιον Ἰωαννίνων

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΠΛΟΥΜΙΔΗΣ

Μιχαήλ Ἀθ. Καλινδέρη, 'Ο κώδιξ τῆς Μητροπόλεως Σισανίου καὶ Σιατίστης (1686—), ἔκδοσις Ἑταιρείας Μακεδονικῶν Σπουδῶν (Μακεδονικὴ Βιβλιοθήκη), Θεσσαλονίκη 1974, σελ. 151+XVII πίν.

Γιὰ τὸ περιεχόμενο τοῦ Κώδικα, ποὺ μὲ τόση εὐσυνειδησία ἐκδίδει ὁ κ. Μ. Καλινδέρης, κατατοπίζεται ὁ ἀναγνώστης ἀπὸ τὴν εἰσαγωγὴ τὴν ὁποία προτάσσει. Εἶναι ὑποθέσεις ἀνάλογες μὲ ἀναφερόμενες σὲ ἄλλους ὡς τώρα ἐκδοθέντες κώδικες Μητροπόλεων, ποὺ ἀπασχόλησαν τὸν ἱεράρχη Ζωσιμᾶ κατὰ τὸ διάστημα τῆς θητείας του ὡς Μητροπολίτη Σισανίου, ὡς Πατριάρχῃ Ἀχριδῶν καὶ τέλος ὡς Πρόεδρο Σισανίου (1686-1744). Οἱ ὑποθέσεις, οἱ ὁποῖες ἀπασχολοῦν τοὺς χριστιανοὺς τῆς δικαιοδοσίας του καταγράφονταν στὸν «Ἱερό», ὅπως ὀνομαζόταν, Κώδικα ὡς πράξεις ἐπικυρωμένες γιὰ νὰ ἐπισημοποιηθῆται ἡ νομιμότητά τους καὶ νὰ ἔχουν «τὴν ἰσχὺν ἐν παντὶ κριτηρίῳ», ἢ «εἰς ἔνδειξιν καὶ ἀσφάλειαν», ὅπως συνηθιζόταν νὰ σημειώνεται στὶς πράξεις αὐτῆς ἐποχῆς τῆς Τουρκοκρατίας. Τὸ περιεχόμενο τῶν πράξεων εἶναι ποικίλο: Διαζύγια, διαθήκες, δωρεές, διανομὲς περιουσίας, ἐξοφλήσεις χρεῶν, υἰοθεσίες, ἀγοραπωλησίες κὶ ἄλλες δικαιοπραξίες. Ἀναφέρονται δηλ. σὲ θέματα ποὺ σχετίζονται μὲ μορφῆς δικαίου (κληρονομικοῦ, οἰκογενειακοῦ, ἐνοχικοῦ, ποινικοῦ κ.λ.), οἱ ὁποῖες ἴσχυσαν γιὰ τοὺς ὑπόδουλους τὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας καὶ ἐκφράζονταν μὲ τὶς ἀποφάσεις καὶ πράξεις τῶν κατὰ τόπους Μητροπολιτῶν. Ἡ μόνη πράξις ποὺ εἶναι ἄσχετη μὲ τὶς ἄλλες εἶναι τὸ καταχωρισμένο ἀντίγραφο τῆς Συνοδικῆς ἀποφάσεως, ποὺ ἀναφέρεται στὴν καθάρειση τοῦ Ἡπειρώτη Μεθόδιου Ἀνθρακίτη.

'Ο Κώδικας, ὅπως σημειώνει ὁ κ. Καλινδέρης, δὲν χρησιμοποιήθηκε ἀπὸ τὸ διάδοχο τοῦ Ζωσιμᾶ, Νικηφόρο (1746-1769), οὔτε ἀπὸ τὸν Κύριλλο, ὁ ὁποῖος καταγόταν ἀπὸ τὸ Τσεπέλοβο Ἰωαννίνων (1769-1792). Οἱ καταχωρίσεις στὸν Κώδικα ξαναρχίζουν τὸ 1797, ἐπὶ Νεοφύτου, ἀπὸ τὴν Ἀβδέλλα Γρεβενῶν, διακόπτονται καὶ πάλι γιὰ νὰ συνεχιστοῦν ἐπὶ Λεοντίου (1835-1852), μὲ τελευταία ἐγγραφὴ τὸ 1896.

Οἱ ἐγγραφές ποὺ ἀρχίζουν ἀπὸ τὴν ἀρχιερατεία τοῦ Νεοφύτου, δὲν εἶναι ἄγνωστες στοὺς ἐρευνητές, γιατί, ἐξ αἰτίας τοῦ περιεχομένου τους (ἀξιομνημόνευτα γεγονότα τοπικῆς καὶ γενικότερης σημασίας, μὲ ταυτόχρονη προβολὴ προσώπων) καὶ τοῦ τρόπου καταγραφῆς τους, ἦταν πιὸ προσιτῆς καὶ πιὸ πρόσφορες γιὰ ἐκμετάλλευσή ἀπ' αὐτοὺς. Τὸ κύριο, ὁμως, σῶμα τοῦ Κώδικα, ποὺ περιέχει τὶς πράξεις τοῦ Ζωσιμᾶ, ἔμεινε ἄγνωστο σχεδὸν καὶ ἀνεκμετάλλευτο καὶ πρώτη φορὰ ἐρχεται στὴ δημοσιότητα. Ποιὰ σημασία ἔχει αὐτὸ ἀποδεικνύεται ἀπὸ τὸ περιεχόμενο τῶν καταχωρίσεων, τὸ ὁποῖο, στὴν εὐρύτερη ἐννοιά του, πέρα ἀπὸ τὶς μορφῆς δικαίου ποὺ ἐπισημάναμε, συνδέεται ἄμεσα μὲ τὴν παράδοση τῆς περιοχῆς, μὲ τὰ ἦθη καὶ ἔθιμα τῶν κατοίκων, τὴ γλῶσσα καὶ γενικὰ μὲ τὴ ζωὴ σ' ὅλες τὶς ἐκφράσεις της.

'Ορθὴ εἶναι ἡ μέθοδος, ποὺ ἀκολούθησε ὁ συγγραφέας γιὰ τὴν παρουσίαση τοῦ Κώδικα. Χώρισε τὸ περιεχόμενό του σὲ δύο τμήματα. Στὸ πρῶτο περιλαμβάνονται ὅλες οἱ πράξεις τοῦ Ζωσιμᾶ, ποὺ ἀποτελοῦν βασικὰ καὶ τὸ ἀνέκδοτο ὕλικό. Σ' αὐτὸ ἔδωσε τὸν τίτλο, «Αἱ πράξεις τοῦ Ζωσιμᾶ». Οἱ ὑπόλοιπες καταχωρίσεις τοῦ Κώδικα περιελήφθησαν στὸ τμῆμα: «Τὰ μετὰ τὸν Ζωσιμᾶ», καί, ἐκτὸς ἀπὸ λίγες ἐξαιρέσεις, ὅλες δημοσιεύονται ὁλόκληρες, ὅπως ἀκριβῶς εἶναι καταχωρισμένες.

Τὶς δυσχέρειες ποὺ παρουσίαζε ἀπὸ τὴ φύση καὶ τὸ περιεχόμενό τους ἢ ἔκδοση τῶν πράξεων τοῦ Ζωσιμᾶ ὁ κ. Καλινδέρης τὶς ἀντιμετώπισε μὲ τὸν ἐνδεδειγμένο τρόπο. Τὶς πράξεις ποὺ εἶχαν εὐρύτερη καὶ οὐσιαστικότερη σημασία τὶς δημοσίευσε ὀλόκληρες. Γιὰ τὶς ἄλλες, ποὺ δὲν παρουσίαζαν αὐτὸ τὸ ἐνδιαφέρον, κατέφυγε σὲ σύντομη ἢ πιὸ ἀναπτυγμένη περίληψη—ἀνάλογα πάλι μὲ τὸ περιεχόμενό τους—ἢ ὁποῖα συμπληρώνεται, σὲ περιπτώσεις ποὺ ἔχει τὴ γνώμη ὅτι ἐπιβάλλεται, μὲ ἀποσπάσματα ποὺ ἢ μελέτη καὶ ἢ ἀξιολόγησή τους συνεισφέρουν στὴ γνωριμία τῆς ζωῆς τοῦ τόπου.

Στὴν εἰσαγωγή, τέλος, ἐξηγεῖται γιὰ τί προτιμήθηκε ἢ παράθεση τοῦ ὕλικου ὄχι κατὰ εἰδολογικὴ διαίρεση, ἀλλὰ κατὰ χρονολογικὴ κατάταξη καὶ ἀναφέρονται ὅσα ἄλλα μέσα χρησιμοποιήθηκαν γιὰ τὴν ἐπιστημονικότερη παρουσίαση τοῦ ὕλικου.

Μεγάλη θὰ ἦταν ἢ προσφορά τοῦ ἐκδότη τοῦ Κώδικα, ἂν παρουσίαζε στὴ συνέχεια μόνον τὸ ἀρχαιακὸ ὕλικό, πράγμα ποὺ, ὅπως ἐξηγεῖ στὴν εἰσαγωγή του, σκέφτηκε νὰ κάνῃ. Γιὰ τοὺς μελετητὲς τῆς νεώτερης ἱστορίας θὰ ἀποτελοῦσε τὸ ὕλικό αὐτὸ μιὰ πηγὴ πολὺτιμη. Ὁ κ. Καλινδέρης, ὅμως, ἀπὸ τοὺς ἀξιόλογους ἐρευνητὲς τῆς Μακεδονικῆς ἱστορίας, προχώρησε στὸ δυσχερέστερο μέρος ποὺ ἔχει νὰ ἀντιμετώπισῃ ἓνας ἐπιστήμονας, ὅταν θέλῃ νὰ ὀλοκληρώσῃ τὴν ὁποιαδήποτε προσφορά του: στὸν ὑπομνηματισμὸ τοῦ ἀρχαιακοῦ ὕλικου ποὺ παρουσιάζει, πράγμα ποὺ ἐπιτρέπει τὴν κριτικὴ ἀποτίμησή του, τὴ συσχέτιση, τὴν ἐπισήμανση τῶν ἰδιαίτερων χαρακτηριστικῶν του, τὴν ἀξιοπιστία του καὶ τὴν ἔνταξή του, τέλος, τόσο στὸ στενὸ πλαίσιο τῆς ἱστορίας τῆς περιοχῆς ἀπὸ τὴν ὁποία προέρχεται, ὅσο καὶ στὴν ὅλη δομὴ τῆς νεοελληνικῆς ἱστορίας.

Ὁ ὑπομνηματισμὸς ὅλων τῶν καταγραφῶν τοῦ Κώδικα εἶναι τόσο λεπτομερὴς σὲ ἔκταση καὶ βάθος, ὥστε δὲν ὑπερβάλλει κανεὶς σημειώνοντας πῶς τὸ κυριότερο μέρος τῆς ἐργασίας τοῦ κ. Καλινδέρη ἀποτελεῖ αὐτὸς ὁ σχολιασμὸς τοῦ ἀρχαιακοῦ ὕλικου. Γιὰ τὸν δὲν εἶναι μόνον οἱ βιβλιογραφικὲς παραπομπὲς σὲ ἑλληνικὰ καὶ ξένα συγγράμματα μὲ τὶς ὁποῖες τὸ ὕλικό αὐτὸ ἐντάσσεται στὸ ἱστορικὸ πλαίσιο τῆς ἐποχῆς, ἐλέγχεται καὶ ἐλέγχει, εἶναι καὶ οἱ προσωπικὲς θέσεις τοῦ ἐκδότη τόσο πάνω στὰ ἱστοροῦμενα γεγονότα, ὅσο καὶ στὶς προθέσεις τῶν ἀνθρώπων καὶ στὶς πράξεις ποὺ διαδραματίζονται. Εἶναι ἀκόμη καὶ ἢ μελέτη τοῦ λαογραφικοῦ περιβάλλοντος τῆς ἐποχῆς καὶ ἢ προσπάθεια ἀνιχνεύσεως τῆς ἱστορικῆς διαδρομῆς του, ὅπως π.χ. ἐπιχειρεῖται στὶς περιπτώσεις οἰκογενειακῶν ὀνομάτων, τὰ ὁποῖα ἀναφέρονται στὶς πράξεις. Ἐὰν σ' αὐτὰ προστεθῇ καὶ ἢ προσπάθεια διερευνήσεως τῆς ζωῆς τῶν κατοίκων στὶς διάφορες ἐκφάνσεις της, συντεχνίες κ.λ., ὅπως καὶ ἢ ἔρμηνεία τοῦ γλωσσικοῦ ὕλικου, τότε συμπληρώνεται καὶ μπορεῖ νὰ ἀποτιμηθῇ, ὅπως δικαιοῦται ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ περιεχόμενό του, ὁ μόχθος ποὺ καταβλήθηκε πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτή.

Ἡ ὅλη ἐργασία συμπληρώνεται μὲ ἀναλυτικὸ εὔρετήριό κυρίων ὀνομάτων καὶ τόπων καὶ δημοσίευση φωτογραφιῶν χαρακτηριστικῶν σελίδων. Γενικὰ ἢ ἔκδοσις τοῦ Κώδικα ἀποτελεῖ μιὰ σπουδαία συμβολὴ στὴν ἱστορία τῆς Δυτικῆς Μακεδονίας. Νέο, ἀξιόλογος ἀπὸ κάθε πλευρὰ σημασίας, ὕλικό προσφέρεται καὶ μάλιστα κατὰ τρόπο ὑποδειγματικό, ἔτσι ποὺ νὰ διευκολύνεται ὁ ἐρευνητὴς στὴν ἀναζήτηση τοῦ οὐσιώδους, στὴ βιβλιογραφικὴ σύνδεσή του μὲ τὰ γεγονότα καὶ στὴν ἔνταξή τους στὸν ἱστορικὸ περίγυρο ποὺ ἐνδιαφέρεται.

Γ. Χ. Χιονίδη, Έμμανουήλ Ίω. Ζάχος (1860-1924) ένας Βεροιώτης εκπαιδευτικός κατά τους χρόνους της Τουρκοκρατίας. Πρόλογος Στ. Έμμ. Ζάχου, Θεσσαλονίκη 1974, σ. 34 και 12 πίνακες εκτός κειμένου.

Η σύντομη, από έλλειψη περισσότερων στοιχείων όπως όμολογεί ο ίδιος, μονογραφία του δικηγόρου-ιστορικού κ. Γεωργ. Χ. Χιονίδη για τὸ δάσκαλο κι αγωνιστὴ τῆς Βέροιας Έμμαν. Ίω. Ζάχο περιλαμβάνει τὰ ἐξῆς μέρη:

Πρόλογος, γραμμένο ἀπ' τὸ γιὸ τοῦ τόσο προικισμένου δασκάλου κ. Στέφανο Έμμ. Ζάχο, (σ. 5-6).

Προλεγόμενα, τοῦ Γ. Χ. Χιονίδη (σ. 7-8), ὅπου τοποθετοῦμαστε χρονικὰ (Τουρκοκρατία, τοπικὰ (Μακεδονία-Βέροια) καὶ μαθαίνουμε τὶς ἐπιδιώξεις (διάσωση τῆς μνήμης τοῦ ἄξιου κι ἀντιπροσωπευτικοῦ ἐκπροσώπου τῶν ἐθναποστόλων ἐκπαιδευτικῶν τῆς Τουρκοκρατίας) καὶ τὸν ἀπώτερο σκοπὸ (μιὰ διεξοδικότερη γενικὴ ἐργασία) τοῦ συγγραφέα.

Ἀκολουθεῖ ἡ κυρίως βιογραφία τοῦ Έμμ. Ζάχου, διαιρεμένη σὲ ἕξι (6) μικρὰ κεφάλαια

1. Γενεαλογικὰ καὶ Σπουδαί (σ. 9): μὲ συντομία καὶ πολὺ χρήσιμες καὶ κατατοπιστικὲς παραπομπὲς πληροφοροῦμαστε τὰ τῆς καταγωγῆς του καὶ τῶν σπουδῶν του.

2. Ἡ διδασκαλία του εἰς τὴν Βέροιαν (σ. 10): γνωρίζουμε τὸ διδασκαλικὸ του ἔργο στὴ Βέροια, ὅπου διορίστηκε ἀμέσως μετὰ τὴν ἀποφοίτησή του ἀπ' τὸ Διδασκαλεῖο Θεσσαλονίκης, ποὺ δὲν περιοριζόταν ἀπλῶς στὴ διδασκαλία τῶν μαθημάτων, ἀλλὰ καὶ στὴν παύτρυνση τῶν μαθητῶν του, ὅταν διαπίστωνε κάποιο ταλέντο.

3. Δημιουργία μουσικῆς κινήσεως (σ. 10-12): μαθαίνουμε τὴν καλλιτεχνικὴ δραστηριότητα τοῦ δασκάλου, ποὺ ἀπὸ ἀγάπη κι ἔφεση γιὰ τὴ μουσικὴ ἰδρύει καὶ διευθύνει (1902-1914 ἄμισθος) φιλαρμονικὴ μὲ τ' ὄνομα «Ὀρφεύς». Ἡ κίνηση αὐτὴ ποὺ ἀναδιοργανώθηκε δυὸ φορές, μιὰ ἀπὸ τὸ 1916 (μὲ μαθητὲς) κι ἄλλη μιὰ τὸ 1921 (μὲ προσκόπους) διαλύθηκε τελικὰ ἄδοξα. Στὸ κεφ. αὐτὸ ο συγγρ. παραθέτει καὶ ἀναφορὰ τοῦ Ζάχου πρὸς τὸν Δήμαρχο Βεροίας (σ. 11-12) μὲ τὴν ὁποία τοῦ παραδίνει τὰ μουσικὰ ὄργανα τοῦ Ὀμίλου.

4. Ἡ ἐθνικὴ δράσις τοῦ Ζάχου (σ. 12-15): ο συγγρ. μᾶς τὸν παρουσιάζει σὰν πολὺ δραστήριο πατριώτη κι ἀγωνιστὴ, νὰ ἐργάζεται κρυφὰ σὰν «Γραμματεὺς» διαφόρων συλλόγων, νὰ παίρνῃ μέρος στὴν ἐπανάσταση τοῦ 1878, ν' ἀλληλογραφεῖ μὲ τὸ Ἑλληνικὸ Προξενεῖο Θεσσαλονίκης (μὲ τὸ ψευδώνυμο Ἰωαννίδης), νὰ φιλοξενῇ καὶ νὰ φυγαδεύῃ ὄπλαρχηγούς τοῦ Μακεδονικοῦ Ἀγώνα (Καπετὰν Κόρακα, Κατσάμπα) καὶ νὰ καλλιεργῇ τὸ ἐθνικὸ φρόνημα τῶν νέων, μὲ τὴ διδασκαλία τοῦ ἐθνικοῦ ὕμνου καὶ τὴν ἐπίδειξη τῆς σημαίας στὰ ὑπόγεια τοῦ σχολείου.

5. Ὁ θάνατος καὶ ἡ κηδεία του (σ. 15-16): ὁ Ζάχος πέθανε στὶς 4 Ἀπριλίου τοῦ 1924 μετὰ ἀπὸ σύντομη ἀσθένεια καὶ ἀπὸ τὶς πληροφορίες τοῦ συγγραφέα φαίνεται πὼς ἡ κηδεία του ἦταν ἐπιβλητικὴ καὶ πάνδημη. Παραθέτει μάλιστα ὁ συγγρ. καὶ τὰ τελευταῖα λόγια τοῦ ἐπικήδειου ποὺ ἐκφωνήθηκε.

6. Τὰ τέκνα του (σ. 16-17): ο συγγρ. μᾶς περιγράφει μὲ δυὸ λόγια τὴ στάση ποὺ κράτησε ἡ πολιτεία ἀπέναντι στὴν οἰκογένεια Ζάχου μὲ τὸ νὰ σπουδάσῃ, ὁ δῆμος Βεροίας, τὴν κόρη του Ἑλένη δασκάλα καὶ νὰ τὴ διορίσῃ μέσα στὴ Βέροια καὶ ν' ἀποφασίσῃ νὰ δώσῃ τὸ ὄνομά του στὸ δρόμο ποὺ γεννήθηκε καὶ μεγάλωσε, πράγμα ποὺ δὲν ἔγινε, ἄγνωστο γιατί. Ἡ τιμὴ ἐξ ἄλλου ποὺ ἔγινε στὰ παιδιὰ του Στέφανο, Ἑλένη καὶ Εὐδοξία στὸ Πανελλήνιο Συνέδριο Μακεδονομάχων (7 Ἰουνίου 1928) καὶ ἡ φιλοξενία τους ἀπ' τὸν διοργανωτὴ του Γκαίτε Τζοβαρόπουλο ἀπόδειξε τὴν ἀναγνώριση τῆς προσφορᾶς τοῦ πατέρα Ζάχου.

Τὸ πρῶτο μέρος τῆς μονογραφίας τελειώνει ἐδῶ καὶ ἀκολουθεῖ τὸ πιὸ σπουδαῖο καὶ πιὸ ἐνδιαφέρον: Παράρτημα (Σχετικὰ δημοσιεύματα) (σ. 19-30).

Σ' αὐτὸ ὁ συγγρ. περιλαμβάνει τὰ ἐξῆς:

1. Βιογραφία τοῦ Ζάχου γραμμένη ὑπὸ τοῦ Ἱερομονάχου Ἰωαννικίου (Ἰωάννου) Μηλιοπούλου (σ. 21-26): ὅπου μετὰ ἀπὸ σύντομο ἐνημερωτικὸ πρόλογο ὁ συγγρ. παραθέτει ὀλόκληρο τὸ κείμενο τῆς βιογραφίας τοῦ Ζάχου ποῦναι γραμμένη ἀπ' τὸν μοναχὸ καὶ συνάδελφό του Ἰωαννίκιο, «κατὰ κόσμον» Ἰωάννη Μηλιόπουλο.

2. Ὁ Γ. Γουδέης διὰ τὸν Ζάχον (σ. 26-27): ὁ Γ. Χ. Χιονίδης μᾶς δίνει τὸν πρόλογο ἀπὸ δημοσίευση τοῦ σημειώματος τοῦ Ζάχου περὶ Κωττούνιου στὴν ἐφημερίδα «Ἐλεύθερος Λόγος» φύλ. 78/17-4-1930, γραμμένο ἀπ' τὸν ἐπίσης ἐπιφανῆ Βεροιώτη Γεώργιο Γουδέη μὲ τὰ ἐπαινετικώτερα λόγια.

3. Τὸ συγγραφικὸν ἔργον τοῦ Ἐμμ. Ζάχου καὶ ἓνα βιογραφικὸν σημείωμα τοῦ διὰ τὸν Ἰω. Κωττούνιον (σ. 27-30). Τὸ κεφάλαιο αὐτὸ διαιρεῖται στὰ ἐπὶ μέρους: Α) Γενικά, ὅπου ὁ συγγραφεὺς μᾶς μεταφέρει ὅσα ἔγραψε ὁ γιὸς τοῦ Ἐμμ. Ζάχου, Στέφανος, γιὰ τὸ πῶς χάθηκαν τὰ χειρόγραφα τοῦ πατέρα του (μὲ ἀρχαιολογικὲς καὶ ἱστορικὲς μελέτες) καὶ Β) Βιογραφία τοῦ Ἰω. Κωττούνιου, ποῦ ξαναδημοσιεῖ «ἐκ τοῦ πρωτοτύπου χειρογράφου», μᾶς λέει, τὸ σημείωμα τοῦ Ζάχου γιὰ τὸν γνωστὸ Βεροιώτη λόγιο στὴ Δύση ἐπὶ Τουρκοκρατίας Ἰω. Κωττούνιο.

Στὸ σημεῖο αὐτὸ θὰ θέλαμε νὰ παρατηρήσουμε ὅτι ἐλέγχοντας τὴν παραπομπὴ ποῦ παραθέτει ὁ συγγρ. προσέξαμε στὴ σημείωση μὲ τὴ βιβλιογραφία γιὰ τὸν Κωττούνιο τῆς μελέτης τοῦ καθηγ. Ζ. Ν. Τσιρπανλῆ: Οἱ Μακεδόνες σπουδαστὲς τοῦ Ἑλληνικοῦ Κολλεγίου Ρώμης καὶ ἡ δράση τους στὴν Ἑλλάδα καὶ στὴν Ἰταλία (16ος αἰ.-1650), σ. 10, σημ. Γ, στ. 5 τὴν ἐξῆς βιβλιογραφικὴ πληροφορία: Χ., Ἰωάννης Κωττούνιος ὁ Μακεδὼν ἐυεργέτης τῶν Ἑλλήνων, «Ἡμερολόγιον Φοίνικος», Βενετία 1894. Ἐπειδὴ καὶ τὸ σημείωμα τοῦ Ζάχου ἀρχίζει μὲ τὴν ἴδια φράση καὶ χρονολογεῖται 19-8-[18]94 ἀναζητήσαμε καὶ εἶδαμε τὸ ἡμερολόγιο αὐτὸ καὶ διαπιστώσαμε ὅτι τὰ δυὸ κείμενα εἶναι λέξη πρὸς λέξη τὰ ἴδια. Θὰ ἔπρεπε ἴσως νὰ ταυτίσουμε τὸν ἄγνωστο Χ. μὲ τὸν Ζάχο ἢ μήπως ὁ Ζάχος εἶχε δεῖ τὸ Ἡμερολόγιο καὶ ἀντέγραψε τὸ ἄρθρο;

Ἄποψή μας εἶναι ὅτι ἡ δευτέρα ἐκδοχὴ εἶναι ἡ πιθανώτερη, γιὰ τὸ «Ἡμερολόγιον καὶ Σεληνοδρόμιον» αὐτὸ πρέπει νὰ ἐκδόθηκε τὸ ἀργότερο ὡς τὸ τέλος τοῦ πρώτου ἔξαμήνου τοῦ 1894, δηλαδὴ γρηγορώτερα ἀπὸ τὴν ἡμερομηνία ποῦ φέρει τὸ «πρωτότυπο» χειρόγραφο (κατὰ τὸν συγγρ.) τοῦ Ζάχου. Ἄς ἀφήσουμε ὅμως τὴ λύση τοῦ προβλήματος στὸν εἰδικὸ μελετητὴ τοῦ Κωττούνιου.

Τὸ τελευταῖο κεφ. 4 τοῦ Παραρτήματος περιέχει: Ἐνα πιστοποιητικὸν τῆς Μητροπολεως διὰ τὸν διδάσκαλον Ζάχον (σ. 30). Ἀπὸ τὸν κώδικα 13 ἢ 19 τῆς Μητροπ. Βεροίας ὁ συγγρ. μᾶς δίνει ἓνα πιστοποιητικὸ διδασκαλίας τῶν διαφόρων μαθημάτων ποῦ δίδαξε ὁ Ζάχος στὸ σχολικὸ ἔτος 1913-1914.

Στὴ σ. 31 παρατίθεται ἡ βιβλιογραφία ποῦ χρησιμοποίησε ὁ κ. Χιονίδης καὶ στίς σ. 32-34 εὔρητήριο ὀνομάτων καὶ τοπωνυμίων, πραγματικὰ χρήσιμο γιὰ κάθε μελετητὴ. Καὶ ἡ μονογραφία κλείνει μὲ τὴν παράθεση τῶν 12 πινάκων καὶ μὲ τὰ περιεχόμενα.

Ὁλοκληρώθηκε ἔτσι ἡ παρουσίαση τῶν στοιχείων ποῦ εἶχε στὴ διάθεσή του ὁ συγγρ. καὶ σὲ μᾶς δόθηκε ἡ εὐκαιρία νὰ γνωρίσουμε καὶ ἀξιολογήσουμε τὸ ἔργο καὶ τὴν προσφορά, στὰ δύσκολα τελευταῖα χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας, ἐνὸς ἀκόμη πνευματικοῦ ἀνθρώπου, ἐνὸς ἀκόμη ἑλληνα τῆς Μακεδονίας.

Γεωργίου Χ. Χιονίδη, 'Η έκστρατεία και ἡ ἐπανάστασις εἰς τὸν Ὀλυμπον κατὰ τὰ ἔτη 1821-1822. (Μετὰ ἀνεκδότων ἐγγράφων και νέων στοιχείων περὶ τῶν Λαζαίων και τοῦ Διαμαντῆ Νικολάου-Ὀλυμπίου), ἐκδ. Ἐταιρείας Μακεδονικῶν Σπουδῶν, Μακεδονικὴ Βιβλιοθήκη, ἀρ. 45, Θεσσαλονίκη 1975, 8ο, σελ. 99+εἰκ. 4 (ἐντὸς κειμ.)+χάρτ. 1.

Παρόλο πού ἔχουν περάσει περισσότερα ἀπὸ 150 χρόνια ἀπὸ τὴν Ἐπανάσταση τοῦ 1821, δὲν εἶδαν ἀκόμη τὸ φῶς τῆς δημοσιότητας μελέτες, πού νὰ καλύπτουν ὀρισμένες περιοχὲς τοῦ ἑλλαδικοῦ χώρου, και ἰδιαίτερα τοῦ βόρειου. Μιά ἀπὸ τὶς περιοχὲς αὐτὲς εἶναι ἡ περιοχή τοῦ Ὀλύμπου, τῆς ὁποίας ἡ ἀξιόλογη προσφορά στὸν Ἄγωνα δὲν εἶχε ἐκτιμηθῆ. Τὸ κενὸ αὐτὸ ἔρχεται νὰ ἀναπληρώσῃ ἡ μελέτη τοῦ Βεροιώτη δικηγόρου και βουλευτῆ κ. Γ. Χ. Χιονίδη, γνωστοῦ ἀπὸ τὸ ἔντονο και συγκινητικὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν ἱστορία τῆς ἰδιαίτερης πατρίδας του και τῆς Μακεδονίας, καθὼς και ἀπὸ τὶς πολλὲς και ἀξιόλογες μελέτες του. Στόχος τοῦ κ. Χιονίδη στὴ μελέτη αὐτὴ εἶναι νὰ ἐξιστορήσῃ, μὲ κάθε δυνατὴ λεπτομέρεια, τὰ γεγονότα τῆς ἐπαναστάσεως στὸν Ὀλυμπο κατὰ τὰ ἔτη 1821-1822, νὰ λύσῃ ὀρισμένα προβλήματα σχετικὰ μὲ τὴ χρονολόγηση τῶν γεγονότων αὐτῶν και ἀκόμη νὰ σταθμίσῃ τὰ αἴτια πού ὀδήγησαν σὲ ἀποτυχία τὴν ἐπανάσταση στὴν περιοχή αὐτὴ (βλ. Πρόλογο, σ. 7-8).

Ἀμέσως μετὰ τὸν Πρόλογο παρατίθεται Χρονολογικὸς πίναξ τῶν γεγονότων (σ. 9-11). Ἡ παράθεση τοῦ πίνακα στὴν ἀρχὴ τῆς μελέτης ἀποτελεῖ, νομίζουμε, μιὰ καινοτομία, πού δὲν ἐπιβάλλεται ἀπὸ κανένα ἰδιαίτερο λόγο. Μάλιστα, θὰ ἦταν σωστότερο νὰ τεθῆ ὁ πίνακας αὐτὸς στὴ συνηθισμένη του θέση (στὸ τέλος, μπροστὰ ἀπὸ τὸ εὔρετήριο)· ἔτσι ὁ ἀναγνώστης θὰ εἶθανε στὸν πίνακα, ἀφοῦ πρῶτα θὰ εἶχε διεξέλθει τὴν ἐργασία, θὰ εἶχε κατανοήσῃ τὴ σημασία τῶν παρατιθέμενων γεγονότων και θὰ μπορούσε νὰ σχηματίσῃ γνῶμη γιὰ τοὺς λόγους πού ὀδήγησαν τὸν συγγρ. νὰ συμπεριλάβῃ στὸν πίνακα αὐτὰ ἀκριβῶς τὰ γεγονότα.

Τὸ κύριο σῶμα τῆς μελέτης (σ. 13-63) διαρθρώνεται σὲ 11 κεφάλαια(ς). Στὸ Α' (σ. 13-20) ἐξιστοροῦνται τὰ σχετικὰ μὲ τὴν ἔναρξη τῆς ἐπαναστάσεως στὸν Ὀλυμπο, πού ἔγινε ὕστερ' ἀπὸ ἐντολὴ τοῦ Ἐμμανουὴλ Παπα, μὲ σκοπὸ νὰ προκληθῆ ἀντιπερισπασμὸς και ἐπομένως τεμαχισμὸς τῶν ἰσχυρῶν τουρκικῶν δυνάμεων τῆς ἐπαναστατημένης Χαλκιδικῆς. Ἀκόμη ἀναφέρεται ἡ ἀποστολὴ τῶν Ν. Κασομούλη και Κ. Νικολάου στὰ νησιά και τὴν Πελοπόννησο γιὰ βοήθεια σὲ χρήματα και ὕλικά. Τέλος ἐξιστοροῦνται οἱ ἐνέργειες τοῦ Γρηγορίου Σάλ(λ)α, πού ἐπελέγη ὡς ἀντιπρόσωπος τοῦ Ὑψηλάντη. Στὸ Β' (σ. 21-22) ὁ Κασομούλης διαχωρίζει τὶς εὐθύνες του ἀπὸ τὸν Σάλα, φεύγει ἀπὸ τὰ Ψαρά και φτάνει στὸν Ὀλυμπο, ὅπου ἐνημέρωσε τοὺς καπεταναίους γιὰ τὴν πορεία τῶν γεγονότων. Στὰ ἐπόμενα ἕξι κεφάλαια (Γ': σ. 22-24, Δ': σ. 24-25, Ε': σ. 25-29, ΣΤ': σ. 29-30, Ζ': σ. 30-34 και Η': σ. 34-36) ἐξιστοροῦνται οἱ κατ' ἐξοχὴν στρατιωτικὲς ἐπιχειρήσεις στὸν Κολινδρό, τὴ Φούντα, τὸν Κοκκινοπλὸ και στὴ Μηλιά, πού κατέληξαν στὴν ἤττα τῶν ἐπαναστατῶν και, φυσικὰ, στίς σκληρὲς ἀντεκδικήσεις τῶν Τούρκων ἐναντίον τοῦ ἄμαχου πληθυσμοῦ. Στὸ Θ' κεφ. (σ. 36-40) ἐξιστοροῦνται κυρίως οἱ περιπέτειες τοῦ Κασομούλη και τῆς συνοδείας του μετὰ τὴν ἤττα στὴ Μηλιά (3 Ἀπριλίου 1822, π. ἡ.) μέχρι τὴν ἀναχώρησή τους γιὰ τὴν Πελοπόννησο (21 Ἀπριλίου). Στὸ Γ' κεφ. (σ. 40-45) βλέπουμε ὅτι ὁ Κασομούλης, πού ἔφτασε στὴν Κόρινθο, συναντήθηκε μὲ τὸν Γεώργιο Λέλη, πού εἶχε διορισθῆ ἐπαρχος Ὀλύμπου. Ὁ Λέλης μάλιστα ἀνέπτυξε σημαντικὴ δραστηριότητα γιὰ τὴν ὀργάνωση τῆς ἐπαρχίας του. Μὲ τὴν ἀποχώρηση τοῦ Κασομούλη ἀπὸ τὴν περιοχή σημειώνεται ἡ λήξη τῆς ἐπαναστάσεως τοῦ Ὀλύμπου τῶν ἐτῶν 1821-22. Ἡ ἐπανάσταση βέβαια ἀπέτυχε και ἔληξε, ἀλλά, ὅπως πολὺ σωστὰ σημειώνει ὁ κ. Χιονίδης, δὲν ἔληξε και ἡ προσπάθεια τῶν ἀγωνιστῶν τῆς περιοχῆς, πού συνέχισαν τὸν ἀγῶνα τους σὲ ἄλλα μέρη τῆς Μακεδονίας και τῆς λοιπῆς Ἑλλάδας.

Στὸ ΙΑ', καὶ τελευταῖο, κεφ. (σ. 46-63) ὁ συγγρ. προσδιορίζει καὶ ἀξιολογεῖ τὰ αἷτια τῆς ἀποτυχίας τῆς ἐπαναστάσεως στὸν Ὀλυμπο κατὰ τὸ 1821-22, ἀφοῦ πρῶτα προβῆ σὲ κριτικὴ τῶν πηγῶν καὶ τῶν βοηθημάτων του (σ. 46-49). Ἡ κριτικὴ αὐτὴ ἀποδεικνύει τὴν πλατεῖα ἐνημέρωσή του κ. Χιονίδη γύρω ἀπὸ τὸ θέμα του, καθὼς καὶ τὸ αἶσθημα εὐθύνης καὶ τὴν περίσκεψη ποὺ τὸν διακρίνουν στὴ χρῆση τῶν πηγῶν. Σὰν βασικὴ πηγὴ δέχεται τὰ «Ἀπομνημονεύματα» τοῦ Κοζανίτη ἀγωνιστῆ Νικολάου Κασομούλη, ποὺ ἦταν ἄλλωστε ἀπὸ τοὺς πρωταγωνιστὲς τῆς ἐπαναστάσεως τοῦ Ὀλύμπου. Ἀκόμη στηρίζεται στὸ «Ἡμερολόγιο» τοῦ Θεόφιλου Καίρη, ποὺ παρ' ὄλο ὅτι εἶναι πολὺ συνοπτικὸ, «παρέχει τὴν δυνατότητα τῆς διασταυρώσεως καὶ τῆς κριτικῆς τῶν πληροφοριῶν τοῦ Κασομούλη». Ἐπίσης χρησιμοποιοῖ τὶς ἀναμνήσεις τοῦ Γάλλου φιλέλληνα Maxime Raybaud.

Ὡς αἷτια τῆς ἀποτυχίας τῆς ἐπαναστάσεως τοῦ Ὀλύμπου ὁ συγγρ. θεωρεῖ τὰ ἑξῆς δύο: α) Τὴν ἔλλειψη τοῦ κατάλληλου ἀρχηγοῦ (σ. 49-55). Ἐδῶ ὁ συγγρ. βρίσκει τὴν εὐκαιρία νὰ προβῆ σὲ ἀντικειμενικὴ, ἀδρῆ, παραστατικὴ καὶ σαφῆ σκιαγράφηση τῶν προσώπων ποὺ πρωταγωνίστησαν καὶ ἀξιολόγησε τῆς προσφορᾶς τους. Ἐπίσης παραθέτει σημαντικὰ βιβλιογραφικὰ ἐνδείξεις γιὰ καθένα ἀπὸ τοὺς πρωταγωνιστὲς, ποὺ θὰ μπορούσαν νὰ ἀποτελέσουν ἀφετηρία γιὰ πολλὰς εἰδικὰς μονογραφίαις. β) Τὴν ἀνισότητά τῶν δυνάμεων (σ. 56-63). Ὁ συγγρ., ἀφοῦ σταθμίση τὰ μέσα ποὺ διέθεταν οἱ ἀντίπαλοι παρατάξεις σὲ ἔμφυχο καὶ ἄφυχο ὕλικό, καθὼς καὶ τὴ συμβολὴ τοῦ ντόπιου πληθυσμοῦ, καταλήγει στὸ ἀναμφισβήτητο συμπέρασμα ὅτι οἱ Τούρκοι διέθεταν κατὰ πολὺ ὑπέρτερες δυνάμεις. Ἐξαίρεση ἀποτελεῖ ἡ ναυτικὴ ὑπεροχὴ τῶν Ἑλλήνων, ποὺ καθ' ὅλη τὴ διάρκειά τῶν ἐπιχειρήσεων διέθεταν τὴ σημαντικὴ ὑποστήριξη τοῦ ναυτικοῦ τῆς Ὑδρας, τῶν Σπετσῶν καὶ τῶν Ψαρῶν, ἰδίως τῶν τελευταίων. Μάλιστα ὁ κ. Χιονίδης δέχεται ὅτι χωρὶς τὴ ναυτικὴ αὐτὴ ὑποστήριξη, ποὺ ἐκδηλώθηκε μὲ πολλοὺς τρόπους, ὄχι μόνο δὲν θὰ κρατοῦσε ἐπὶ ἓνα μῆνα ἡ ἐπανάστασις στὸν Ὀλυμπο, ἀλλὰ οὔτε καὶ θὰ ἄρχιζε.

Ὡς πρὸς τὴν ὅλη διάρθρωση τοῦ κυρίου σώματος τῆς μελέτης, θὰ εἶχαμε νὰ παρατηρήσουμε πὼς ὁ κατακερματισμὸς σὲ πολλὰ κεφάλαια, μερικὰ μάλιστα ἀπὸ τὰ ὁποῖα καλύπτουν κάτι περισσότερο ἢ λιγότερο ἀπὸ μιὰ σελίδα, ζημιώνει τὴ συνοχὴ τῆς μελέτης. Ἀναγνωρίζουμε ὅτι ὁ συγγρ. προσπάθησε μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ νὰ μετριάση τὴν κάποτε ὄχι εὐχάριστη ἐντύπωση τοῦ ἀναγνώστη, ποὺ προκαλεῖ ἡ παράθεση τῶν πολλῶν καὶ ἀναπόφευκτων λεπτομερειῶν. Ὡστόσο, νομίζουμε πὼς ἡ μελέτη θὰ κέρδιζε σὲ συνοχὴ, χωρὶς καὶ νὰ ζημιωθῆ σὲ σαφήνεια, ἂν μερικὰ ἀπὸ τὰ κεφάλαια συμπτύσσονταν. Ἔτσι θὰ μπορούσαν νὰ ἀποτελέσουν ἓνα τὰ κεφ. Α' καὶ Β' καθὼς ἓνα ἄλλο τὰ κεφ. Γ'-Η', ποὺ ἀναφέρονται σὲ μικροσυγκρούσεις καὶ μάχες.

Στὴ συνέχεια τῆς μελέτης, σὲ Παράρτημα (σ. 65-87), ἐκδίδονται 7 ἔγγραφα, ποὺ ἀποκρίνονται στὴ Βιβλιοθήκη τῆς Βουλῆς τῶν Ἑλλήνων (τὰ 1-2) καὶ στὴν Ἑθνικὴ Βιβλιοθήκη Ἀθηνῶν (Ἀρχεῖον Ἀγωνιστῶν). Τὰ δύο πρῶτα εἶναι τοῦ 1822 καὶ τὰ ὑπόλοιπα τοῦ 1865. Ἡ παράθεσή τους, καὶ ἰδίως τῶν 5 τελευταίων, ἐξυπηρετεῖ τὸ δευτερεῖον μέρος τῆς μελέτης, τὰ «νέα στοιχεῖα περὶ τῶν Λαζαίων καὶ τοῦ Διαμαντῆ Νικολάου-Ὀλυμπίου».

Ὡς πρὸς τὴν τεχνικὴ τῆς ἐκδόσεως τῶν ἐγγράφων, στὰ ὁποῖα εἶναι φανερό ὅτι λίγο στηρίζεται ἡ μελέτη τοῦ κ. Χιονίδη ὡς πρὸς τὸ κύριο μέρος της, θὰ εἶχαμε νὰ παρατηρήσουμε τὰ ἑξῆς: α) Δὲν τοποθετοῦνται σωστὰ ὡς πρὸς τὴ χρονολογικὴ τους σειρὰ β) οἱ περιλήψεις τους, ποὺ παρατίθενται ὅλες μαζί στὴν ἀρχὴ τοῦ Παραρτήματος (σ. 67), θὰ ἦταν καλύτερα νὰ τεθοῦν ἢ καθεμιά πρὶν ἀπὸ τὸ σχετικὸ ἔγγραφο, καὶ γ) δὲν δηλώνεται ἡ ἀρχεακὴ ἐνδειξη καθενὸς ἐγγράφου, παρὰ μόνο στὸ τέλος, σὲ ξεχωριστὸ μέρος, ὅπου καὶ σχολιάζονται τὰ ἔγγραφα. Χρήσιμη εἶναι ἡ δημοσίευσσις 4 φωτογραφιῶν ἀπὸ τὰ ἔγγραφα καὶ 1 γραμμικοῦ χάρτη τῆς περιοχῆς.

Στὸ τέλος τῆς ἐργασίας παρατίθεται βιβλιογραφία (σ. 89-93) καὶ Εὐρετήριο κυρίων ὀνομάτων καὶ τοπωνυμίων (σ. 95-99).

Γενικά, θὰ εἶχαμε νὰ παρατηρήσουμε ὅτι ἡ ἐργασία τοῦ κ. Χιονίδη, παρὰ τὶς συγγνωστές, τεχνικὲς κυρίως, ἀτέλειες τοῦ μὴ ἐιδικοῦ, πετυχαίνει τοὺς στόχους τῆς μὲ τὸ παραπάνω. Χωρὶς βέβαια νὰ ἐξαντλή τὸ θέμα, ὅπως ἄλλωστε καὶ ὁ ἴδιος ὁ συγγρ. παραδέχεται (σ. 49), ἀποτελεῖ σημαντικότερη συμβολὴ στὴ μελέτη τῆς ἐπαναστάσεως τοῦ 1821-22 στὸν Ὀλυμπο καὶ παρέχει πολὺτιμα στοιχεία γιὰ τοὺς καπεταναίους τῆς περιοχῆς, ἰδίως τοὺς Λαζαίους καὶ τὸν Διαμαντὴ Νικολάου. Θὰ μπορούσαμε νὰ πούμε μάλιστα ὅτι ἡ μελέτη αὐτὴ τοῦ κ. Χιονίδη θὰ ἀποτελέσει τὸν σκελετό, ὅπου οἱ μελλοντικὲς ἐρευνες θὰ προσθέτουν τὴ συμβολὴ τους.

Ἄκόμη χαίρεται κανεὶς τὸν πλοῦτο τῆς λεπτομέρειας, τῆς βιβλιογραφίας καὶ τῶν παραπομπῶν, πού, σὲ πολλὲς περιπτώσεις, ὅπως ἀναφέρθηκε, μποροῦν νὰ ἀποτελέσουν ἐρέθισμα καὶ ἀφετηρία γιὰ παραπέρα ἐρευνα. Πάνω ἀπ' ὅλα φαίνεται καθαρὰ ἡ πλατεῖα ἐνημέρωση τοῦ συγγραφέα πάνω στὴ νεώτερη ἱστορία τῆς Μακεδονίας κι ἀκόμη ἡ μεγάλη καὶ βαθειὰ ἀγάπη του γι' αὐτήν.

Πανεπιστήμιον Ἰωαννίνων

ΓΕΩΡΓΙΟΣ Α. ΣΙΟΡΟΚΑΣ

Κωνσταντίνου Ἀ. Βακαλοπούλου, Ἀνέκδοτα ἱστορικὰ στοιχεῖα ἀναφερόμενα στὴ Μακεδονία πρὶν καὶ μετὰ τὸ 1821, Ἑταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν, Μακεδονικὴ Βιβλιοθήκη, ἀριθ. 46, Θεσσαλονίκη 1975, 80, σ. 101, εἰκ. 22 (ἐντὸς κειμένου).

Ἄν καὶ ἔχουν γραφῆ ἀρκετὰ ἱστορικὰ ἔργα γιὰ τὴ Μακεδονία, ὡστόσο δὲν μπορεῖ νὰ πῆ κανεὶς—καὶ ἴσως ποτὲ δὲν θὰ μπορέσει—πὼς ἐρευνήθηκαν ὅλες οἱ πτυχὲς τῆς ἱστορίας τοῦ μεγάλου αὐτοῦ τμήματος τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου. Ἰδιαίτερα γιὰ τὴ νωτότερη ἱστορία τῆς Μακεδονίας, ἡ ἐρευνα συνεχῶς ἀποκαλύπτει στοιχεῖα, πού συμπληρώνουν ὀλοένα τὶς γνώσεις μας. Ἔτσι τὸ ἔργο τῆς παρουσιάσεως ἀνεκδότων πηγῶν ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι πάντα καὶ ἀπαραίτητο καὶ πολὺ ἐνδιαφέρον.

Στὰ παραπάνω πλαίσια, τῆς παρουσιάσεως δηλ. νέων στοιχείων γιὰ τὴν ἱστορία τῆς Μακεδονίας, ἐντάσσεται καὶ ἡ ἐργασία αὐτὴ τοῦ κ. Κ. Βακαλόπουλου. Ἄλλωστε, ὁ συγγρ. ἀπὸ τὶς πρῶτες κιόλας σειρὲς τοῦ βιβλίου του (σ. 8), διαγράφει καθαρὰ τοὺς στόχους του: νὰ συγκεντρώσει δηλ. «τὰ ἀνέκδοτα στοιχεῖα, πού εἶναι διάσπαρτα σὲ διάφορα δικά μας καὶ ξένα ἀρχεῖα καὶ τὰ ὁποῖα ἀφοροῦν τὴν ἱστορία τῆς Θεσσαλονίκης καὶ γενικότερα τῆς Μακεδονίας κατὰ τὴν προεπαναστατικὴ καὶ ἐπαναστατικὴ περίοδο, ἰδίως τοῦ 1818-1822». Τοὺς στόχους αὐτοὺς ὁ κ. Β. τοὺς πετυχαίνει, χωρὶς ὅμως καὶ νὰ περιορίζεται, ὅπως θὰ δοῦμε, στὰ χρονικὰ ὄρια πού θέτει τόσο στὸ παραπάνω ἀπόσπασμα ὅσο, ἂν καὶ λιγότερο σαφῶς, καὶ στὸν τίτλο τῆς ἐργασίας του.

Τὸ βιβλίον εἶναι διαρθρωμένο βασικὰ σὲ δυὸ μέρη, στὰ ὁποῖα προτάσσεται σύντομη Εἰσαγωγή (σ. 7-9). Στὴν εἰσαγωγή αὐτὴ κατ' ἀρχὴν ὑπογραμμίζεται ἡ σημασία τῆς ἐπαναστάσεως τοῦ 1821-1822 στὴ Μακεδονία καὶ ἐξαίρεται, ὀρθά, ὁ ρόλος, στὴν ἐπανάσταση αὐτή, τῆς ἀφυπνίσεως τῶν «Ἑλλήνων τοῦ Βορρᾶ», πού ἐπέφερε ἡ πνευματικὴ καὶ οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη τῶν κατοικῶν καί, κυρίως, ἡ δραστηριότητα τῶν ἀποθιμῶν Μακεδόνων σὲ διάφορες εὐρωπαϊκὲς χώρες. Ἐπειτα δηλώνεται ὁ σκοπὸς τῆς ἐργασίας καὶ παρουσιάζεται τὸ χρησιμοποιούμενον ἀρχεῖακὸ ὕλικό, πού χαρακτηρίζεται, κάπως ἀπόλυτα, ὡς ἄμεσες, τὰ ἑλληνικὰ ἔγγραφα, καὶ ἔμμεσες, τὰ ξένα, πηγές. Ἄκόμη δηλώνεται ἡ πρόθεσις τοῦ συγγρ. νὰ «προβῆ προσεχῶς σὲ μιὰ συστηματικὴ συνθετικὴ ἐξιστόρηση τῶν γεγονότων τῆς Θεσσαλονίκης καὶ τῆς Χαλκιδικῆς κατὰ τὴν Ἐπανάσταση τοῦ 1821». Τέλος, ἀπονέμονται οἱ δίκαιες εὐχαριστίες τοῦ συγγρ. πρὸς ὅσους συνετέλεσαν στὴν πραγματοποίησι καὶ ἄρτια παρουσίασι τῆς ἐργασίας του.

Τὸ πρῶτο μέρος τῆς ἐργασίας (σ. 11-28) φέρει τὸν γενικὸ τίτλο «Ἄμεσες πηγές». Ἐδῶ

παρουσιάζονται δύο κώδικες της εκκλησίας του 'Αγίου 'Αθανασίου Θεσσαλονίκης, αφού πρώτα παρατίθενται νέα στοιχεία για την εκκλησία αυτή, άντλημένα από τους παραπάνω κώδικες. Τά στοιχεία αυτά ό συγγρ. θεώρησε καλό νά τά εντάξη στην έργασία του, άν και άπομακρύνονται χρονικά από τά όρια που έθεσε στην είσαγωγή. Έτσι εκδίδονται: α) αντίγραφο συνοδικής πράξεως του Μελετίου Θεσσαλονίκης του έτους 1672 (σ. 13-15)· β) αντίγραφο συνοδικού γράμματος του πατριάρχη Γαβριήλ Γ' του έτους 1703 (σ. 15-18)· γ) αντίγραφο γράμματος του πατριάρχη Κωνσταντίου του έτους 1833 (σ. 20-21). Τά εκδιδόμενα έγγραφα, καθώς και όσα αναφέρονται άκόμη στις σσ. 11-20 άφορούν κυρίως στη διένεξη μεταξύ Μητροπόλεως Θεσσαλονίκης και Μονής Βλατάδων για την κυριότητα της εκκλησίας του 'Αγ. 'Αθανασίου. Στις σσ. 22-34 παρουσιάζεται ό ένας από τους δύο κώδικες, ό άτιτλος, ό όποιος πολύ σωστά χαρακτηρίζεται από τον συγγρ. ως «μεταλλείο πληροφοριών για την οικονομική και κοινωνική ιστορία των Έλλήνων της πόλεως (Θεσσαλονίκης)». Από τον κώδικα αυτό εκδίδονται δύο γράμματα του Γερασίμου Θεσσαλονίκης των έτών 1794 και 1796. Από τά γράμματα αυτά τό δεύτερο (σ. 30-34), θά μπορούσε, νομίζω, και νά παραλειφθή, γιατί αναφέρεται στο ίδιο θέμα, στο ίδιο πρόσωπο και είναι, κατά τη φράση του συγγρ., «πανομοιότυπο σχεδόν προς τό πρώτο». Στις υπόλοιπες σελίδες του πρώτου μέρους (σ. 34-48) παρουσιάζεται ό δεύτερος από τους κώδικες, ό τιτλοφορημένος, οί πληροφορίες του όποιου, όπως πολύ σωστά αξιολογούνται από τον συγγρ., έχουν γενικότερο ενδιαφέρον για όλη την ελληνική κοινότητα της Θεσσαλονίκης. 'Ακόμη, ό κ. Β. κατά την έκτενή παρουσίαση του κώδικα αυτού, βρίσκει την ευκαιρία νά συζητήσει διάφορα προβλήματα που ανακύπτουν (π.χ. σχέσεις εκκλησιών και ένοριτών, ό θεσμός του έπιτρόπου της φυλακής κ.λ.) χωρίς και νά παρασύρεται σε άπεραντολογίες, όπως συχνά συμβαίνει με την παρουσίαση κωδίκων με πολυάριθμες και ποικίλες πληροφορίες. Από τον τιτλοφορημένο κώδικα εκδίδονται ή άρχή (σ. 35-36), που αναφέρεται στον άνακαινισμό του ναού του 'Αγ. 'Αθανασίου μετά την πυρκαϊά του 1817, και ό «Πρόλογος» του 'Ι. Παπαθωμά (σ. 41-48, γραμμένος την 1.5.1890 σε πρόσθετα φύλλα), που αναφέρεται στην ιστορία του κώδικα και περιέχει «ένδιαφέρουσες πληροφορίες για την έσωτερική διοίκηση της ελληνικής κοινότητας Θεσσαλονίκης, για τις εκκλησίες της, καθώς και για πολλές έκδηλώσεις της κοινωνικής ζωής των κατοίκων της». Νομίζουμε πώς ή έκλογή των έκδομένων τμημάτων του κώδικα ήταν έπιτυχής, άν ληφθή υπόψη ό σκοπός της έργασίας, που είναι ή παρουσίαση των στοιχείων.

Τό δεύτερο μέρος της έργασίας (σ. 49-96), με τον γενικό τίτλο «Έμμεσες πηγές», αναφέρεται στις προξενικές και πρεσβευτικές έκθέσεις 'Αγγλίας (σ. 49-61) και 'Ολλανδίας (σ. 61-96). Οί πρώτες, οί άγγλικές, άπόκεινται στα άρχεία του Foreign Office· προέρχονται κυρίως από έκθέσεις του Βρετανού πρεσβευτή στην Κωνσταντινούπολη Strangford και, λιγότερο, από έκθέσεις του Βρετανού προξένου στη Θεσσαλονίκη Fr. Charnaud. Από αυτές εκδίδονται έδω 19 άποσπάσματα, που καλύπτουν τό χρονικό διάστημα 10 'Ιουλίου 1821 μέχρι 19 Αύγουστου 1822 και αναφέρονται σε διάφορα γεγονότα της έπαναστάσεως του 1821 στη Θεσσαλονίκη και τά περίχωρά της, στην άντίσταση της Κασσάνδρας και τις τουρκικές επιχειρήσεις εναντίον της, την κατάληψη της Συκιάς και τις σφαγές που την άκολούθησαν, τό κίνημα του 'Ολύμπου, τις τουρκικές επιχειρήσεις εναντίον τη Νάουσα και της Ράντιανης, καθώς και τη σύλληψη και έκτέλεση από τους Τούρκους του ύποπροξένου της Δανίας Έμ. Κυριακού. Οί δεύτερες, οί όλλανδικές, περιέχουν τις έκθέσεις του προξένου της 'Ολλανδίας στη Θεσσαλονίκη Mattatia Abram και άπόκεινται στα όλλανδικά άρχεία Algemeen Rijksarchief. Οί έκθέσεις του 'Ολλανδού προξένου, αναφερόμενες κυρίως στις δυσκολίες που παρεμβάλλονταν από τις τουρκικές τελωνειακές άρχές στους Εθρωπαϊούς έμπόρους και τις ένέργειες του προξένου αυτού νά άρη τις δυσκολίες, καλύπτουν τό χρονικό διάστημα από 28 Φεβρουαρίου 1821 μέχρι 17 Μαΐου 1822. Από τις πα-

ραπάνω ἐκθέσεις ὁ συγγρ. παραθέτει τὶς πιὸ σημαντικὲς εἰδήσεις ὅπως ἀναφέρονται στὰ ἔγγραφα, ἐνῶ ὅσες θεωρεῖ δευτερεύουσες τὶς ἀναφέρει περιληπτικά. Τὰ ἀποσπάσματα καὶ οἱ περιλήψεις, ἀριθμημένα ἀπὸ 1-35, καθιστοῦν προφανῆ τὴ σημασία τῶν ἐκθέσεων αὐτῶν ὡς πηγῆς, παρόλο πὺ οἱ καθαρὰ ἱστορικὲς εἰδήσεις, ὅπως ὀρθὰ ἐπισημαίνεται, εἶναι περιορισμένες, ἐξ αἰτίας τοῦ φόβου μήπως τὰ ἔγγραφα πέσουν στὰ χέρια τῶν Τούρκων.

Ἡ ἐργασία τοῦ κ. Βακαλόπουλου κλείνει μὲ τὸ Εὐρητήριο (σ. 99-101), στὸ ὁποῖο περιλαμβάνονται ὀνόματα προσώπων καὶ τόπων, καθὼς καὶ ὄροι πὺ ἀναφέρονται σὲ ἐπαγγέλματα τῆς ἐποχῆς πὺ ἐξετάζεται. Ἀκόμη, οἱ 22 εἰκόνες, κυρίως φωτογραφίες ἐγγράφων, καθιστοῦν σαφεῖς τὶς δυσχέρειες πὺ συνάντησε ὁ συγγρ. καὶ τὰ προβλήματα πὺ ἀντιμετώπισε, ἀπὸ τὴ μιά, καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη βοηθοῦν στὴν πληρέστερη κατανόηση τῆς ἐργασίας καὶ τὴν ἐνημέρωση τοῦ ἀναγνώστη.

Γενικά, μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι ἡ μελέτη αὐτὴ τοῦ κ. Κ. Βακαλόπουλου παρουσιάζει ἐνδιαφέροντα στοιχεῖα γιὰ τὴν ἱστορία τῆς Θεσσαλονίκης, καὶ γενικότερα τῆς Μακεδονίας, κυρίως κατὰ τὴν ἐπανάσταση τοῦ 1821-1822. Ἡ δὴλωση τοῦ συγγρ. ὅτι τὰ στοιχεῖα αὐτά, μαζί καὶ μὲ ἄλλα, θὰ χρησιμοποιηθοῦν γιὰ μιὰ «συστηματικὴ συνθετικὴ ἐξιστόρηση τῶν γεγονότων τῆς Θεσσαλονίκης καὶ τῆς Χαλκιδικῆς κατὰ τὴν Ἐπανάσταση τοῦ 1821» δίδει μιὰ ἀπάντηση στὴν ἀπορία μας, πὺ προέρχεται ἀπὸ τὴν κάπως πενιχρὴ ἐκμετάλλευση τῶν πληροφοριῶν πὺ εἶχε στὴ διάθεσή του. Ἐξ ἄλλου, ὁ βασικὸς στόχος τῆς ἐργασίας ἦταν ἡ συγκέντρωση καὶ παρουσίαση ἀνέκδοτου ἀρχαικοῦ ὕλικου. Ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτὴ ἡ ἐργασία καταξιώνεται, παρόλο πὺ ὁ συγγρ. δὲν σταμάτησε ἐκεῖ. Κυρίως ὁ κ. Β., μὲ τὴν ἐργασία του αὐτὴ, παρέχει πολύτιμες πληροφορίες καὶ παρακινεῖ γιὰ τὴν παραπέρα διερεύνηση τοῦ θέματος, πράγμα πὺ ἀποτελεῖ, ἀσφαλῶς, εὐγενικὴ φιλοδοξία τοῦ κάθε ἐρευνητῆ.

Πανεπιστήμιον Ἰωαννίνων

ΓΕΩΡΓΙΟΣ Α. ΣΙΟΡΟΚΑΣ

Β α σ ἰ λ η Δ η μ η τ ρ ι ἄ δ η, Ἡ Κεντρικὴ καὶ Δυτικὴ Μακεδονία κατὰ τὸν Ἐβλιγιὰ Τσελεμπή (Εἰσαγωγή-Μετάφραση-Σχόλια), Θεσσαλονίκη 1973. Ἔκδοση Ἐταιρείας Μακεδονικῶν Σπουδῶν, Μακεδονικὴ Βιβλιοθήκη ἀρ. 39, Θεσσαλονίκη 1973, 8ον, σελ. ιη'+464+ἓνας χάρτης+12 πίνακες.

Μεταφράζοντας ὁ κ. Β. Δημητριάδης τὸ 5ο (σ. 553-563, 571-583) καὶ 8ο (σ. 170-188, 730-783) βιβλίον ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Τούρκου περιηγητῆ καὶ συγγραφέα Ἐβλιγιὰ Τσελεμπή, πὺ εἶναι γνωστὸ μὲ τὸν τίτλο Seyahatnâme («Ταξιδιωτικὸ»), προσφέρει σημαντικότερες πληροφορίες, γιὰ τὴν Κεντρικὴ καὶ Δυτικὴ Μακεδονία κατὰ τὸν 17ον αἰῶνα.

Ὅπως ἀναφέρει καὶ ὁ ἴδιος ὁ συγγραφέας στὸν πρόλογό του, τὸ ἔργο χωρίζεται σὲ δύο μεγάλα τμήματα: τὴν εἰσαγωγή καὶ τὴν μετάφραση-σχόλια.

Ἡ εἰσαγωγή ἀποτελεῖται ἀπὸ 12 κεφάλαια καὶ ἓνα ἐπίμετρο. Σ' αὐτὴ ἐξετάζονται κυρίως μερικὰ γενικότερα θέματα πὺ πηγάζουν ἀπὸ τὸ σχετικὸ μὲ τὴ Μακεδονία κείμενο τοῦ Ἐβλιγιὰ.

Στὸ πρῶτο κεφάλαιο παρουσιάζεται ἡ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο τοῦ Ἐβλιγιὰ Τσελεμπή, παρ' ὅτι ἔχουν γραφῆ ἀρκετὲς μελέτες γιὰ τὸ ἴδιο θέμα. Ἡ ἐπανάληψη κρίνεται ἀπαραίτητη γιὰ νὰ κατατοπιστῆ περισσότερο ὁ ἀναγνώστης στὴν κατοπινὴ μελέτη τῆς ἐργασίας, ἀφοῦ γνωρίση τὶς διαθέσεις καὶ τὴν ἀξιοπιστία τοῦ πολυταξιδεμένου Τούρκου περιηγητῆ συνολικά στὸ δεκάτομο ἔργο του.

Τὸ δεύτερο κεφάλαιο ἀναφέρεται στὰ χειρόγραφα τοῦ «Ταξιδιωτικοῦ» πὺ σώζονται μέχρι σήμερα καθὼς καὶ στὶς ἐκδόσεις τους. Ἐπίσης ἀριθμοῦνται ὅλες οἱ ἑλληνικὲς μεταφράσεις τῶν τμημάτων τοῦ Seyahatnâme πὺ ἀφοροῦν στὸν ἑλληνικὸ χῶρο, ὅπως τὴν

Ἄθινα, Δυτικὴ καὶ Ἀνατολικὴ Θράκη, Εὐβοία, Ἡπειρο, Σέρβια, Ἀνατολικὴ καὶ Κεντρικὴ Μακεδονία, Κρήτη καὶ Στερεὰ Ἑλλάδα.

Στὸ τρίτο κεφάλαιο ἐξετάζεται τὸ πρόβλημα τῶν πηγῶν τοῦ Ἑβλιγιᾶ καὶ πολλὰ σωστά ὁ κ. Δημητριάδης ἀποφαίνεται ὅτι ὁ Τοῦρκος περιηγητὴς εἰδικὰ γιὰ τὰ τμήματα ποῦ ἀναφέρονται στὴ Μακεδονία, ἀντλήσε τις πληροφορίες του κυρίως ἀπὸ προσωπικὲς του παρατηρήσεις καὶ ἀπὸ τοὺς κατοικοὺς τῶν τόπων, ποῦ ἐπισκέφθηκε καὶ περιέγραψε.

Οἱ ὀνομασίες τῶν πόλεων ἀποτελοῦν τὸ τέταρτο κεφάλαιο τῆς εἰσαγωγῆς. Τὴν προέλευση τοῦ ὀνόματος κάθε πόλης ὁ Ἑβλιγιᾶ προσπαθεῖ νὰ ἐξηγήσῃ εἴτε «ἱστορικὰ» φθάνοντα μέχρι τις παραδόσεις τῆς ἐποχῆς τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου, εἴτε «γλωσσολογικὰ» μὲ ἀφελή παρετυμολογία ποῦ ἀκουσε ἀπὸ τοὺς κατοικοὺς τῆς πόλεως ποῦ κάθε φορὰ ἀναφέρεται.

Στὸ πέμπτο κεφάλαιο ἀξιολογοῦνται οἱ πληροφορίες τοῦ Ἑβλιγιᾶ γιὰ τις τουρκικὲς κατακτήσεις τῶν πόλεων τῆς Μακεδονίας. Οἱ πληροφορίες αὐτὲς διακρίνονται σὲ ἄμεσες καὶ ἔμμεσες. Οἱ ἄμεσες, χωρὶς τεκμηρίωση καὶ σωστὴ ἀναφορὰ στὶς πηγὲς ἀπ' ὅπου ἀντλοῦνται, δὲν προσφέρουν τίποτε τὸ θετικὸ καὶ πρέπει ν' ἀντιμετωπίζονται μὲ μεγάλη ἐπιφυλακτικότητα. Οἱ ἔμμεσες, ποῦ προέρχονται ἀπὸ τὴν περιγραφή τῶν μνημείων τῶν πόλεων τῆς Μακεδονίας, παρουσιάζουν πῶς πλούσια καὶ συγκεκριμένα στοιχεῖα γιὰ τὴν ἀκριβῆ χρονολόγηση τῶν γεγονότων τοῦ παραπάνω κεφαλαίου. Κι αὐτὲς ὁμως πρέπει νὰ ἐλέγχονται καὶ νὰ συμπληρώνονται μὲ τὴ διασταύρωση σχετικῶν μὲ τὸ θέμα πηγῶν.

Τὸ ἕκτο κεφάλαιο μᾶς πληροφορεῖ γιὰ τὴ διοικητικὴ διαίρεση τῆς Μακεδονίας τῆς ἐποχῆς ἐκείνης. Παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Ἑβλιγιᾶ δὲν ἀπλώνεται στὸ θέμα μὲ μεγάλη σαφήνεια, παρέχει ὁμως ἀρκετὰ στοιχεῖα τὰ ὁποῖα μαζί μ' ἐκεῖνα ποῦ προσφέρει ὁ συγγραφέας ἀποδεικνύουν ὅτι οἱ πόλεις τῆς Μακεδονίας βρισκόνταν τότε κάτω ἀπὸ ἰδιαίτερο καθεστῶς καὶ ἀπολάμβαναν ἰδιαίτερη μεταχείριση.

Στὸ ἕβδομο κεφάλαιο ἀναπτύσσεται τὸ τουρκικὸ σύστημα τῆς τοπικῆς διοικήσεως τῶν πόλεων τῆς Μακεδονίας, ποῦ οἱ γενικὲς ἀρχὲς του δὲν διαφέρουν σὲ μεγάλο βαθμὸ ἀπὸ τὸ σύστημα τῆς κεντρικῆς διοικήσεως τῆς αὐτοκρατορίας. Στηρίζεται δηλαδὴ καὶ ἡ παραπάνω τοπικὴ διοίκηση στὶς ἀρχὲς τῆς ἰσλαμικῆς θρησκείας καὶ τοῦ ἐξελισσόμενου τουρκικοῦ διοικητικοῦ συστήματος ἢ στὶς ἀρχὲς τοῦ ἰσλαμικοῦ δικαίου καὶ τῆς κρατικῆς ἐξουσίας. Σύμφωνα μὲ τὰ παραπάνω, ἐκτὸς ἀπὸ τις πόλεις ποῦ ἦταν ἔδρα σαντζάκ μπέη, ὅπως π.χ. Σκόπια, Ἀχρίδα, στὶς ὑπόλοιπες τὴ διοικητικὴ μηχανὴ ἀντιπροσώπευαν βασικὰ ὁ καδῆς καὶ ὁ βοεβόδας. Σ' αὐτοὺς προστίθενται ποῦ καὶ ποῦ ὁ ἀρχηγὸς τῶν σπαχῆδων καὶ ὁ ἀρχηγὸς τῶν γενιτσάρων. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ διαχωρισμὸ αὐτὸ τοῦ Ἑβλιγιᾶ ὁ κ. Δημητριάδης ἀναφέρει ὅτι σὲ μικρὲς πόλεις, ὅπως π.χ. ἡ Ρέσνα, τὴ θέση καὶ τὸ ἀξίωμα τοῦ βοεβόδα εἶχε ὁ ζαϊμης. Ἔτσι μέσα σ' αὐτὸ τὸν τουρκικὸ ὀλοκληρωτικὸ μηχανισμό ἢ συμμετοχὴ τῶν χριστιανῶν κατοικῶν στὴ διοίκηση τοῦ τόπου τους φαίνεται ὅτι εἶναι ἀσήμαντη, κυρίως στὶς πόλεις ποῦ τὸ μουσουλμανικὸ στοιχεῖο ὑπερίσχυε τοῦ χριστιανικοῦ.

Ὁ πληθυσμὸς καὶ ἡ σύνθεση τῶν πόλεων τῆς Δυτικῆς καὶ Κεντρικῆς Μακεδονίας σκιαγραφοῦνται στὸ ὄγδοο κεφάλαιο. Τὰ δημογραφικὰ στοιχεῖα, ποῦ παρέχονται ἀπὸ τὸν Τοῦρκο περιηγητὴ στὸ παραπάνω κεφάλαιο, παρὰ τὴν τάση τῆς ὑπερβολῆς ποῦ ἐπιδεικνύει ὡς πρὸς τοὺς ἀριθμοὺς τῶν κατοικῶν καὶ τὴν ἀδιαφορία ποῦ τὸν χαρακτηρίζει γιὰ τὸ χριστιανικὸ στοιχεῖο, δὲν παύουν νὰ μᾶς δίνουν σημαντικὲς πληροφορίες γιὰ τὴ σύνθεση καὶ τὴν κατανομὴ τοῦ πληθυσμοῦ στὴν Κεντρικὴ καὶ Δυτικὴ Μακεδονία. Ἔτσι εὐκόλα ἐξάγεται τὸ ποσοστὸ ἀναλογίας τοῦ μουσουλμανικοῦ καὶ χριστιανικοῦ στοιχείου στὶς παραπάνω πόλεις καὶ ἀποδεικνύεται ἡ σημαντικὴ παρουσία τοῦ ἑλληνικοῦ στοιχείου σὲ πόλεις ποῦ βρισκόνται ἔξω ἀπὸ τὰ σημερινὰ σύνορα τῆς Ἑλλάδας (Στρούγκα, Ἀχρίδα, Στάροβα).

Στὸ ἔνατο κεφάλαιο συνοψίζονται οἱ γλωσσικὲς παρατηρήσεις τοῦ Ἑβλιγιᾶ γιὰ τοὺς κατοικοὺς τῶν πόλεων ποῦ ἐπισκέφθηκε. Σ' αὐτὲς διαπιστώνονται οἱ ἐπιδράσεις συνήθως

τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας πάνω στὴν τουρκικὴ μὲ ἀποτέλεσμα τὴ δημιουργία τουρκικῶν ἰδιωμάτων λίγο ἢ πολὺ διαφορετικῶν ἀπὸ τὴ συνηθισμένη τουρκικὴ γλώσσα.

Στὸ δέκατο κεφάλαιο ἀπαριθμοῦνται τὰ σπουδαιότερα ἐμπορικὰ κέντρα (Σκόπια, Μοναστήρι, Γενιτσά, Βέροια, Στρώμνιτσα, Καστοριά, Ἀχρίδα, Σέρβια) καὶ ἀναφέρονται τὰ κυριότερα γεωργικὰ προϊόντα τῆς Μακεδονίας, ποὺ ἦταν τὸ βαμβάκι, τὸ λινάρι, ὁ καπνός, τὰ δημητριακὰ, τὰ σταφύλια καὶ τὸ κρασί. Τονίζεται ἀκόμη ἡ σημαντικὴ ἀνάπτυξη τῆς ὑφαντουργίας καὶ σηροτροφίας καὶ ἡ μεγάλη ἐξαγωγή ποὺ γινόταν σὲ ἀλίπαστα, γοῦνες καὶ βαφές γιὰ ὑφάσματα. Στὸ ἴδιο κεφάλαιο ἀναφέρεται ἐπίσης ὁ σημαντικὸς ρόλος ποὺ ἔπαιζαν στὴν ἐμπορικὴ διακίνηση τῶν παραπάνω προϊόντων, τὰ διάφορα ἐτήσια πανηγύρια ποὺ γίνονταν σὲ ὀρισμένες πόλεις, π.χ. τῆς Ντόλιανης.

Γιὰ τὴν ἀσφάλεια στὴν ὑπαιθρο μᾶς μιλάει ὁ συγγραφεὺς στὸ ἐνδέκατο κεφάλαιο καὶ σὲ γενικὲς γραμμὲς ἀφήνει νὰ ἐννοήσουμε ὅτι τὰ ταξίδια στὴν Κεντρικὴ καὶ Δυτικὴ Μακεδονία τὰ χρόνια ἐκεῖνα ἦταν πολὺ ἐπικίνδυνα. Ὁ κίνδυνος αὐτὸς προερχόταν ἀπὸ τοὺς ἀνάρτες, τοὺς χαϊντούκους ὅπως τοὺς ὀνομάζει ὁ Ἑβλιγιὰ, οἱ ὁποῖοι, παρὰ τὶς προσπάθειες τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας, ὄχι μόνον δὲν σταμάτησαν τὴ δράση τους ἀλλὰ τὴν συνέχισαν καὶ τὴν παρέδωσαν στὰ πρόσωπα τῶν κλεφτῶν καὶ τῶν ἀρματολῶν ὡς τὰ τελευταῖα χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας.

Τὸ δωδέκατο κεφάλαιο προσπαθεῖ νὰ δώσῃ τὴ λύση στὸ πρόβλημα τῆς ἐθνικότητας καὶ τῆς ἀναγνώρισης τοῦ περίφημου ἡγέτη τοῦ ἔνοπλου ἀνταρτικοῦ σώματος Μπάνο ἢ Πάνο μὲ βάση κυρίως τὶς πληροφορίες τοῦ Τούρκου περιηγητῆ γιὰ τὸ θέμα αὐτό. Ὁ κ. Δημητριάδης πολὺ σωστὰ ταυτίζει τὸν παραπάνω ἀρχηγὸ τοῦ ἀνταρτικοῦ σώματος μὲ τὸν Πάνο Μεϊντάνη, ἀποδεικνύοντας ταυτόχρονα λανθασμένους τοὺς συλλογισμοὺς τῆς Β. Cvetkova, ποὺ θέλει τὸν Μπάνο ἢ Πάνο Βούλγαρο.

Τέλος ἡ εἰσαγωγή κλείνει μὲ τὴν ἐτυμολογία τῆς ὀνομασίας Γενιτσά, ποὺ κατὰ τὸν συγγραφεὴ προέρχεται ἀπὸ τὴν τουρκικὴ λέξη Yenice καὶ σημαίνει «νέος τόπος».

Ἡ μετάφραση καὶ τὰ σχόλια ἀποτελοῦν τὸ κύριο σῶμα τῆς μελέτης, ποὺ χωρίζεται σὲ τέσσερα μεγάλα μέρη.

Τὸ α' μέρος περιέχει ἓνα μόνο κεφάλαιο, ὅπου περιγράφονται τὰ Σκόπια ἀπὸ ἄποψη ἱστορικῆ, γλωσσικῆ, οἰκονομικῆ καὶ δημογραφικῆ.

Τὸ β' μέρος ἀποτελεῖται ἀπὸ ὀκτῶ κεφάλαια. Κάθε κεφάλαιο ἀναφέρεται καὶ σὲ μιὰ πόλη ἢ κομόπολη (ἐκτὸς ἀπὸ τὸ 5ο ποὺ δηλώνει τὰ χωριά τοῦ καζᾶ τῆς Καστοριάς καὶ τὸ 6ο ποὺ περιγράφει τὸν τεκὲ τοῦ Μεμὴ μπέη Σουλτάν Μπαμπᾶ) δίνοντας τὴν ἱστορικὴ προέλευση, τὸ διοικητικὸ καθεστῶς, τὰ σπουδαιότερα γεωργικὰ καὶ βιοτεχνικὰ προϊόντα, τὴν ἀνάπτυξη τοῦ ἐμπορίου, τὰ σημαντικότερα τουρκικὰ μνημεῖα, τὶς φυσικὲς ὁμορφιὲς καὶ τὰ γλωσσικὰ ἰδιώματα τῆς κάθε μιᾶς. Οἱ πόλεις αὐτὲς εἶναι μὲ τὴ σειρά οἱ ἑξῆς: Περλεπές, Μοναστήρι, Φλώρινα, Καστοριά, Σαρι-Γκιόλ καὶ Σέρβια.

Τὸ γ' μέρος περιλαμβάνει τέσσερα κεφάλαια. Στὸ 1ο κεφάλαιο ὁ Ἑβλιγιὰ περιγράφει τὰ Γενιτσά, στὸ 2ο τὴν Ἑδεσσα, στὸ 3ο τὴ Νάουσα καὶ τὸ 4ο τὴ Βέροια, ἀκολουθώντας τὸν ἴδιο τρόπο παρουσίας ποὺ ἀναφέραμε παραπάνω.

Τὸ δ' μέρος ἀπαρτίζεται ἀπὸ 16 κεφάλαια. Τὸ 1ο κεφάλαιο δηλώνει τοὺς σταθμοὺς τοῦ Τούρκου περιηγητῆ πηγαίνοντας γιὰ τὴν Ἀχρίδα. Τὸ 2ο κεφάλαιο περιγράφει τὸ κάστρο τῆς Στρούγκας, τὸ 3ο τὴν Ἀχρίδα, τὸ 4ο τὴ θερινὴ βοσκὴ τοῦ Οὐστόκ, τὸ 5ο τὴ Ρέσνα, τὸ 6ο τὸ Πόγραδετς, τὸ 7ο τὴ Στάροβα, τὸ 8ο τὴν Πρέσπα, τὸ 9ο τὸ Ράντοβιτς, τὸ 10 τὸ Τίκβεσ, τὸ 11 τὸ Βαλάντοβο, τὸ 12 τὴ Στρώμνιτσα, τὸ 13 τὸν τόπο καὶ τὸν τρόπο τοῦ πανηγυριοῦ τῆς Ντόλιανης, τὸ 14 τὸ Πετρίτσι, τὸ 15 τὸ Μελένικο καὶ τὸ 16 τὴ Βέτρινα.

Τέλος ἀκολουθεῖ ἓνα ξεχωριστὸ κεφάλαιο, στὸ ὁποῖο σχολιάζονται μὲ συντομία οἱ κυριότεροι τουρκικοὶ διοικητικοί, γεωγραφικοὶ καὶ πολιτιστικοὶ ὅροι γιὰ μεγαλύτερη διευκόλυνση τοῦ ἀναγνώστη.

Γενικά ή μελέτη, πού συμπληρώνεται με 10 σελίδες βιβλιογραφίας, εύρητήριο ονομάτων και πραγμάτων, ένα χάρτη και 12 πίνακες, αποτελεί αξιόλογη συμβολή στη γνώση της τοπικής ιστορίας της Μακεδονίας για μιὰ χρονική περίοδο, πού οί πληροφορίες είναι σχετικὰ λίγες.

Πανεπιστήμιον Ἰωαννίνων

Γ. Π. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ

Χρυσάνθης Μαυροπούλου-Τσιούμη, Οί τοιχογραφίες τοῦ 13ου αἰῶνα στήν Κουμπελίδικη τῆς Καστοριάς. Ἐκδ. Κέντρου Βυζαντινῶν Ἑρευνῶν, Θεσσαλονίκη 1973. (Διατριβή ἐπί διδακτορία ὑποβληθεῖσα εἰς τήν Φιλοσοφικήν Σχολήν τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης), σελ. 117.

Ἡ Καστοριά εἶναι ἕνας βυζαντινός καλλιτεχνικός θησαυρός ἀδαπάνητος. Μετά τὸ ἔργο τοῦ Σ. Πελεκανίδη (Καστορία, I. Βυζαντιναὶ τοιχογραφίαι. Πίνακες, Θεσσαλονίκη 1953) καὶ τὶς μελέτες τοῦ Ἀ. Ὀρλάνδου (Τὰ Βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Καστορίας, ABME, 4(1938), τοῦ Ν. Μουτσόπουλου (Esquisse de l'histoire des remparts de Kastoria, Ἡ Ἐπιστημονικὴ Σύνοδος I.B.I. Πεπραγμένα, Ἀθήναι 1968, σ. 71-83) καὶ τοῦ Μ. Χατζηδάκη (Ἡ χρονολόγησι μιᾶς εἰκόνας ἀπὸ τὴν Καστοριά, ΔΧΑΕ, περ. Δ', 5 (1969) σ. 303-307) ἔρχεται ἡ διδακτορικὴ διατριβὴ τῆς Χρυσάνθης Μαυροπούλου-Τσιούμη νὰ φωτίσῃ ἕνα ἀκόμη μνημεῖο καὶ μάλιστα τὸ πιὸ γνωστὸ στὸ εὐρύτερο κοινὸ χάρι στὸν περικόμψο τροῦλλο του.

Στὶς 117 σελίδες τοῦ κειμένου γίνεται ἀρχικὰ—μετὰ τὴ βιβλιογραφία (σ. 11-19)—ἀρχιτεκτονικὴ παρουσίασι τοῦ μνημείου (σ. 27-29). Ἀκολουθεῖ ἡ διάταξι καὶ ὁ βαθμὸς διατηρήσεως τῶν τοιχογραφιῶν (Τροῦλλος, Ἱερὸ, Κύριος Ναός, Ἐσωνάρθηκας, Ἐξωνάρθηκας, Ἐξωτερικὸς δυτικὸς τοῖχος, σ. 30-43) καὶ κατόπιν περιγράφονται οἱ τοιχογραφίες καὶ ἀναλύεται ὁ εἰκονογραφικὸς κύκλος πρῶτα τοῦ κυρίου Ναοῦ (Συνθέσεις-Μεμονωμένες μορφές, σ. 44-72) καὶ ὕστερα τοῦ Ἐσωνάρθηκα (Συνθέσεις-Μεμονωμένες μορφές, σ. 73-91).

Ἡ συγγραφεὺς στὴ συνέχεια μελετᾷ, συγκρίνει, ἀναλύει τεχνοτροπικὰ (σ. 92-105) καὶ ἀξιολογεῖ χρωματικὰ τὶς τοιχογραφίες τοῦ 13ου αἰῶνα (σ. 106-108), πού καλύπτουν καὶ τὸ μεγαλύτερο εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα τῆς Κουμπελίδικης. Διερευνᾷ τὸ πρόβλημα τοῦ ζωγράφου καὶ τοῦ συνεργείου του καὶ τοποθετεῖ τὴν προέλευσὴ του στὸ Μακεδονικὸ χῶρο (σ. 109-113). Τέλος χρονολογεῖ τὶς τοιχογραφίες καὶ τὶς κατατάσσει αἰσθητικὰ ἀνάμεσα στὴ ζωγραφικὴ τοῦ 13ου αἰῶνα (σ. 114-117).

Ἡ μελέτη ἐπαναλαμβάνει στὸ σχ. 1 τὴν κάτοψη καὶ τομὴ τῆς Κουμπελίδικης κατὰ τὸν Ἀ. Ὀρλάνδο καὶ σὲ ἑννέα ἀναπτύγματα σημειώνει με ἀκρίβεια τὶς θέσεις τῶν 59 συνθέσεων καὶ τῶν μεμονωμένων μορφῶν. Τὸ βιβλίον κοσμεῖται με 2 μαυροάσπρους πίνακες.

Θ' ἀδικοῦσε κανεὶς τὴ μελέτη ἂν δὲν σημειῶνε τὴν ἀδστηρὴ ἐπιστημονικὴ μέθοδο με τὴν ὁποία παρουσιάζεται ζωγραφικὰ τὸ μνημεῖο. Διακρίνεται καθαρὰ ἡ κοπιαστικὴ ἐργασία πού ἔγινε ἐπὶ τόπου καὶ ἡ συστηματικὴ ἀναζήτησι μέσα στὶς βιβλιοθηκῆς βιβλίων με παρόμοια παραδείγματα, γιὰ τὴν ἀνεύρεσι τῶν παραλλήλων ἐκείνων στοιχείων, πού ἐπέτρεψαν τὴν ἐνσωμάτωσι τῆς Κουμπελίδικης — χρονικὰ καὶ τεχνοτροπικὰ — στὰ Μακεδονικὰ μνημεῖα τοῦ 13ου αἰ. Οἱ ἀρετὲς τοῦ βιβλίου εἶναι πολλῆς καὶ οἱ γνώσεις τῆς συγγραφῆς γύρω ἀπὸ τὰ βυζαντινὰ μνημεῖα τοῦ Μακεδονικοῦ χώρου σημαντικῆς. Ἄν σημειῶνομε ἐδῶ μερικῆς παρατηρήσεις, δὲν τὸ κάνομε γιὰ νὰ ὑπογραμμίσουμε ἀδυναμίες τοῦ ἔργου, ἀλλὰ γιὰ νὰ προσεγγίσουμε περισσότερο τὴν ἐπιστημονικὴ ἀλήθεια, πού παραμένει πάντοτε κύριος στόχος τῆς ἔρευνας.

Μεθ' ὁ δ' ο λ ο γ ι κ ᾶ: 1. Στὴ σ. 25 σημ. 9 σημειῶνεται ὅσο ἐρευνῆται κατὰ καιροὺς ἀσχολήθηκαν με τὴν Κουμπελίδικη καὶ ἀναφέρεται ἡ χρονολόγησι πού ὁ καθένας πρό-

τεινε για τις τοιχογραφίες του μνημείου. Ἡ σημείωση θὰ προσέφερε περισσότερα ἂν μεταφερόταν στο κείμενο καὶ μάλιστα στο εἰδικό για τὴ χρονολόγηση τῶν τοιχογραφιῶν κειφάλαιο (σ. 114).

2. Στὴν παράσταση τῆς Κοιμήσεως ὁ Χριστὸς σὲ δόξα περιγράφεται καὶ στὴν ἀρχὴ (σ. 58: «Πάνω ἀπὸ τὴν κλίνη καὶ περίπου στο μέσο τῆς ὁ Χριστὸς μὲ τὴν ψυχὴ τῆς Παναγίας στὰ χέρια του κάθεται μέσα σὲ δόξα, πὸ τὴν κρατοῦν δύο ἄγγελου») καὶ στο τέλος (σ. 60: «Πίσω ἀπὸ τὴν κλίνη καὶ ψηλότερα ἀπὸ αὐτὴν παριστάνεται ὁ Χριστὸς καθισμένος σὲ ἔλλειπτική δίχρωμη δόξα (γαλαζοπράσινη ἐσωτερικά, λευκὴ ἐξωτερικά) νὰ ἀναλαμβάνεται κρατώντας τὴν ψυχὴ τῆς Παναγίας μὲ τὴ μορφὴ σπαργανωμένου βρέφους. Τὴ δόξα ἀνακρατοῦν δύο ἄγγελου»).

3. Νομίζουμε πὼς για λόγους μεθοδολογικοὺς — παρ' ὅλον ὅτι αὐτὸ θὰ διασποῦσε τὴν εἰκονογραφικὴ ἐνότητα τοῦ θέματος — θὰ ἔπρεπε νὰ παρουσιαστοῦν κοντὰ στὶς τοιχογραφίες τῆς Κουμπελίδικης καὶ μερικὲς ἀπὸ τὶς τοιχογραφίες ἄλλων μνημείων, μὲ τὶς ὁποῖες γίνεται ἡ σύγκριση στὴν εἰκονογραφία, τὸ ὕφος καὶ τὴν τεχνικὴ. Ἡ μελέτη, ἡ ὁποία εἶναι προσεκτικὴ καὶ ἐξαντλητικὴ θὰ λέγαμε στὶς λεπτομέρειες, θὰ ἦταν ἀκόμη πιὸ συστηματικὴ ἂν παράθετε καὶ μερικὲς ἐνδεικτικὲς παραστάσεις ἀπὸ τὰ Μακεδονικὰ μνημεῖα καὶ κυρίως τὸ Nerezí, τὴ Mileševa, τὴν Ἄχριδα, τὸ Arilje, τὴ Soročani, τὴ Studenica ἢ τὴν Καστοριά καὶ τὴ Θεσσαλονίκη. Για ἓνα λόγο παραπάνω: ὄχι μόνο για νὰ μπορῆ ὁ μελετητὴς νὰ παρακολουθῆ καλύτερα τὶς παρατηρήσεις τῆς συγγραφῆς καὶ νὰ βαθαίνει στο θέμα βγάζοντας καὶ τὰ δικά του συμπεράσματα—χωρὶς νὰ χρειάζεται ν' ἀνατρέχῃ συνεχῶς στὴν ἐπίπονη χρησιμοποίησι δλων τῶν βιβλίων, πὸν χρησιμοποίησε καὶ ἡ συγγραφῆς,— ἀλλὰ γιατί ἡ χρονολόγηση τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ μνημείου γίνεται μὲ ντοκουμέντα συγκριτικά, δηλ. ἐσωτερικά καὶ ὄχι ἱστορικά.

Π α ρ α λ ῆ ψ ε ι ς - ἄ σ ἄ φ ε ι ς - ἄ σ τ ο χ ι ε ς: 1. Στὴ σ. 35 ἀναφέρονται οἱ παραστάσεις τοῦ Δωδεκαόρτου. Σημειώνονται ποιῆς ὑπάρχουν (Γέννηση, Ὑπαπαντὴ, Μεταμόρφωση, Ἐγερση τοῦ Λαζάρου, Κοίμησι τῆς Παναγίας, Βαΐοφόρος) καὶ ποιῆς λείπουν (Βάπτισι, Σταύρωση, Ἀνάστασι, Πεντηκοστή). Μετράει κανεὶς 10 καὶ ὄχι 12. Ἡ συγγραφῆς παραλείπει νὰ ἀναφέρῃ σ' αὐτὲς πὸν λείπουν τὸν Εὐαγγελισμό καὶ τὴν Ἀνάληψι τοῦ Χριστοῦ.

2. Στο θέμα τῆς Ἁγίας Τριάδος (σ. 88) δὲν ὑπάρχει ἡ παραπομπὴ στὸν Ξυγγόπουλο, ὁ ὁποῖος «περιγράφει ἀνάλογο θέμα», ἀλλὰ (σημ. 230) στο Ν. Ἑλληνομνήμονα τοῦ 1911. Ἐτσι ἡ προσφορὰ τοῦ Ξυγγόπουλου μένει ἀδιευκρίνιστη.

3. Ἐνῶ ὀρισμένες παραστάσεις ἀπὸ τὸ κείμενο (σ. 38) τοποθετοῦνται στὸν Ἐσωνάρθηκα, στοὺς Πίνακες περιλαμβάνονται στὸν Ἐξωνάρθηκα (πίν. 59-65).

4. Στὴ σ. 58 ἀναφέρεται «ἡ νεκρὴ Θεοτόκος» καὶ ὄχι ἀπλῶς ἡ Θεοτόκος. Ἀλλὰ μὲ τὴ λέξι «νεκρὴ» συγκρούεται «ἡ Κοίμησι», ἡ ὁποία δὲν ἀποτελεῖ τρόπον ἐκφράσεως, ἀλλὰ φανερώνει θεολογικὸ ἐσχατολογικὸ βάθος.

5. Στὴ σ. 66 σημ. 142 ἡ παραπομπὴ: Παπαδοπούλου-Κεραμέως, Ἐρμηνεία, δημιουργεῖ ἐρωτηματικὰ στὸν ἀπληροφόρητο, ἐπειδὴ δίνει τὴν ἐντύπωσι ὅτι ὁ Παπαδόπουλος-Κεραμεὺς καὶ ὄχι ὁ ζωγράφος Διονύσιος ὁ ἐκ Φουρνᾶ ἦταν ὁ συγγραφῆς τοῦ βιβλίου.

Σ υ ζ ῆ τ ῆ σ ι μ α: 1. Στὴ σ. 30 ἀποδίδεται ἔμμεσα ἡ ἐπιζωγράφισι τῶν παραστάσεων στὴ βυζαντινὴ ἐποχὴ. Θὰ ἔπρεπε ὅμως, νομίζουμε, νὰ ἀναφερθοῦν ἀποδεικτικὰ στοιχεῖα, διαφορετικὰ ἐκφράζονται ὑποκειμενικὲς ἀπόψεις. Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ για τὴ γνώμη πὸν διατυπώνεται στὴν ἴδια σελίδα: «Εἶναι ἄλλωστε γνωστὴ ἡ συνήθεια τῶν Βυζαντινῶν νὰ ἀνανεώνουν τὶς τοιχογραφίες τῶν ναῶν μετὰ τὴν κάποια φθορὰ τους, ὅπως καὶ τὸ νὰ διατηροῦν τὶς τοιχογραφίες αὐτὲς κάτω ἀπὸ τὸ νεώτερο στρώμα, πράγμα πὸν συνεχίστηκε καὶ στὴν ἐποχὴ τῆς Τουρκοκρατίας». Καὶ ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἐποχὴ τῆς Τουρκοκρατίας εἶναι πασίγνωστη ἡ συνήθεια αὐτὴ καὶ μποροῦμε νὰ ἀναφέρουμε χίλια παραδείγματα. Για τὴ

βυζαντινή εποχή όμως χρειάζονται παραδείγματα και μάλιστα χειροπιαστά για να μπορούμε έτσι να χρησιμοποιούμε τη φράση: «Είναι άλλωστε γνωστή ή συνήθεια...».

2. Στη σ. 100 σημειώνεται πώς «τὸ πόδι διαστρεβλώνεται, για να αποδοθῆ τὸ κάτω τμήμα του...». Ἄλλα εἶναι γνωστὸ πὸς τὸ πόδι ἢ τὰ ἄλλα μέλη τοῦ σώματος, δὲν διαστρεβλώνονται γιὰ λόγους ἄλλους παρὰ μόνο βαθύτατα θεολογικούς. Συναντᾶμε στὴ βυζαντινὴ ζωγραφικὴ τὴν «καλὴ ἀλλοίωση τοῦ προσώπου ἢ τῶν μελῶν τοῦ σώματος» σὰν ἔκφραση τοῦ πνευματικοῦ ιδεώδους τῆς χριστιανικῆς πίστεως. Μεγάλα μάτια π.χ. στὸ πρόσωπο τῆς Παναγίας, ὀλόισα μύτη, μικρὸ στόμα ἢ ἀφύσικα χέρια στὸν Παντοκράτορα τοῦ τρούλλου, διαστρεβλωμένα μέλη, ποὺ δὲν ἀποτελοῦν ἀδυναμία ἀνατομικῆς ἀποδόσεως ἀλλὰ γίνεταί μετουσίωση τοῦ ὕλικου καὶ φυσικοῦ στοιχείου σὲ ὑπερφυσικό.

3. Ὁρισμένες παρατηρήσεις φαίνονται ἐξεζητημένες, ὅπως π.χ. «ὁ ὁμοιος τρόπος μὲ τὸν ὁποῖον τὸ ἔνδυμα περιβάλλει σφιχτὰ τὸ σῶμα τοῦ Ἰωσήφ στὴ Γέννηση καὶ τοῦ Πέτρου στὴ Μεταμόρφωση» (σ. 109). Ἄλλα δὲν βρίσκουμε στοὺς πίν. 7 (Ἰωσήφ) καὶ 10 (Πέτρος) «τὸν ὁμοιο τρόπο» περιβολῆς τοῦ ἐνδύματος, οὔτε πάλι τὸ ἔνδυμα περιβάλλει σφιχτὰ τὸ σῶμα. Ἄλλωστε σὲ ἄλλες περιπτώσεις, ὅπως στὸν Ἰάκωβο τῆς Μεταμορφώσεως (πίν. 11) τὸ ἔνδυμα εἶναι πολὺ πιὸ ἐφαρμοστό, ὥστε νὰ διακρίνονται οἱ ἀνατομικὲς ἀναλογίες...

Ἰποστηρίζεται ἀκόμη ὅτι ἡ κόμη τοῦ βοσκού στὴ Γέννηση καὶ τοῦ Ἰακώβου στὴ Μεταμόρφωση, ἀποδίδεται μὲ ὁμοιο τρόπο (σ. 109). Ἄν συγκρίνουμε ὁμῶς τὶς δύο μορφές (πίν. 7 καὶ 11) θὰ βροῦμε διαφορὲς στὴ διάταξη τῆς κόμης, ἂν καὶ ἡ σύγκριση δὲν εἶναι εὐκόλη διότι ὁ ποιμένας (πίν. 7) καὶ κατὰ τὴ διαπίστωση τῆς συγγραφῆς στὴ σ. 47 «φορεῖ κωνικὸ καπέλλο».

4. Σημειώνονται ἐλάχιστες ἐπιδράσεις ἀπὸ τὴ Δύση καὶ μάλιστα αὐτὲς ποὺ ἀναφέρονται στὰ δύο μεγάλα θέματα: α) τοῦ Χριστοῦ στὴν Κοίμηση καὶ β) τοῦ Τριαδικοῦ Θεοῦ. Ἄλλ' ἐὰν ὄντως ἀκολουθοῦν δυτικὰ πρότυπα τὰ δύο αὐτὰ εἰκονογραφικὰ θέματα δὲν θεωρεῖται βέβαιο ἀπὸ τὴν συγγραφῆα, «μπορεῖ ὁμῶς νὰ θεωρηθῆ πιθανόν» (σ. 89).

Γενικά: Νομίζουμε πὸς δὲν χρησιμεύει σὲ τίποτε νὰ δημοσιεύουμε εἰκόνες ποὺ εἶναι ὀλοκληρωτικὰ κατεστραμμένες, ὅπως π.χ. τὸν πίν. 37 (Ὁ εὐαγγελιστὴς στὸ βορειοανατολικὸ λοφίον), τὸν πίν. 51 (Ἐσωνάρθηκας. Μοναχὸς ἅγιος), τὸν πίν. 6 (κύριος ναὸς-Νότιος τοῖχος-Γέννηση), τὸν πίν. 36 (Ὁ εὐαγγελιστὴς στὸ βορειοδυτικὸ λοφίον) καὶ τὸν πίν. 42 (Ἐσωνάρθηκας-Δυτικὸς τοῖχος-Τμήμα ἀπὸ τὴ Βαῖοφόρο). Ἴσως σ' αὐτὲς τὶς περιπτώσεις θὰ ἦταν καλύτερο νὰ δημοσιεύουμε ἐνδεικτικὰ μία μόνο φωτογραφία γιὰ νὰ δεῖξουμε τὸ μεγάλο βαθμὸ φθορᾶς ὀρισμένων τοιχογραφιῶν.

Ὡς πρὸς τὴ συγγένεια ποὺ παρουσιάζουν οἱ παραστάσεις τοῦ κυρίου ναοῦ καὶ τοῦ νάρθηκα ἀποδεικνύεται μὲ τρόπο πειστικὸ ἢ τεχνικὸ καὶ τεχντροπικὴ τους ἐνότητα. Μετὰ τὴν προσεκτικὴ μελέτη τοῦ βιβλίου καμία ἀμφιβολία δὲ μένει γι' αὐτό.

Ὅσον ἀφορᾷ ὁμῶς τὴ χρονολόγηση τῶν παραστάσεων τοῦ μνημείου «τὰ γενικὰ τεχντροπικὰ χαρακτηριστικὰ τῆς ἐποχῆς» ποὺ παρατηρεῖ, καὶ μὲ ἀπλότητα, σύστημα καὶ εὐσυνειδησία παρουσιάζει ἡ συγγραφῆς, δὲν λύουν τὸ πρόβλημα, ἀπλῶς τὸ τοποθετοῦν. Γράφουμε αὐτὸ ὄχι γιατί θέλουμε νὰ προτείνουμε ἄλλη ἐποχὴ, ἀλλὰ γιὰ νὰ δεῖξουμε πόσο δύσπιστοι χρειάζεται νὰ εἶμαστε γιὰ τὴ χρονολόγηση μὲ βάση τὶς ἐσωτερικὲς μαρτυρίες. Γι' αὐτὸ τὸ λόγο κρίνεται παρακινδυνευμένη ἢ ἀκριβῆς σχεδὸν τοποθέτηση τῶν τοιχογραφιῶν στὴν εἰκοσαετία 1260-1280, χωρὶς νὰ ὑπάρχουν συντριπτικὰ ἀποδεικτικὰ στοιχεία. Καὶ μάλιστα ὅταν «ἀπὸ ἀποψη τεχντροπίας οἱ τοιχογραφίες δὲν μποροῦν νὰ ἐνταχθοῦν στὸν κύκλο κανενὸς ἀπὸ τὰ μνημεῖα τῶν μέσων τοῦ 13ου αἰ.» (σ. 117) καὶ ὅταν εἶναι «περιορισμένες οἱ γνώσεις μας γιὰ τὴ ζωγραφικὴ τοῦ 13ου αἰ. στὸ χῶρο τῆς Ἑλλάδος» (σ. 116) κατὰ τὴ διαβεβαίωση τῆς συγγραφῆς. Ἡ ψηλαφητὴ προσπάθειά της ὁμῶς ν' ἀνιχνεύσει καὶ φωτίσει τὶς κρυμμένες κάτω ἀπὸ τὴν καταστροφὴ τοῦ χρόνου ζωγραφικὲς

μαρτυρίες, δίνει βάθος και αξία στην έρευνά της. Ἐπὶ αὐτὴ τὴν ἄποψη ἢ μελέτη τῆς Χρυσάνθης Μαυροπούλου-Τσιούμη γιὰ τὶς «τοιχογραφίες τοῦ 13ου αἰώνα στὴν Κουμπελίδικη τῆς Καστοριάς» εἶναι πολυσήμαντη καὶ ἀποτελεῖ θετικὴ προσφορὰ στὸ χῶρο τῆς ἱστορίας τῆς βυζαντινῆς ζωγραφικῆς.

ΑΘ. Δ. ΠΑΛΙΟΥΡΑΣ

ΠΡΟΣΘΗΚΑΙ

(εἰς σελ. 381)

1. Ἡ εἰκασία τοῦ Μακαρόνα δὲν εὐσταθεῖ. Τελευταίως ὁ M. Vickers, *Observations on the Octagon at Thessaloniki*, εἰς *Journal of Roman Studies* 1973, σ. 119/20, ὑπεστήριξε περὶ στικῶς ὅτι τὸ Ὀκτάγωνον οὐδέποτε ἐχρησιμοποιήθη ὡς χριστιανικὸς ναός, διότι οὔτε χριστιανικὸν προσανατολισμὸν μὲ κατασκευὴν ἀψίδος πρὸς ἀνατολάς, ὡς τοῦτο συνέβη εἰς τὴν χριστιανικὴν διασκευὴν τῆς Ροτόντας, ἀπέκτησε καὶ εἰδωλολατρικὰς γλυπτὰς μορφὰς εἰς τὰ ἐπίκρανά του, ἀπαραδέκτως διὰ χριστιανικὸν ναόν, μέχρι τῆς καταστροφῆς του διετήρησε. Τὸ Vestibulum παρεξηγήθη ὡς Βαπτιστήριον καὶ ὁ Ἄμβων μὲ τὰ ἐπιχρίσματα, εὐρεθεὶς 4 μέτρα ὑπὲρ τὸ δεῦτερον δάπεδον, εἶναι καθ' ὁμολογίαν καὶ τοῦ Μακαρόνα οἰκοδομικὸν ὕλικὸν τοῦ ἐπιπολαίου τουρκικοῦ τεμένους.

2. Πρέπει λοιπὸν νὰ ἀναζητηθῆ ἄλλος γειτονικὸς χριστιανικὸς ναός, ὁ ὁποῖος ἔδωσεν εἰς τὸν ρωμαϊκὸν λιμένα τὸ ὄνομα Ἐκκλησιαστικὴ Σκάλα, καὶ αὐτὸς πρέπει νὰ εὐρίσκετο πιθανῶς εἰς τὴν πλησιεστέραν καὶ τοῦ Ὀκταγώνου πρὸς τὸν λιμένα θέσιν, ἢ ὁποία ἐκ παραδόσεως διετήρησε κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους μονήν, τὴν Μονὴν τῆς Μεγάλης Παναγίας, περὶ τῆς ὁποίας ὁμιλεῖ ὁ Π. Ν. Παπαγεωργίου, *Περὶ χειρογράφου Ἐυαγγελίου Θεσσαλονίκης*, ἐν BZ 6 (1897), σ. 538-542, καὶ ἡ ὁποία καεῖσα τὸ 1690 (βλ. Β. Α. Μυστακίδου, *Διάφορα περὶ Θεσσαλονίκης σημειώματα*, Ἑλληνικὸς Φιλολογικὸς Σύνδεσμος Κων/πόλεως 27 (1900), σ. 387) σώζεται σήμερον ὡς νέον κτίσμα μὲ τὸ ὄνομα Νέα Παναγία.